

УДК 159.9

Наведено результати теоретичних, прикладних і науково-експериментальних досліджень з актуальних питань психології.

Для науковців, викладачів, практичних психологів, студентів.

The Bulletin highlights the results of theoretical, scientific, applied and scientific-experimental researches on the current issues of Psychology.

For scientists, researchers, lecturers, applied psychologists and students.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР	І. В. Данилюк, д-р психол. наук, проф., чл.-кор. НАПН України
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Т. М. Траверсе, д-р психол. наук, проф. (заст. гол. ред.); М. Шабус, д-р психол. наук, проф., м. Зальцбург (Австрія), (заст. гол. ред.); І. І. Ягіяєв, канд. психол. наук (відп. ред.); Д. О. Александров, д-р психол. наук, доц.; Л. Л. Ді Стазі, д-р психол. наук, проф., м. Гранада (Іспанія); А. Б. Коваленко, д-р психол. наук, проф.; Л. Ф. Крупельницька, д-р психол. наук, доц.; К. Л. Мілютіна, д-р психол. наук, проф.; С. Ю. Пашенко, канд. пед. наук, доц.; Д. Є. Предко, канд. філос. наук; Л. Радзевичене, д-р соціал. наук, проф., м. Шяуляй (Литва); А. Ю. Трофімов, канд. психол. наук, доц.; Т. М. Яблонська, д-р психол. наук, проф.
Адреса редколегії	факультет психології; просп. Академіка Глушкова, 2а, м. Київ, 03680, Україна; ☎ (38044) 521 35 09; (38044) 522 16 48; (38044) 526 05 31
Затверджено	вченою радою факультету психології 26 травня 2022 року (протокол № 13)
Зареєстровано	Державною реєстраційною службою України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 24371-14211 ПР від 24.02.2020
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна; ☎ (38044) 239 32 22, 239 31 72; факс 239 31 28
Журнал входить	до переліку наукових фахових видань України (категорія Б), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів кандидата і доктора наук у галузі психології. Наказ МОН України № 886 від 02.07.2020

BULLETIN of

TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

ISSN 2708-6038 (Online), ISSN 2518-1378 (Print)

PSYCHOLOGY

1(15)/2022

Established in 2014 року

UDC 159.9

The Bulletin highlights the results of theoretical, scientific, applied and scientific-experimental researches on the current issues of Psychology.

For scientists, researchers, lecturers, applied psychologists and students.

Наведено результати теоретичних, прикладних і науково-експериментальних досліджень з актуальних питань психології.

Для науковців, викладачів, практичних психологів, студентів.

EDITOR-IN-CHIEF	Ivan Danyliuk, Dr. Sc. (Psychology), Prof., Corresponding member in the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine
EDITORIAL BOARD	Tetyana Traverse, Dr of Sci. (Psychology), Prof. (Deputy Editor-in-Chief); Manuel Schabus, PhD in Psychology, Prof., (Salzburg, Austria), (Deputy Editor-in-Chief); Illia Yahiiiaiev, PhD (Psychology), Associate Prof. (Executive Editor); Leandro Luigi Di Stasi, PhD (Psychology), Assist. Prof. (Granada, Spain); Denys Aleksandrov, Dr of Sci. (Psychology), Associate Prof.; Alla Kovalenko, Dr of Sci. (Psychology), Prof.; Liudmyla Krupelnytska, Dr of Sci. (Psychology), Associate Prof.; Kateryna Miliutina, Dr of Sci. (Psychology), Prof.; Svitlana Paschenko, PhD (Education), Associate Prof.; Denys Predko, PhD (Philosophy), Assist. Prof.; Liudmila Radzeviciene, PhD (Social Sciences), Prof. (Šiauliai, Lithuania); Andrii Trofimov, PhD (Psychology), Associate Prof.; Tetyana Yablonska, Dr of Sci. (Psychology), Prof.
Address	the Faculty of Psychology; 2a, Hlushkov ave., Kyiv, 03680, Ukraine; ☎ (38044) 521 35 09; (38044) 522 16 48; (38044) 526 05 31
Approved by the	Academic Council of the Faculty of Psychology 26 May 2022 (Protocol № 13)
Certified by the	Ministry of Justice of Ukraine State Certificate # KB 24371-14211 ПП issued on 24.02.2020
Founded and published by	Taras Shevchenko National University of Kyiv, Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University". State Certificate # 1103 issued on 31.10.02
Address:	14, Taras Shevchenka Blvd., Kiev, 01601, Ukraine ☎ (38044) 239 32 22, 239 31 72; Fax 239 31 28
The Journal is included	in the list of scientific professional editions of Ukraine (Category B) were the results of Ph.D. and Dr. Sc. dissertations of academic degree seekers in the field of Psychology can be published. Decree of Ministry of Education and Science of Ukraine # 886 issued on 02.07.2020

Безрукова К., Траверсе Т. Концептуальна й операціональна моделі дослідження соціально-психологічних особливостей електоральних груп України	5
Буняк Н., Чала Т. Своєрідність і багатогранність впливу дистанційного навчання на психіку викладача	10
Дубровинський Г., Дудкевич М. Особливості розвитку емоційного інтелекту в підлітковому віці	15
Зарічанський О. Антикорупційна культура як складова культури організації	23
Мущерова К. Психологічні особливості взаємозв'язку життєстійкості та тривожності	30
Пристаї О. Креативність та емоційний інтелект у структурі управлінської компетентності керівника ЗЗСО	36
Предко В. Психологічні особливості взаємозв'язку життєстійкості й опанувальної поведінки особистості	42
Сеник О., Полунін О., Шатілова О., Абрамов В., Кривенко І. Вимірювання перспективи майбутнього: ревалідація "шкали врахування майбутніх наслідків"	48
Сердюк Л., Купрєєва О., Отенко С. Салютогенетичні основи життєстійкості особистості	56
Тан Тан Давані Х. Виникнення та емоційне регулювання розладів, пов'язаних з уживанням психотропних речовин	61
Чаплінська Ю. Медіапсихологічна експертиза аудіовізуальної продукції	65
Чиханцова О. Медичне обслуговування як чинник задоволеності життям та якістю життя українців у період пандемії COVID-19	73

CONTENTS

Bezrukova K., Traverse T. Conceptual and Operational Models of Research of Socio-Psychological Features of Electoral Groups of Ukraine.....	5
Buniak N., Chala T. Distinctness and Complexity of E-Learning Influence on the Teacher's Psychology	10
Dubrovynsky H., Dudkevych M. Features of the Development of Emotional Intelligence in Adolescence	15
Zarichanskyi O. Anti-Corruption Culture as a Component of Organizational Culture	23
Mushcherova K. Psychological Features of the Relationship Between Hardiness and Anxiety	30
Prystai O. Creativity and Emotional Intelligence in The Structure of Management Competence of School Leaders.....	36
Predko V. Psychological Features of the Relationship Between Hardiness and Coping Behavior of the Individual.....	42
Senyk O., Polunin O., Shatilova O., Abramov V., Kryvenko I. Measuring Future Perspective: Consideration of Future Consequences Scale Revalidation	48
Serdiuk L., Kuprieieva O., Otenko S. The Salutogenic Basis for Personal Hardiness.....	56
Tan Tan Davani H. Emotional Regulation in Substance Uses Disorders and Their Generation.....	61
Chaplinska Iu. Media Psychological Expertise Audio-Visual Products	65
Chykhantsova O. Health Care as a Factor of Life Satisfaction and Quality of Life of Ukrainians During the COVID-19 Pandemic	73

Катерина Безрукова, асп.
ORCID: 0000-0002-6230-8348

Тетяна Траверсе, д-р психол. наук, проф.
ORCID: 0000-0002-9031-1173

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

КОНЦЕПТУАЛЬНА Й ОПЕРАЦІОНАЛЬНА МОДЕЛІ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕЛЕКТОРАЛЬНИХ ГРУП УКРАЇНИ

Представлено авторський підхід та розроблено модель дослідження електоральних груп і їхніх соціально-психологічних профілів. Обґрунтовано концептуальну й операціональну моделі дослідження психологічних особливостей електоральних груп України. За результатами експертного дослідження здійснено спробу типологізації електоральних груп за такими соціально-психологічними критеріями виборців: особистісні, соціально-демографічні, цінності, потреби, форми політичної участі, рівень політичної культури.

Ключові слова: електорат, електоральні групи, критерії типологізації електорату, соціально-психологічний підхід, типологія електорату.

Вступ. Відомо, що електорат є предметом міждисциплінарних досліджень на стику наукових пошуків фахівців соціології, політології, психології, культурології тощо, оскільки він є групою зі складною, не завжди очевидною, динамічною структурою. Це створює можливість виокремлення в ньому достатньо різних аспектів дослідження.

Стан наукового розроблення проблеми електорату дозволяє трактувати його як специфічну складно структуровану групу, що має підгрупи, зумовлені визначеними для типологізації критеріями, методологічною традицією їхнього вивчення та пояснення. Зокрема, ідеться про електорат як: усіх тих, хто має виборче право в певній державі і може брати участь у виборах (соціологія); певне коло виборців, що віддали свої голоси за певну політичну партію чи кандидата на виборах того чи іншого рівня (політологія та правові науки); сукупність людей, які наділені правом голосу на виборах різних ланок влади і реалізують чи не реалізують його (психологія).

Розмаїття аспектів (форм, видів, типів, умов, функцій, механізмів тощо) як критеріїв для опису електорату залишає його актуальною науковою проблемою, що в контексті політико-психологічного знання потребує додаткової операціоналізації.

Ключовою особливістю досліджень електорату та явищ з ним пов'язаних є те, що електорат – це велика, динамічна, тимчасова соціально-політична група, яка структурується та інституціалізується безпосередньо напередодні виборів, що має вияв у таких індикаторах, як: виникнення прошарку виборців, ідентифікація виборця з тим чи іншим кандидатом чи партією, формальне зарахування до електоральної групи прихильників, вироблення й ухвалення ними так званих електоральних рішень тощо.

Більшість дослідників у типологізації виборців послуговуються, щонайменше, такими підставами, як політичні симпатії й орієнтації виборців. Проте зазначені електоральні симпатії є нестійкою диспозицією для оцінки електорату. Вона уможливорює фіксацію електоральних рейтингів і майже не надає інформації про змістовні особливості електорату.

Серед соціально-психологічних особливостей виборців та підстав для визначення структури електоральних груп виокремлюють роботи П. Лазарсфельда

[11], М. Фіорини [10], О. Вишняка [6], О. Полторака [7], В. Рибаченко [8], К. Бури й О. Левцун [4] та ін.

Базуючись на класичних теоріях електоральної поведінки, в сучасній науці було сформовано кілька підходів до типологізації електорату, де критеріями для типологізації постають політичні симпатії та орієнтації, міра знайомства з програмами кандидатів й агітаційною продукцією, зміна наміру голосувати в ході передвиборчої кампанії (В. Комаровський), рівень залученості у виборчий процес (В. Зарубін), стійкість електоральних орієнтацій (П. Лазерфельд), міра власної вигоди від результатів виборів (М. Фіорина), чутливість до базових стратегій виборчих кампаній (О. Петров) тощо. Соціально-психологічні критерії типологізації виборців заклали послідовники Мічиганської школи й А. Кемпбелл. Вони виділяли партійну ідентифікацію, ставлення до поточних подій і почуття до кандидата як ключові підстави для типологізації. Спроби типологізувати електорат за психологічними характеристиками у роботах багатьох учених мають фрагментарний характер, найчастіше ураховуючи лише одну із цих характеристик. В. Рибаченко, наприклад, типологізує виборців за рівнем переконаності у правильності власного політичного вибору, критичності сприйняття та політичної байдужості. Найбільш розповсюдженою в країнах пострадянського простору й досі залишається типологізація виборців на підставі соціально-демографічних характеристик. Групи виділяють на основі віку, статі, рівня освіти, регіону проживання та типу поселення, політичної приналежності, електоральних симпатій тощо [3].

Відповідаючи на виклики суспільно-політичної ситуації в нашій країні, актуальним вважаємо розроблення інтегративного підходу до дослідження електорату, що не буде залежати від поточного новітнього політичного ландшафту та фіксуватиме індивідуальні особливості виборців. Чималий науковий і практичний інтерес представляє пошук предикторів електорального вибору та тих особливостей виборців, що матимуть прогностичний потенціал, тобто допоможуть не лише фіксувати результати електоральних досліджень, але й передбачувати тенденції електорального вибору, перетікання голосів, реакції електоральних груп на конкретні політичні події. Наявність системних уявлень про типи виборців та їхні особистісні профілі допоможе змістовно підійти до розуміння електорату. Основу такого підходу формують такі соціально-психологічні особливості еле-

кторату: особистісні, соціально-демографічні особливості виборців, цінності, потреби, форми політичної участі, рівень політичної культури виборців.

Мета статті – обґрунтувати концептуальну й операціональну модель дослідження психологічних особливостей електоральних груп України.

Виклад основного матеріалу. Термін *електорат* походить від латинського *elector* – *виборець* і найчастіше під ним розуміють саме сукупність усіх людей, які беруть участь у виборах або коло виборців, які голосують за певного кандидата, партію тощо.

Традиційно вживають два визначення електорату – у вузькому і широкому значенні. Електорат, в широкому сенсі, визначають як сукупність усіх громадян, які наділені правом голосу і які реалізують / не реалізують його (право) у спеціально створених для цього умовах [5, 10, 11]. У вузькому значенні, електорат – це коло виборців, які голосують за ту чи іншу партію або кандидата на виборну посаду; прихильники певної політичної сили [4, 7, 8].

О. Вишняк доводить, що ширше визначення електорату є характерним для поведінкових наук, таких як соціологія та психологія, а у вузькому значенні його частіше використовують політичні науки. Сам автор визначає електорат, як "громадян певної країни, району чи поселення, що мають право голосу і реалізують його на загальнонаціональних, регіональних чи місцевих виборах депутатів, суддів, керівників держави та виконавчої влади (президента, губернатора, мера тощо)" [5].

У політологічній традиції електоральні групи є близькими до політичних партій за функціями і засобами впливу і формуються на основі усвідомлення людьми необхідності спільної діяльності для реалізації своїх інтересів. Електоральні групи трактуються як добровільні об'єднання громадян, які формуються з метою висловлення і відстоювання своїх політично значущих інтересів, перебувають у взаєминах з державою та з іншими політичними інститутами.

У контексті соціології в електоральних групах зазвичай виокремлюють їхні особливості за критеріями віку, статі, рівня освіти, регіону проживання, типу поселення, політичної приналежності, електоральних симпатій, стану щодо соціальної стратифікації соціуму, що фіксується в особливостях результатів електоральних досліджень. Отже, ідеться переважно про об'єктивні характеристики та індикатори груп.

У контексті психології здійснено спроби досягнути характеристики електоральних груп як цілісних соціально-психологічних явищ, з'ясувати психологічні особливості їхніх окремих учасників. Критеріями для типологізації обирають психічні риси виборців, їхні риси характеру, когнітивні й емоційні вияви у громадян у процесі здійснення ними електорального вибору тощо.

У соціальних і поведінкових науках з огляду на методологічну традицію втілення наукового пошуку відсутнє узгоджене трактування, визначення поняття "електоральна група". Як велика соціальна група, що має неомогенну ґенезу, електорат складається з підгруп (електоральних груп). Електоральна група – це сукупність людей зі схожими соціально-психологічними ознаками, що є відносно гомогенною. До однієї електоральної групи можуть бути віднесені люди, які мають намір голосувати за різних кандидатів. Віднесення виборців в одну електоральну групу ми розглядаємо як передумову перетікання голосів від одного кандидата до іншого, якщо їх виборці входять до однієї електоральної групи. З огляду на це ми розглядаємо електоральну групу як номінальну групу виборців, об'єднану на

основі спільності психологічних особливостей, відносно гомогенну та стабільну за складом. Загалом електорат є сукупністю усіх громадян країни, які наділені активним виборчим правом і які реалізують / не реалізують його під час виборів різних рівнів.

Соціально-психологічний профіль електоральної групи є усередненими індикаторами соціально-психологічних особливостей типового виборця, що увійшов до складу конкретної електоральної групи.

Виборець – громадянин, що володіє *активним виборчим правом* і може його реалізувати, тобто учасник виборів, серед яких й особи з різними протестними формами політичної поведінки (наприклад, абсентеїсти).

Спираючись на погляди П. Лазерфельда [11], М. Фіорина [10] та інших учених, ми припускаємо, що психологічні та соціально-психологічні особливості виборців належать до тих індикаторів, які відрізняють членів одних електоральних груп від інших.

До соціально-психологічних особливостей виборця належать суб'єктивні характеристики виборця, а саме:

- характерологічні особливості (емпатія, патерналізм, раціональність, ставлення до змін, інфантильність, інтелект, критичність сприйняття, оптимізм, прагматизм, відповідальність, локус контролю тощо);
- комунікативні особливості (компромісність, ідеологізованість, національна ідентичність тощо);
- спрямованість особистості виборця (потреба в безпеці, запит на стабільність, на зміни, націоналізм, демократизм, громадська позиція);
- регулятивні особливості (патріотизм, зовнішньополітичний курс, протестний потенціал, мотивація тощо);
- система цінностей, відносини з іншими суб'єктами тощо. Соціально-психологічні особливості виборців є чинником здійснення електорального вибору і діапазону виявів форм політичної участі.

Соціально-демографічні особливості виборця, тобто його суб'єктивні характеристики, такі як вік, стать, матеріальний і сімейний стани, посада, склад сім'ї, рівень освіти, спеціальність та стаж трудової діяльності, професійний досвід, національність, релігійні та політичні погляди тощо.

Реалізуючи інтегративний підхід, в дослідженні виокремимо ключові операціональні визначення. Електорат є всією сукупністю виборців країни й охоплює всі електоральні групи.

Електоральні групи виокремлюють з електорату на основі соціально-психологічних особливостей виборців.

Виборці входять до складу електоральних груп, відповідно до електорату, і мають набір суб'єктивних особливостей – соціально-психологічних і соціально-демографічних.

На основі аналізу соціально-психологічних особливостей виборців, які входять до складу однієї електоральної групи, формується соціально-психологічний профіль електоральної групи, що є типовим виборцем, представником конкретної групи.

Для того, щоб наблизитися до операціоналізації концептуальної моделі та визначити критерії, за якими диференціюються українські виборці і на основі яких можна віднести виборців до певних електоральних груп, напередодні президентських виборів у 2019 було проведено експертне дослідження, яке було спрямоване на пошук й узагальнення критеріїв, за якими загальна сукупність виборців може бути поділена на групи, а виборці віднесені до відповідного типу.

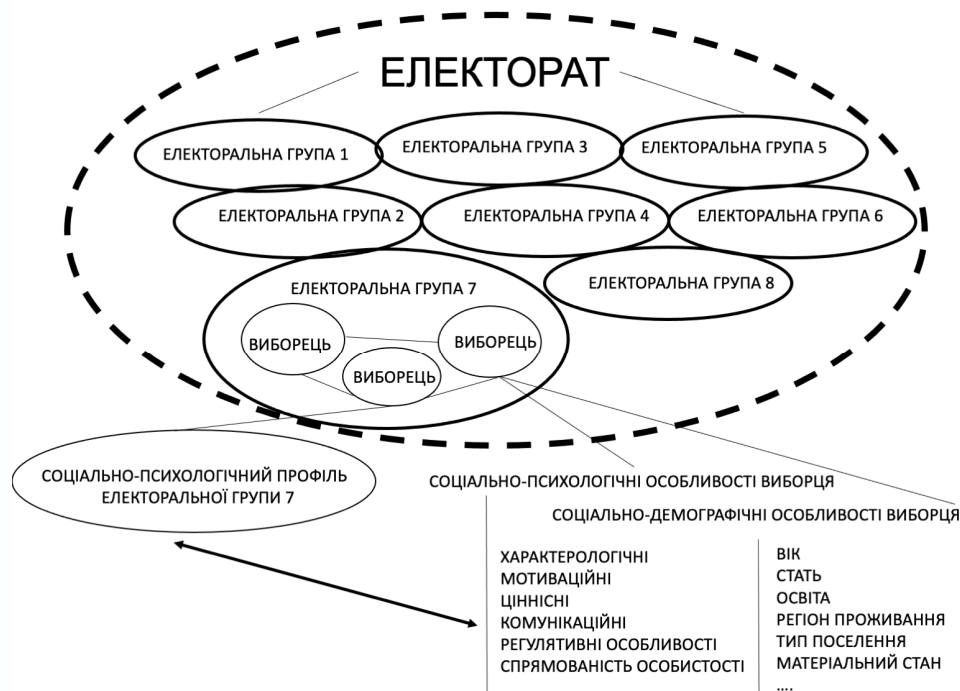

Рис. 1. Концептуальна модель дослідження соціально-психологічних особливостей електоральних груп

Рис. 2. Операціональна модель дослідження соціально-психологічних особливостей електоральних груп

Контент-аналіз інтерв'ю з експертами дозволив виокремити 72 унікальні характеристики виборців, які були розділені на 7 груп: характерологічні особливості, комунікативні особливості, спрямованість особистості,

регулятивні особливості, соціально-демографічні характеристики, особистісні риси, об'єктивні показники електорату. Найчисельнішими критеріями типологізації електорату виявилися характерологічні,

регулятивні особливості та спрямованість особистості виборця [2].

За результатами експертного дослідження визначено групи критеріїв, а саме: особистісні риси, цінності, потреби, рівень політичної культури та форми політичної участі виборців. Національну ідентичність, як складний і багатоплановий концепт, було вирішено розглянути в межах ціннісного блоку (національні цінності).

Особистісні риси виборців – один із ключових предикторів електоральної поведінки громадянина. Автор теорії рис особистості та послідовник ідеографічного підходу до особистості Г. Олпорт вважає, що особистісні риси не лише визначають індивіда як особистість, але й надають певну постійність і послідовність у її поведінці. Через особистісні риси можна пояснювати причини певної поведінки й відрізнити одну групу людей від іншої в межах відповідної культури. Такі особистісні риси як консерватизм – радикалізм, підпорядкованість – домінантність, конформізм – нонконформізм, рівень самоконтролю, емоційна стабільність, боязкість – сміливість, довірливість – підозрілість, інтелект тощо визначають електоральні вподобання й електоральну поведінку виборців, що є ключовим інтересом нашого дослідження [6].

Зважаючи на те, що найпоширенішою в країнах пострадянського простору є типологізація виборців на підставі соціально-демографічних характеристик, у цю модель закладено й соціально-демографічні особливості виборців. Це зроблено для того, щоб передбачити потенційну можливість порівняння результатів емпіричного дослідження з результатами досліджень в межах соціально-демографічного підходу. Серед соціально-демографічних характеристик були обрані характеристики віку, статі, рівня освіти, регіону проживання та типу поселення, політичної приналежності, електоральних симпатій, а також мови, матеріального стану, професії, віросповідання та національності.

Цінності – ще один важливий індикатор у характеристиці виборців, на основі якого виокремлюються групи громадян в українському електораті. Ціннісні орієнтації особистості – це те, що має значення для людини, що виражає змістовне ставлення людини до соціальної дійсності та визначає мотивацію її поведінки й істотно впливає на її діяльність, зокрема й на електоральний вибір.

Потреби виражають необхідність особистості в чомусь. Своїми діями і рішеннями особистість намагається наблизити себе до задоволення конкретних потреб (базових, у безпеці, соціальних, моральних та ін.), тому дослідницький інтерес представляє визначення та диференціація потреб, які намагається задовольнити особа здійснюючи той чи інший електоральний вибір.

Політичну культуру розглядають як сукупність настанов, цінностей і зразків поведінки соціальних верств, окремих громадян, що стосуються їхньої взаємодії з політичною владою. Як єдність двох фундаментальних функцій – збереження і трансляція соціальної пам'яті та накопичення соціально значущої творчості, політична культура відображає специфіку співвіднесення політичної свідомості та політичної поведінки актора, тобто суб'єкта політики (індивідуального чи групового) [9].

Політична культура цікава тим, що має не лише когнітивний компонент (знання, уявлення суб'єкта про політику), а й емоційний (ставлення до політики) і діяльнісний компоненти (форми політичної поведінки, види політичної діяльності акторів).

За допомогою концепту політичної культури Г. Алмондом проведено порівняльний аналіз різних

політичних систем, оскільки політична культура трактується ним як система цінностей, глибоко вкорінених у свідомості мотивацій чи орієнтацій та атитюдів, що регулюють поведінку людей в ситуаціях, що стосуються політики. Політична культура охоплює такі явища, як політичні теорії й цінності, ідеології, відмінності національного характеру, культурне середовище, рівень загальної освіти тощо [1].

Політична участь як форма політичної поведінки є діями, які застосовує соціальна спільність, окремі громадяни з метою впливу на державні та політичні інститути, на вибір політичних керівників і лідерів на різних щаблях політичної влади (місцевому, загальнонаціональному).

Висновки. У контексті інтегрального підходу ми визначаємо електорат як сукупність усіх громадян країни, що наділені активним виборчим правом, які реалізують / не реалізують його під час виборів різних рівнів. Електоральна група є номінальною групою виборців, що об'єднана на основі спільності психологічних особливостей, є відносно гомогенною та стабільною за складом. Діагностика та вивчення електоральних груп може здійснюватися за такими групами критеріїв: особистісні риси виборців, їхні цінності (національна ідентичність та ін.) й потреби, рівень політичної культури, домінантні форми політичної поведінки.

Перелік критеріїв, за якими можуть бути диференційовані й описані електоральні групи, вочевидь, не обмежується тими критеріями, які закладені в нашому дослідженні. А втім, обраних критеріїв цілком достатньо для наближення до розроблення й реалізації інтегративного підходу до дослідження електорату (електоральних груп) і його типологізації, що не буде залежати від поточного політичного ландшафту і враховуватиме індивідуальні особливості виборців.

Підтвердження чи спростування дієвості окреслених особливостей виборців, виокремлення типів електоральних груп, зокрема і з'ясування відмінностей між виборцями, які цікавляться / не цікавляться політикою, беруть / не беруть участь у виборах різних рівнів і стане предметом наших подальших пошуків.

Список використаних джерел

1. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии. Политические исследования. 1992. № 4. С. 122.
2. Безрукова К. М. Критерії типологізації українських виборців за результатами експертного дослідження. *Проблеми особистості в сучасній науці: результати та перспективи дослідження*: мат. XXIII Міжнар. конф. молодих наук., 22–23 квіт. 2021 р. / за ред. І. В. Данилюка, С. Ю. Пашенко. Київ : Вид-во Ліра-К, 2021. С. 17–20.
3. Безрукова К. М. Теоретичні підстави для типологізації електорату у соціально-психологічному підході. *Проблеми сучасної психології* / Запорізький нац. ун-т, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України. Запоріжжя: Вид. дім "Гельветика", 2021. № 1 (20). С. 9–18.
4. Буря К., Левцун О. Командир, Підприємець, Артист та інші: психотипи політиків, які вступають у передвиборчу боротьбу. URL: <http://newukraineinstitute.org/media/news/875/file/Психотипи.pdf>.
5. Вишняк О. І. Динаміка ідеологічних орієнтацій і електоральна поведінка населення України (1994–2000 рр.). *Українське суспільство: моніторинг – 2000 р.* : інформац.-аналіт. мат. Київ : ІС НАНУ, 2000. С. 129–135.
6. Олпорт Г. Личность в психологии. Москва : КСП ; СПб : "Ювента", 1998. 345 с.
7. Полтораки В. А., Петров О. В. Избирательные кампании: научный подход к организации. Киев : Знання України, 2004. 315 с.
8. Рибаченко В. Ф. Типи виборців та типи кандидатів: за кого голосувати? URL : <https://dif.org.ua/article/tipi-vibortiv-ta-tipi-kandidativ-za-kogo-golosuvati>
9. Траверсе Т. М. Політична психологія : навч. посіб. Київ : Парламентське вид-во, 2013. С. 86.
10. Фіорина М. Ретроспективне голосування в американських національних виборах. Нью-Хевен : Вид-во Сільського ун-ту, 1981. 389 с.
11. Lasarsfeld P. The People's Choice. N. Y., 1969.

References

1. Almond G. (1992) *Grazhdanskaya kul'tura i stabil'nost' demokratii* [Civil culture and the stability of democracy]. Moscow: Political studies. [in Russian]
2. Bezrukova K. (2021) *Kriterii tipologizatsii ukrains'kih viorciv za rezul'tatami ekspertnogo doslidzhennya* [Criteria for the typology of Ukrainian voters based on the results of expert research]. Kyiv: Publishing house "Lira-K". [in Ukrainian]
3. Bezrukova K. (2021) *Teoretychni pidstavy dlia typolohizatsii elektoratu u sotsialno-psykholohichnomu pidkhodi* [Theoretical grounds for tepologization of the electorate in a socio-psychological approach]. Odesa: Publishing house "Helvetyka". [in Ukrainian]
4. Bura K., Levtsun O. (2018) *Pidpryyemets', Artyst ta inshi: psykhotypy politykiv, yaki vstupayut' u peredvybornu borot'bu* [Entrepreneur, artist and others: psychotypes of politicians in the election campaign]. Kyiv: New Ukraine Institute. [in Ukrainian]
5. Vishnyak O. (2000) *Dinamika ideologichnih orientacij i elektorat'na povedinka naselennya Ukraïni (1994–2000)*. [Dynamics of ideological orientations and electoral behavior of the population of Ukraine (1994–2000)]. Kyiv: IS NANU. [in Ukrainian]
6. Allport G. (1998) *Lichnost' v psikhologii* [Personality in psychology]. Moscow: KSP, St. Petersburg: "Juventa". [in Russian]
7. Poltorak V. A. (2004) *Izbiratel'nyye kampanii: nauchnyy podkhod k organizatsii* [Election campaigns: a scientific approach to organization]. Kyiv: Knowledge of Ukraine. [in Russian]
8. Ribachenko V.F. (2012) *Typy vybortsiv ta typy kandydativ: za koho holosuvaty?* [Types of voters and types of candidates: who to vote for?]. Kyiv: Democratic Initiatives Foundation Ilka Kucheriva. [in Ukrainian]
9. Traverse T. (2013) *Politichna psihologiya: navch. posibnik* [Political psychology: study guide]. Kyiv: Parliamentary Publishing House. [in Ukrainian]
10. Fiorina M. (1981) *Retrospective voting in American national elections*, New Haven: Yale University Press.
11. Lasarsfeld, P. (1969) *The People's Choice: How the Voter Makes Up His Mind in a Presidential Campaign*, N.Y: Columbia University Press.

Надійшла до редколегії 24.03.22
Рекомендована до друку 15.05.22

Kateryna Bezrukova, PhD Student

ORCID: 0000-0002-6230-8348

Tetyana Traverse, Dr of Sci. (Psychology), Prof.

ORCID: 0000-0002-9031-1173

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

CONCEPTUAL AND OPERATIONAL MODELS OF RESEARCH OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF ELECTORAL GROUPS OF UKRAINE

Scientific interest in the current realities of the socio-political situation in Ukraine lies in the field of development of an integrative approach to the study of the electorate and its typology, which will not depend on the current political landscape and take into account the individual characteristics of voters.

In the article the authors substantiate their own model of the electorate and develop an author's approach to the study of electoral groups and their socio-psychological profiles.

The purpose of the article is to substantiate the conceptual and operational models of research of psychological features of electoral groups of Ukraine.

The authors consider the electorate as a set of all citizens of the country who are endowed with active suffrage and who exercise or do not exercise it at elections at various levels. An electoral group is defined as a nominal group of voters, united on the basis of common psychological features, relatively homogeneous and stable in composition.

According to the authors, the search for criteria for describing the electorate, as well as for its division into subgroups, is a scientific problem that needs to be further operationalized within the framework of political psychology.

As part of the research work, the authors conducted an expert study, the results of which allowed to determine the most important in the opinion of experts groups of criteria by which it is possible to typologize the electorate and determine the socio-psychological profiles of electoral groups.

The authors propose to typologize electoral groups with the help of such socio-psychological characteristics of voters as personal, socio-demographic characteristics, values, needs, form of political participation and the level of political culture.

Keywords: criteria of typology of electorate, electorate, electoral groups, socio-psychological approach, typology of electorate.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Series "Psychology". № 1(15), pp. 10-14 (2022)
УДК 159.9.019
DOI: [https://doi.org/10.17721/BSP.2022.1\(15\).2](https://doi.org/10.17721/BSP.2022.1(15).2)

ISSN 1728-3817
© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University", 2022

Надія Буняк, д-р психол. наук, проф.
ORCID: 0000-0002-1129-6623

Тетяна Чала, старш. викл.
ORCID: 0000-0002-0913-5396

Чернігівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти
імені К. Д. Ушинського, Чернігів, Україна

СВОЄРІДНІСТЬ І БАГАТОГРАННІСТЬ ВПЛИВУ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ НА ПСИХІКУ ВИКЛАДАЧА

Нині технології дистанційного навчання набули широкого визнання через полегшення доступу до навчально-наукових методичних матеріалів, а отже, заощадження часу та прозорості освітнього вчення. З огляду на це у статті проаналізовано особливості впливу технологій дистанційного навчання на психіку викладача, що зумовлюють емоційне вигорання; з'ясовано переваги й огріхи онлайн-формату засвоєння знань.

Виявом потерпання від емоційного вигорання є багатогранні фізіологічні реакції людського організму.

Ключові слова: технології дистанційного навчання, якість дистанційної освіти, психіка, ситуація "виходу із зони зручності", фізіологічні реакції людського організму, емоційне вигорання.

Вступ. Поміж науковців світу нині домінантним є твердження, що переміна генерації людей довершується досить неквапливо, значно прудкіше трансформуються задуми, процедури, обладнання та технології. Це стає приводом до багатьох доцільних, на наш погляд, запитань: "Чи буде потрібно та сукупність знань, умінь і практичних навичок, що досягнуті за роки навчання у найпрестижнішому виші України (чи закордону)?" "Як задовго вони будуть часними, урахувавши базову тактику стрімкого застосування новітнього виду навчання в інтерактивному освітньому оточенні?" та "Як задовго фахівець, який здобув освіту, наприклад психолога, у вищому навчальному закладі буде плідним у своїй діяльності?"

Швидкий життєвий темп і поява нового поняття "карантин", "пандемія" та "локдаун" докорінно змінили письмові домовленості, які були закладені в угодах про навчання та вимоги до їхнього виконання всіма співучасниками вищої школи.

Насамперед, ми хотіли б привернути увагу до того, що тепер повідомлення є базовою силою розвитку спільноти, а засобом – взаємодія через узгодженість. Ми стверджуємо, що хід будь-якої взаємодії між особистостями базується на факті узгодження.

Отже, новітня скерованість просвіти до вимог сучасності дозволяє та цілком виправдовує вживання онлайн-формату. Дистанційна просвіта викладачам вишу відкриває доступ до незвичайних технік й основ нових даних, подає необмежені можливості для творчості, дозволяє втілити досі ще незвідані форми і способи навчальної діяльності.

Для розгорненого аналізу важливо вирізнити сьогочасні види суспільного контакту: планетарна сітка інтернету, тематичні зустрічі в мережі інтернету, налагоджена система оперативного спілкування (інтернет-чат), листування за допомогою електронної пошти, різноманітні сітки користувачів інтернету тощо. Отож, невіддільним елементом онлайн-формату засвоєння знань є взаємне розуміння, що забезпечується через комп'ютерні технології.

А втім, у зв'язку із використанням онлайн-платформ для навчання, у педагогів, які працюють у закладах вищої освіти, значно розширюється поле діяльності, що зумовлює появу нової потреби – не лише подавати інформацію, зацікавити і мотивувати але й синхронно

засвоювати новітні освітні технології, швидко пристосовуватися до застосування цифрових технологій у фаховій діяльності.

Попри те, що нині технології дистанційного навчання набули широкого визнання через полегшення доступу до навчально-наукових методичних матеріалів, а з огляду на це – заощадження часу та прозорості освітнього вчення, ми зустрілися з багатьма проблемами психологічного характеру, що їх завдає цей різновид навчання, а саме: схильність до симптомів психічного стомлення, спустошення, переживання стану емоційного вигорання, що ми зауважуємо у викладачів.

Злободенність порушеної теми в тому, що виявом емоційного вигорання є багатогранні фізіологічні реакції людського організму, а підстава приховується за ситуацією "виходу із зони зручності", примусовим усамітненням через випробування для всього людства, що ми бачимо нині.

Мета дослідження: проаналізувати особливості впливу технологій дистанційного навчання на психіку викладача, що зумовлюють емоційне вигорання; з'ясувати переваги й огріхи онлайн-формату засвоєння знань.

Огляд літератури. Думки науковців щодо того, як відгукуються зміни формату досягнення вищої освіти, роз'єдналися. Одна частина науковців вважає, що в умовах, які склалися тепер (навчання в онлайн- чи змішаному форматі), можна досягнути його відповідної якості. Інша пропонує зупинити навчання, яке здійснюється через віддалені технології та відкласти його (за неможливості, бодай лімітувати час, що витрачається на онлайн-формат навчання). У будь-якому випадку, у цій ситуації цінним є те, що індивідуальних у цьому питанні немає.

З-поміж вітчизняних науковців порушене нами питання розглянуто в таких роботах: О. Грицук – проблема синдрому емоційного вигорання у працях українських дослідників [5, с. 257–262], Ю. Жогно – особливості емоційного вигорання педагогів [7], Н. Браїлко, І. Ткаченко, І. Марченко, З. Назаренко, В. Коваленко – проблемами й перевагами організації дистанційного навчання [3, с. 41–44], В. Олійник – причини виникнення та профілактика синдрому професійного вигорання педагогів [10, с. 118–125], В. Пітулей – особливості впливу дистанційного навчання на психіку викладача [11, с. 64–68],

© Буняк Надія, Чала Тетяна, 2022

І. Власенко – особливості впровадження дистанційного навчання [4, с. 12–14], О. Плетка – підтримка та допомога в самоізоляції [12, с. 38–42], О. Землянська, Л. Третьякова, Н. Праховнік, Р. Семененко – вплив дистанційної форми навчання на психічне та фізичне здоров'я [8, с. 280–286], Т. Крючко, Т. Кушнерева, І. Коленко, О. Пода, В. Щербак – формування емоційного самовигорання викладача закладу вищої медичної освіти та концепція його подолання [9, с. 140–141] та ін.

Ми, зі свого боку, прагнули скрупульозно вивчити питання, що порушені нарізно, узагальнити та поєднати їх.

Методологія. Методологічною базою для з'ясування мети дослідження нами визначено перелік методів: ретельний розгляд загальнодоступних філософських, педагогічних, медичних та психологічних наукових джерел за темою, що вивчалася; опитування (бесіда) та спостереження; самодослідження та самооцінка педагога (викладача); узагальнення структурних і функціональних прийомів, що застосовуються для фахової підготовки психологів в Україні нині (у ситуації, що склалася), щоб довести можливість підвищення потреб їхніх послуг та гарантувати високий рівень вищої психологічної освіти.

Виокремлення проблематичних частин питання.

У зазначеному контексті непростим та таким, що вимагає подальшого розгляду, є питання створення достеменної та своєрідної теоретичної моделі зазнавання емоційного вигорання викладача, серед яких вплив технологій віддаленого навчання на психіку та багатогранні фізіологічні реакції організму людини.

Результати дослідження. Невпинний розвиток інформативних технологій наповнює суспільство свіжими можливостями, що значно полегшують застосування зусиль людини на теренах життя. Нині питання онлайн-навчання є надзвичайно актуальним для всіх закладів вищої освіти в Україні.

Сукупність інформативних технологій і технік викладання, що передбачають учення (та здобуття певної освіти) без фізичної присутності у навчальному закладі в одночасному режимі разом із викладачами в реальному часі згідно з розкладом – це онлайн (віддалений) формат засвоєння знань – ось визначення поняття, яким ми користувалися.

Після вимушеного переходу до віддаленого формату навчання діяльність викладача різко змінилася з усіх сторін: за базовим перебігом здобування освіти, за способами та процедурами учення, за психологічними механізмами, оскільки викладач не може просто перенести традиційне заняття в онлайн-формат і проводити його у звичному напрямі розгляду. Для застосування віддаленого формату навчання необхідно досконало володіти його методами та техніками та вдало і доцільно застосовувати новітні підходи донесення інформації. Адже щоб викликати зацікавленість до предмету та мотивувати до його вивчення, у край необхідна професійна майстерність викладача, психологічний індивідуальний підхід до кожної окремої особистості, тактовність у спілкуванні, застосування певної манери викладання тощо.

Викладачі, що забажали висловитися з приводу ставлення до віддаленого формату навчання зауважували, що така форма навчання має, безперечно, багато переваг. Для зручності ми, зі свого боку, їх систематизували та розподілили за такими групами:

- інформативно-технологічні,
- економічні,

- комфорт та безпека,
- медичні,
- психологічні.

Отже, до *інформативно-технологічних* переваг застосування віддаленого формату навчання належать:

- використання багатогранних форм подання інформації для засвоєння (від стереотипних та недостатніх у такій ситуації – текст і графічні матеріали до найактуальніших – аудіо- та відеоінформація);

- використання "зворотного зв'язку" викладача зі здобувачами освіти (інтернет-чат, листування за допомогою електронної пошти, різноманітні сітки користувачів інтернету тощо);

- використання так званих віртуальних професійних груп (для обміну практичними навиками, розбору й аналізу проблемних ситуацій);

- використання нових навичок, умінь і можливостей застосування комп'ютерної техніки та технологій (новітнього та модернового оснащення);

- використання гнучкого всесвітнього контенту (статті, блоги, експерти, відео-огляди, інфографіка, кейси, презентації тощо), який постійно змінюється та колосального обсягу інформації, що перебуває у вільному доступі;

- використання можливостей здобування знань на онлайн-курсах закладів вищої освіти не лише в Україні, але і за її межами.

Економічними перевагами застосування віддаленого формату навчання ми вважаємо:

- використання можливості здобути освіту без відриву від основного місця роботи (зараз такий варіант досить поширений) та вибору часу для засвоєння матеріалу, що подається викладачем;

- значна економія часу, який зазвичай ми використовуємо для того, щоб зібратися на навчання (до однієї години), на дорогу до закладу та назад (від однієї до трьох годин) та у звичному ритмі. Можливість використання часу, що залишився вільним на відпочинок, спілкування з родиною, хобі чи самоосвіту, підсилення знань з обраного фаху;

- значна економія матеріальних витрат (насамперед на навчання, проїзд, харчування, проживання тощо).

До переваг *комфорту та безпеки* щодо застосування віддаленого формату навчання належить:

- можливість здобувати знання в атмосфері домашнього спокою та зручних гігієнічних умовах (комфортний мікроклімат, фізіологічне положення тіла, дотримання та дозування режиму праці й відпочинку).

Медичними перевагами застосування віддаленого формату навчання є:

- запобігання поширенню інфекцій, що досить актуальне, адже вже понад два роки живемо в умовах пандемії COVID-19, відсутність прямого особистого контакту та можливість відвідування занять, навіть коли захворіли [2, с. 77–80];

- можливість утримувати стан здоров'я на відповідному рівні, вчасно відвідати лікаря (за потреби);

- перспектива отримання освіти особистостями з обмеженими можливостями (із хронічними соматичними захворюваннями, фізичними, психологічними, психічними, інтелектуальними вадами розвитку тощо), що є досить важливо, на нашу думку.

До *психологічних* переваг застосування віддаленого формату навчання належать:

- дистанційний формат навчання скасовує границі (межі) та психологічні завади (перепони);

• допомагає розвинути індивідуально-психологічні якості, що необхідні для успішного учення за онлайн-форматом – самостійність, цілеспрямованість, використання індивідуального стилю, мотивації (стимулу) та зумовлюють зростання психолога-професіонала за власною ініціативою як досконалого знавця своєї справи, що "вийшов за край зони зручності" заради власного вдосконалення.

Зауважимо, що загальний рівень витривалості до праці (працездатності) кожної конкретної особистості є її максимальним психофізіологічним потенціалом, що визначається: а) станом здоров'я; б) м'язовою силою, фізичною витривалістю та їхнім співвідношенням; в) характеристиками нервових процесів (сила, рухливість, урівноваженість); г) біоенергетичними процесами й резервами організму; д) психічними функціями. Загалом витривалість залежить від віку і статі особистості, соціально психологічних, економічних умов життя і фахової діяльності.

На наше прохання викладачі також виділили огріхи онлайн-формату засвоєння знань. Зазначений перелік ми знову задля зручності систематизували та розподілили за тими ж групами. Отже, до *інформативно-технологічних* *огріхів* застосування віддаленого формату навчання ми зарахували:

- низький рівень комп'ютеризації української громади та системи освіти, зокрема й недостатнє опанування викладачами закладів вищої освіти мережових інформативних технологій, недостатнє генерування загальнонаціонального освітнього простору в онлайн-середовищі, що унеможливорює реалізацію допустимих можливостей віддаленого формату навчання;

- питання належності тому чи іншому користувачу інформації, що ним викладена, адже автентифікація за допомогою пароля є дуже слабкою, водночас існує потенційна можливість його перехоплення чи викрадення, що викликає реальні проблеми з оцінюванням знань здобувачів вищої освіти.

Економічними огріхами (недоліками) застосування віддаленого формату навчання є те, що новий онлайн-формат навчання вимагає і застосування новітніх засобів для освоєння інформативних і телекомунікаційних технологій (адекватного обладнання, що досить витратно в матеріальному сенсі, особливо коли всі члени родини використовують онлайн-формат для роботи чи навчання).

Недоліком (упущення) *комфورتу та безпеки* щодо застосування віддаленого формату навчання ми вважаємо таке: закордонні науковці, які займаються питанням віддаленого навчання зауважують, що коли всі члени родини працюють чи навчаються в онлайн-форматі, то комфортними вважаються умови, коли кожен окремих член родини може займати окрему кімнату. Для цього пропонують винаймати окремі будинки за межами міста. У ситуації, що склалася на просторах України, це відкрите питання, яким чином працювати і навчатися одночасно всім членам родини.

Застосування віддаленого формату навчання визнає значні зміни *фізичного стану здоров'я викладача*.

Ми поділяємо і цілковито підтримуємо думку, що використання у фаховій педагогічній діяльності нині лише онлайн-технологій для викладачів, що трудяться на ниві вищої освіти усіх рівнів, по суті, стало приводом до примусового усамітнення, а наслідком зазначеного є: малорухомий спосіб життя (гіподинамія), погіршення зору, швидка втомлюваність, роздратування, безсоння, мігрень, підвищення артеріального тиску, гіпертонічні кризи, розлади харчування, обміну речовин, гормонального балансу (через необхідність тривалий час, що

значно перевищує гігієнічно-нормативний, перебувати перед комп'ютером).

Це, зі свого боку, зумовлює загострення хронічних соматичних захворювань, що потребують не лише амбулаторного, але й довгочасного лікування в умовах стаціонару (часто навіть оперативного втручання).

До недоліків психологічного застосування віддаленого формату навчання належить насамперед те, що:

- вкрай необхідна професійна адаптація викладача – адже саме вона є критерієм пристосування до нових потреб, умов й особливостей праці, регулює активність людини, допомагає успішно долати перепони, залучає емоційно-вольові процеси, самооцінку, самоконтроль та триває значний проміжок часу. Досить часто виходить, що викладач взагалі не здатний пристосуватися до застосування віддаленого формату навчання.

Ми зауважили, що така ситуація має вагомі причини – коли цілі діяльності чітко зазначені і прийняті, але особистість не здатна їх реалізувати на певний момент часу. Саме безпорадність є приводом емоційного стресу, як цілісної характеристики психічної діяльності суб'єкта фахової діяльності.

Проте загальний рівень працездатності, характерний для конкретної людини, є досить стабільним, а зміни його відбуваються повільно і мають дуже тривалий характер.

- надалі, викладачу (педагогу) для результативної віддаленої роботи необхідні не лише знання психології, педагогіки та предмету, який викладається, а й особливі вміння – уміння спілкуватися, тобто вправність не тільки говорити, але й слухати, а для спілкування з аудиторією – ще й майстерність користування голосом, саме на цьому базується зростання інтересу й утримання стійкої уваги протягом тривалого проміжку часу на лекції, лабораторному чи практичному, занятті, тренінгу, заохочення наснаги до налаштування на отримання знань самостійно [6, с. 178–181].

Майстерність користування голосом особливо важлива в ситуації віддаленого формату освіти – спілкування через мережу інтернет є дуже опосередкованим.

Окремо треба порушити питання емоційної витримки, адже воно є важливим у будь-якому фаховому оточенні, але особливо наболілим для професії викладача, оскільки реалізується в системі "людина – людина" [1, с. 65–67], що передбачає своєрідність через спілкування з особами різного віку та соціального статусу. Онлайн-навчання значно посилює цю психологічну проблему, особливо актуальну в ситуації сьогодення.

У нашій роботі ми дотримуємось думки, що емоційне вигорання є механізмом психологічного захисту особистості, що виражається у "вимкненні" емоцій у відповідь на негативні емоційні переживання, що загрожують цілісності особистості.

Ми вважаємо, що саме навчання в інтерактивному освітньому середовищі негативно позначається на психіці викладача, що зумовлює емоційне вигорання та розглядаємо модель потерпання від емоційного вигорання як активний процес, що має чотири фази, які "ніби нашаровуються одна на одну" та зумовлюють стан фізичного (що виражається хронічною втомою) емоційного (що виражається, переважно, почуттям безнадії) вербального знесилення, неадекватне сприймання самого себе (через постійну стресову ситуацію) й оточення, пониження особистих звершень через брак власного успіху, визнання, а також через часткову втрату контролю над обставинами, постійне відчуття власної неспроможності і винятковості вимог сучасності, що висуваються.

Слід зауважити, що професійні завдання безперервно ускладнюються та підштовхують до опанування новими корисними, своєрідними й унікальними навиками, що негативно діє на всі сторони особистості, аж ніяк не викликає задоволеності своєю діяльністю.

Ми виявили таке: коли викладач потерпає від емоційного вигорання, то це позначається не лише на ниві фахової діяльності, а й у повсякденному житті, зокрема, на стані фізичного та психічного здоров'я, є незворотнім – оскільки можливо лише загальмувати цей розвиток. Через це базовим напрямом запобігання емоційному вигоранню є його профілактика – сукупність педагогічних, гігієнічних, соціально-психологічних, медичних, санітарних і технічних чинників, націлених на застереження та ліквідації загрози виникнення.

Наукова дискусія та висновки. З огляду на зазначене, наголошуємо на такому: для того, щоби формат віддаленого навчання зайняв чільне місце в системі освіти України, потрібно, насамперед, створити всесвітню комп'ютерну мережу, оскільки саме комп'ютер є одночасно і бібліотекою, і центром отримання пізнавальних даних, і центром спілкування.

Онлайн-формат навчання став невіддільним від сьогодення, тому що надає доступ до незвичайних джерел інформації, нічим необмежені можливості для творчого самовираження, розвитку фахових вмінь і навичок, дозволяє реалізовувати цілком новітні форми й техніки учіння.

Використання онлайн-формату навчання має багато чинників, що негативно позначаються на психічному і фізичному здоров'ї особистості і викликають гіподинамію, погіршення зору, швидку втомлюваність, роздратування, безсоння, мігрень, підвищення артеріального тиску, гіпертонічні кризи, розлади харчування, обміну речовин, гормонального балансу, загострення хронічних соматичних захворювань, і, насамкінець, емоційне вигорання викладача.

Оскільки профілактика є єдиною можливістю запобігання емоційному вигоранню, то ми вважаємо за необхідне звернути увагу на це питання.

Гігієнічні чинники профілактики вимагають узгодження зовнішніх умов діяльності (соціального і фізико-хімічного середовища) та внутрішніх умов діяльності особистості.

Узгодження фізико-хімічного середовища означає створення та підтримання на належному рівні комфортного мікроклімату – температури, вологості та швидкості руху повітря; газового складу та тиску повітря, світлового й акустичного довкілля.

Соціально-психологічні чинники – це, насамперед, наявність таких психологічних умов, що не перешкоджають особистісному зростанню та фаховій діяльності, і водночас формують атмосферу довіри й доброзичливості, емоційну задоволеність належності до колективу тощо.

Отже, варто звернути увагу на зменшення негативних впливів – правильно організовувати робоче місце, дотримуватись режимних елементів під час використання онлайн-формату викладання, вчасно відвідувати сімейного лікаря (терапевта) з метою профілактики захворювань органів зору, опорно-рухового апарату, не реагувати на емоційні провокації, зберігати спокій на рівновагу, невинно займатись активним пошуком орієнтирів для самореалізації тощо.

Список використаних джерел

1. Білан О. А., Новікова Л. Г., Марченко-Толста К. С. Підвищення мотивації викладачів освітніх закладів в умовах віддаленої роботи : *мат. XVIII Всеукр. наук.- практ. конф. в онлайн-режимі за доп. системи microsoft teams*, 20–21 трав. 2021 р. Тернопіль, 2021. С. 65–67.

2. Бобирьова Л. Є., Ільченко В. І., Муравльова О. В., Дворник І. Л., Гориздра Л. М. Якість навчання студентів під час пандемії COVID-19 в умовах дистанційного навчання : *мат. XVIII Всеукр. наук.-практ. конф. в онлайн-режимі за доп. системи microsoft teams*, 20–21 трав. 2021 р. Тернопіль, 2021. С. 77–80.

3. Браїлко Н. М., Ткаченко І. М., Марченко І. Я., Назаренко З. Ю., Коваленко В. В. Проблеми й переваги організації дистанційного навчання : *мат. навч.-наук. конф. з міжнар. участю*, 25 берез. 2021 р. Полтава, 2021. С. 41–44.

4. Власенко І. Г. Впровадження дистанційного навчання – вимога сучасності : *мат. міжвузівського вебінару*, 31 берез. 2017 р. Вінниця, 2017. С. 12–14.

5. Грицьук О. В. Проблема синдрому емоційного вигорання вчителів у працях українських дослідників *Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць*. / Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Т. 1: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. Київ, 2013. Вип. 38/39. С. 257–262.

6. Дедикова І. В., Титаренко О. В. Аудиторне голосування : *мат. XVIII Всеукр. наук.-практ. конф. в онлайн-режимі за доп. системи microsoft teams*, 20–21 трав. 2021 р. Тернопіль, 2021. С. 178–181.

7. Жогно Ю. П. Психологічні особливості емоційного вигорання педагогів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Одеса, 2009.

8. Земляньська О. В., Третьякова Л. Д., Праховнік Н. А., Семененко Р. Ю. Вплив дистанційної форми навчання на психічне та фізичне здоров'я студента. *Енергозбереження та промислова безпека: виклики та перспективи* : наук.-тех. зб. : мат. III Міжнар. наук.-практ. конф. (2–3 червня 2020 р., м. Київ). Київ, 2020. С. 280–286. URL: <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/39613>.

9. Крючко Т. О., Кушнерова Т. В., Коленко І. О., Пода О. А., Щербак В. В. Формування емоційного самовигорання викладача закладу вищої медичної освіти й концепція його подолання реалії, проблеми та перспективи вищої медичної освіти. *Матеріали навч.-наук. конф. з міжнародною участю*, 25 березня 2021р. Полтава, 2021. С. 140–141.

10. Олійник В. І. Причини виникнення та профілактика синдрому професійного вигорання педагогів. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля*. Серія: Педагогіка і психологія. Педагогічні науки. 2017. № 1 (13). С. 118–125.

11. Пітулей В. В. Особливості впливу дистанційного навчання на психіку студента та викладача. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія"*. Серія: Психологія. Острогоз. 2021. № 12. С. 64–68.

12. Плетка О. Т. Підтримка та допомога в самоізоляції: як бути психологом-волонтером під час пандемії. *Матеріали онлайн-семінаріє*, 23 квітня 2020 р. Київ, 2020. С. 38–42.

References

1. Bilan O. A., Novikova L. G., Marchenko-Tolsta K. S. Pdivushhennia motivacii vkladachiv osvitnih zakladiv v umovah viddalenoj robotu [The increasing of the motivation of teachers in educational institutions in the conditions of remote work] *materialy XVIII Vseukr. nauk. -prakt. konf. v onlajn- rezumi za dopomogoyu sistemu mikrosoft-tims.*, 20-21 travnia 2021r, Ternopil 2021. S. 65-67. [in Ukrainian].

2. Bobur'ova L. Ye., Ilchenko V. I., Murav'ova O. V., Dvornuk I. L., Horizdra L. M. Yakist navchannia studentiv pid chas pandemii COVID-19 v umovah dustancijnogo navchannia [Quality of student learning during the COVID-19 pandemic learning of online technologies] *materialy XVIII Vseukr. nauk-prakt. konf. v onlajn- rezumi za dopomogoyu sistemu mikrosoft-tims.*, 20-21 travnia 2021r, Ternopil 2021. S. 77-80. [in Ukrainian].

3. Brailko N. M., Tkachenko I. M., Marchenko I. Ja., Nazarenko Z. Yu., Kovalenko V. V. Problemu j perevahu orhanizacii dustancijnogo navchannia [The problems and advantages organizations of online technologies learning] *materialy navch. - nauk. konf. z mizhnarodnoy uchashtyu*, 25 bereznia 2021r. Poltava 2021. S.41-44. [in Ukrainian].

4. Dyedukova I. V., Titarenko O. V. Audytore holosoutvorennia [The auditory voice formation] *materialy XVIII Vseukr. nauk. -prakt. konf. v onlajn- rezumi za dopomogoyu sistemu mikrosoft-tims.*, 20-21 travnia 2021r, Ternopil 2021. S.178-181. [in Ukrainian].

5. Hrucyk O. V. Problema sundromu emocijnogo vuhorannia vchutivel u pracia ukrains'kuh doslidnikuv. [The problem of the teachers emotional burnout syndrome in the works of Ukrainian researchers.] *Aktualni problemy psykholohii. Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii imeni H.S.Kostiuka NAPN Ukrainy*. Tom. I: Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia. Sotsialna psykholohiia. Kyiv. 2013. Vypusk 38/39. S.257-262. [in Ukrainian].

6. Kryuchko T. O., Kushnerova T. V., Kolenko I. O., Poda O. A., Shcherbak V. V. Formuvannia emocijnogo samovuhorannia vkladacha zakladu vushchoi meduchnoi osvitu j koncepcia joho podolannia realii problem ta perspektivu vushchoi meduchnoi osvitu [Formation of emotional self-burnout of the teacher's of higher medical education and the concept of overcoming the realities, problems and prospects of higher medical education] *materialy navch. nauk. konf. z mizhnarodnoy uchashtyu*, 25 bereznia 2021r. Poltava 2021. S.140-141. [in Ukrainian].

7. Oliinuk V. I. Pruchunu vunuknennia ta profilaktuka sundromu profesijnogo vuhorannia pedahohiv pedahohiv [Causes and preventions of teacher's emotional burnout syndrome] *Visnyk universitetu imeni Al'freda Nobelia. Seria: "Pedahohika i psykholohiia". Pedahohichni nauky*. 2017. № 1 (13). S. 118-125. [in Ukrainian].

8. Pitulej V. V. Osoblivosti vpluvu dustancijnogo navchannia na psykhiku studenta ta vukladacha [Features of the influence of online technologies on the psyche of student and teacher's] *Naukovi zapysky Nacionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia". Seria " Psykholohija"* Ostroh. 2021. № 12. S. 64–68. [in Ukrainian].
9. Pletka O. T. Pidtrumka ta dopomoha v samoizolacii: yak bytu psykholohom volonterom pid chas pandemii [Support and assistance in forced seclusion: how to be a volunteer psychologist during a pandemic] *materialy onlajn-seminariv* 25 kvitnia 2020r. Kyiv. 2020. S.38-42. [in Ukrainian].
10. Vlasenko I. H. Vprovadzhennia dustancijnogo navchannia – vumoha suchasnosti [Elektronnij resurs] [The introduction of online technologies is a requirement of modernity] *materialy mizhvuzivskoho vebinaru*, 31 bereznia 2017r, Vinnucya 2017. S.12-14. [in Ukrainian].

11. Zemlianska O. V., Tretiakova L. D., Prakhovnik N. A., Semenenko R. Yu. Vpluv dustancijnoi formu navchannia na psykhichne ta fizyczne zdorov'-ia studenta [Elektronnij resurs] [The influence of online technologies learning of student mental and physical health] Retrieved from <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/39613>. *Nacionalnuj tekhnichnuj universitet Ukrainy "KPI imeni Ihoria Sikorskoho"* Kyiv 2020. S. 280-286. [in Ukrainian].
12. Zhohno Yu. P. Psykholohichni osoblivosti emocijnogo vuhorannia pedahohiv [Features of teachers emotional burnout] (PhD. diss.). Odesa. 2009. [in Ukrainian].

Надійшла до редколегії 17.02.22
Рекомендована до друку 15.05.22

Nadiia Buniak, Dr of Sci. (Psychology), Prof.
ORCID:0000-0002-1129-6623

Tetiana Chala, Senior Lecturer
ORCID:0000-0002-0913-5396

K. D. Ushynskiy Chernihiv Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education, Chernihiv, Ukraine

DISTINCTNESS AND COMPLEXITY OF E-LEARNING INFLUENCE ON THE TEACHER'S PSYCHOLOGY

The golden age and expansion of online technologies cause significant transformations not only in the Ukrainian community. At present, e-learning technologies have gained wide recognition due to the improved accessibility to educational – scientific and methodological materials, and thus, save time and transparency of educational process.

It is noted that the use of distance education has the advantage of removing psychological barriers to communication, blurs boundaries. This technology of the educational process is invaluable in the period of quarantine restrictions, as it guarantees the absence of direct contact between people, allows active learning even during illness or self-isolation.

It was found that significant technical factors in reducing the success of student learning are technical and psychological unwillingness of teachers to work online.

However, we have faced a number of psychological problems posed by this type of learning, especially the experience of burnout feeling, observed among teachers.

The purpose of the paper is to analyze the features of e-learning technologies impact on the teacher's psychology, which cause burnout feeling; to analyze the advantages and disadvantages of the online format of knowledge acquisition.

The symptoms of emotional burnout are complicated physiological responses of the human body: poor sleep, fatigue, drowsiness, psychosomatic diseases and destructive psychological conditions such as stress, bad mood, depression, apathy, high levels of neuroticism, emotional excitability, increased anxiety, fear, predominance of asthenic emotions, irritability, and the reason is at the back of the situation of "getting out of one's comfort zone", forced seclusion need caused by trials for both motherland and all humanity.

Keywords: e-learning technologies, quality of distance education, psyche, situation of "getting out of one's comfort zone", physiological responses of the human body, emotional burnout.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Series "Psychology". № 1(15), pp. 15-22 (2022)
УДК 159.942
DOI: [https://doi.org/10.17721/BSP.2022.1\(15\).3](https://doi.org/10.17721/BSP.2022.1(15).3)

ISSN 1728-3817
© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University", 2022

Георгій Дубровинський, канд. психол. наук, доц.
ORCID: 0000-0001-6621-4229

Мар'яна Дудкевич, студ.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Подано результати дослідження особливостей перебудови емоційної сфери та поведінки підлітків. Якщо це пояснювати тільки гормональним фоном та фізіологічними змінами, то цього недостатньо, щоб охарактеризувати всю суперечливість образу "Я" підлітка.

Складнощі переходу на новий віковий рівень підвищують напруження підлітка, тому розвиток емоційного інтелекту та пов'язані з ним соціальні фактори впливу мають велике значення для формування особистості.

Підлітковий вік (14–17 років) характеризується імпульсивністю, бажанням наполягати на своєму, незрілістю суджень, виникає заклопотаність своєю фізичною привабливістю. Підліток стає сором'язливим, що зумовлює невпевненість, призводить до поведінки, яка тягнє до ризику, соціальному конфлікту. Багато підлітків роблять висновки, що їх ніхто не розуміє.

Порушення розвитку емоційного інтелекту в підлітків породжує такі проблеми, як підвищена тривожність, проблеми в самовираженні, спілкуванні, порушення розуміння та регулювання своєї поведінки й безліч інших. На даних нашого дослідження продемонстровано можливість усвідомити той факт, що розвиток емоційного інтелекту (EI), як такий, практично мінімальний. Причини такого явища дозволяють нам шукати можливості впливу на зазначену ситуацію та намітити шляхи подолання кризи в майбутньому.

У 14–17 років підліток прагне зайняти таку соціальну позицію, що відповідає його потребам у самовизначенні, виявити свої можливості в багатьох сферах життєдіяльності. Соціально значущу діяльність у підлітковий період необхідно допомагати формувати. Проведення занять у школі, ліцеї, спеціально організована діяльність корисні для підлітка та передбачають вихід на новий рівень мотивації, реалізацію настанови його на систему "Я і суспільство", розгортання різноманітних форм спілкування з дорослими на основі моральної співпраці.

Ключові слова: підлітковий вік, емоційний інтелект, самовираження.

Постановка проблеми. Дослідження особливостей спілкування з учителями та батьками дітей підліткового віку, що визначається як критичний період, пов'язано з тим, що в особистісному розумінні у них виникають певні ознаки конфліктності, недовіри, незрілої самовпевненості. Також слід визначити зміни у відносинах з однолітками, тобто їхню переорієнтацію у спілкуванні.

Високий рівень розвитку емоційного інтелекту дедалі частіше обговорюють як невід'ємну складову успішної людини, особливо у сферах управління та бізнесу (наприклад, на Всесвітньому економічному форумі емоційний інтелект внесено до списку найважливіших компетенцій до 2020 р.). Отримані дані свідчать про те, що емоційний інтелект молоді має низький рівень розвитку. Це підтверджує припущення, що зазначений конструкт у підлітковому віці ще тільки формується [18].

Ураховуючи, що існує дуже мало робіт, які аналізують розвиток емоційного інтелекту в підлітковому віці, наше дослідження має певні обмеження. По-перше, особливостями досліджуваної вибірки. По-друге, емоційний інтелект як процесуальне явище розгортається в часі й тому, щоб розкрити та виявити особливості динаміки його розвитку та еволюції запропоновано лонгitudну форму роботи.

Відомими є дослідження І. Еснаола й інших учених, у яких подано аналіз розвитку емоційного інтелекту в підлітковому віці, метою якого було вивчення його тимчасової стабільності протягом одного навчального року. Для цього використано поперечні зрізи шести вікових груп: від першого року середньої школи (12–13 років) аж до другого року бакалаврату (17–18 років) [25].

Цей та інший досвід може стати підґрунтям для проведення порівняльних лонгitudних досліджень у різних країнах і спільнотах, де емоції й емоційність є специфічною ознакою їхньої культури, для з'ясування закономірностей та особливостей розвитку емоційного інтелекту протягом триваліших періодів.

Мета статті – вивчити тимчасову стабільність емоційного інтелекту протягом одного навчального року й емпірично дослідити особливості розвитку емоційного інтелекту учнів підліткового віку.

Для досягнення мети дослідження були поставлені такі завдання:

- емпірично дослідити та визначити особливості розвитку емоційного інтелекту учнів восьмого та одинадцятого класу фізико-математичного ліцею;
- встановити особливості взаємозв'язку рівня емоційного інтелекту з креативністю, ментальним інтелектом та шкільною успішністю;
- за результатами восьмого й одинадцятого класу фізико-математичного ліцею визначити динаміку розвитку рівня емоційного інтелекту учнів;
- емпірично дослідити та визначити особливості й динаміку розвитку емоційного інтелекту учнів восьмого та одинадцятого класу учнів ліцею гуманітарного спрямування;
- визначити загальні тенденції розвитку емоційного інтелекту учнів, здійснити порівняльний аналіз динаміки розвитку емоційного інтелекту учнів гуманітарного та фізико-математичного ліцею та підтвердити або спростувати гіпотезу про нижчий рівень емоційного інтелекту математично обдарованих учнів.

Теоретичний аналіз

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Підлітковий вік відносно недавнє історичне утворення, до XVII–XVIII ст. його не розглядали як особливий віковий період. Уведення систематичної шкільної освіти в багатьох країнах розпочалося у XIX ст., що призвело до відстрочення моменту прийняття ним ролей, властивих дорослій людині. Змістові особливості підліткового віку зумовлюються культурно-історичними, соціально-економічними процесами відповідного соціуму, що постає детермінантами їхнього особистісного становлення, виявами суспільної позиції, прихильності до цінностей середовища.

© Дубровинський Георгій, Дудкевич Мар'яна, 2022

С. Дерев'янка, зокрема, визначено вікові особливості розвитку здатності до управління емоціями. Ідеться про особливості емоційної сфери особистості підліткового віку (12–16 років), а саме: емоційна експресивність, бурхливе виявлення почуттів, зростання частоти використання пасивних способів реагування (переочікування, уникнення складнощів), посилення емоційної саморегуляції, її тісний зв'язок із копінг-поведінкою.

Передумовами розвитку емоційного інтелекту у цей вік вважають таке:

- виокремлення у розвитку інтелектуальних здібностей кількісної і якісної площини цього процесу;
- пізнавальні процеси супроводжуються не просто емоційними, а емоційно-вольовими виявами;
- переорієнтація навчальної діяльності на провідну;
- взаємостосунки з ровесниками стають найбільш значущими;
- критичність самооцінки посилюється;
- "я-концепція" визначає ставлення до успіхів у навчанні і вибіркове ставлення до навчальних предметів, розвивається профільна спрямованість [7, с. 193–208].

Положення сучасної системи знань про різні аспекти проблеми розвитку емоційного інтелекту розроблені багатьма вченими [5, 6, 20, 24, 26].

Основними методологічними і теоретичними засадами дослідження стали концептуальні підходи до розвитку особистості як суб'єкта власної життєдіяльності загалом [15, 16, 17, 19, 22].

Підходи щодо закономірностей розвитку особистості у підлітковому віці дослідники подають як необхідну умову психічного розвитку та діяльності, як рушійну силу [1, 2, 23]. Проблемою спілкування займалися українські вчені, які визначають, що спілкування має дуже важливе значення у житті людини, є основою результативної діяльності у будь-якій сфері людського буття. [9, 10, 11, 12, 13].

Вивченню комунікативних властивостей підлітків присвячені дослідження, які наголошують на тому, що комунікативні навички є найважливішим чинником самореалізації особистості в підлітковому віці [3, 4, 14].

За результатами теоретичного аналізу, вірогідними чинниками розвитку комунікативної сфери підлітків було визначено: спрямованість особистості на комунікацію, морально-комунікативні якості, досвід, уміння самопрезентації, емоційна стійкість, емпатія, сенситивність, самоконтроль, автономність і рефлексію.

Для всіх підлітків (старших і молодших) найбільш значущим є зв'язок потреби у спілкуванні з рівнем розвитку емпатії, оскільки провідною діяльністю їхнього розвитку є діяльність спілкування з однолітками [21 та ін.].

З'ясовуючи детермінанти становлення й розвитку емоційного інтелекту виокремлено вплив зовнішніх чинників на нього у підлітків (С. Каріберан та ін.). За результатами дослідження представлено теоретичну модель впливу зовнішніх факторів на ЕІ підлітків (рис. 1).

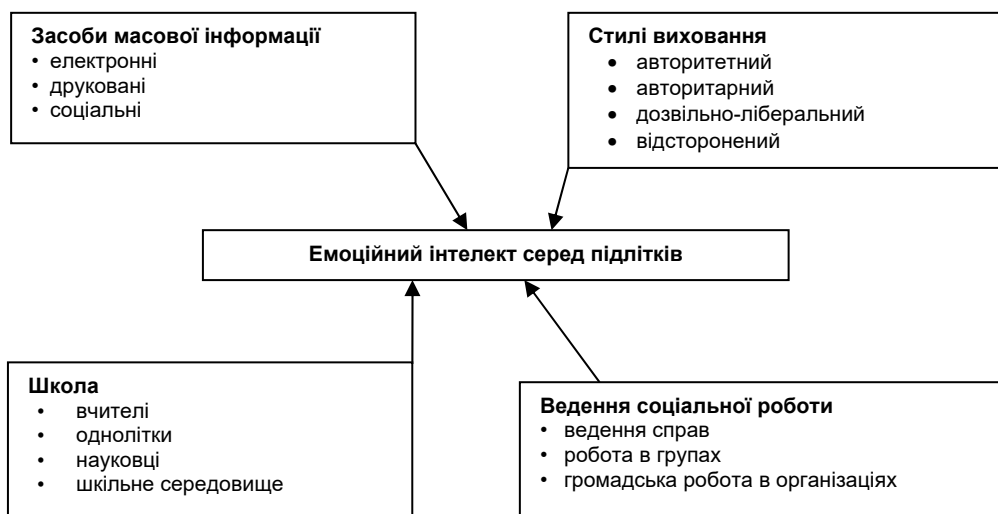

Рис. 1. Вплив зовнішніх чинників на емоційний інтелект серед підлітків

Усі зовнішні чинники, такі як стилі виховання підлітка, шкільне середовище, вплив засобів масової інформації та використання відповідних заходів соціальної роботи за допомогою різних моделей, пов'язаних із побудовою та здійсненням соціальної роботи, допомагають підлітку поліпшити свою здатність щодо усвідомлення і керування власними емоціями та почуттями.

Емоційний інтелект допомагає у формуванні здатності розуміти емоції та набувати емоційні знання; рефлексивно регулювати емоції, щоб сприяти емоційному й інтелектуальному зростанню. Усі фактори, серед яких сім'я, школа, засоби масової інформації, відповідне втручання в контексті соціального розвитку можуть значно змінити, поліпшити емоційний інтелект підлітків [27].

Методологія дослідження. Для досягнення мети дослідження використано такий психодіагностичний інструментарій:

- тест на дослідження емоційного інтелекту (EQ) (Н. Холл),
- методика для дослідження ментального інтелекту "Шкала прогресивних матриць" (Дж. Равен),
- діагностика особистісної креативності (Є. Тунік).

Для обробки результатів емпіричного дослідження використовували описові методики, методи математичної статистики: порівняння середніх значень за критерієм U – Мана – Уїтні, кореляційний аналіз за критерієм Пірсона, факторний аналіз. Оброблення даних здійснено за допомогою програми IBM SPSS Statistics 17.

Емпірична база дослідження. Усього в дослідженні взяло участь 158 осіб, учнів Українського фізико-математичного ліцею Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Українського гуманітарного ліцею Київського національного університету

імені Тараса Шевченка. З них учні 8 класів (віком від 14 до 15 років) та 11 класів (віком 16–17 років).

Результати дослідження. Коефіцієнт розумового розвитку й емоційний інтелект не можна назвати протилежними поняттями – їх слід розглядати окремо. Справді, між коефіцієнтом розумового розвитку і деякими аспектами емоційного інтелекту існує певний зв'язок. Проте він такий незначний, що можна вважати ці два поняття незалежними [5].

Ми порівняли отримані статистичні дані у балах (рис. 2) рівня EI та IQ серед учнів 8 класу фізико-

математичного ліцею КНУ імені Тараса Шевченка та виявили, що за високого рівня IQ (100 балів і вище) практична їх більшість.

Результати нашого дослідження підтверджують результати дослідження і думку Д. Гоулмана щодо незалежності понять EI та IQ. Це відображено рис. 3, де йдеться про значення рівня EI та ментального інтелекту учнів 8 класу фізико-математичного ліцею. На основі отриманих даних створено діаграму розсіювання між зазначеними показниками, що свідчить про відсутність зв'язків між ними, коваріація у цьому випадку дорівнює нулю.

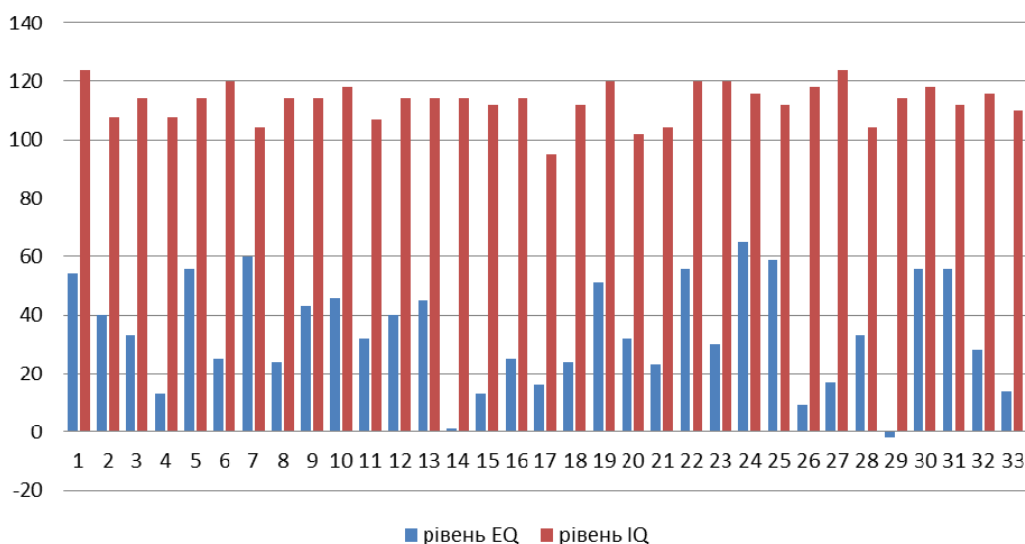

Рис. 2. Показники рівня емоційного та академічного інтелекту учнів 8 класу фізико-математичного ліцею КНУ імені Тараса Шевченка (у стенах)

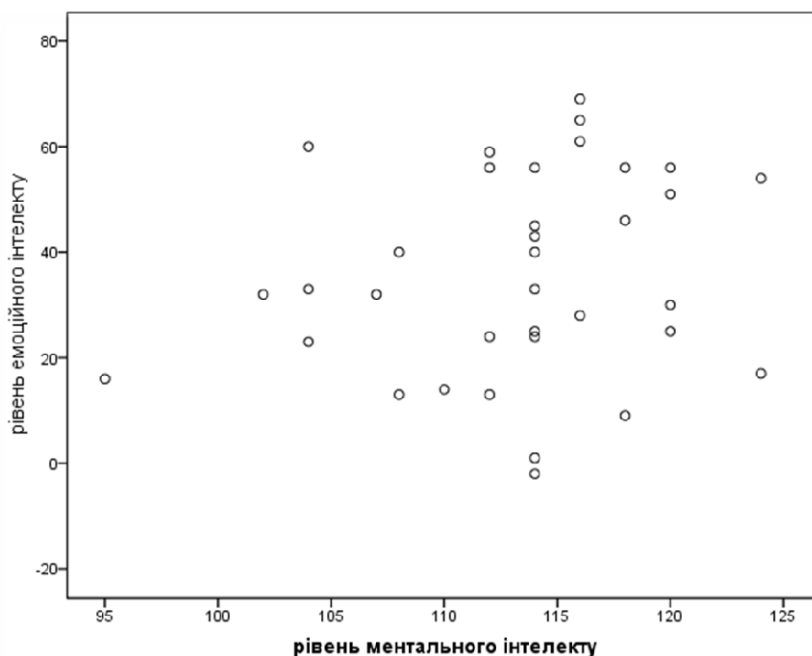

Рис. 3. Точкова діаграма показників рівня ментального інтелекту з рівнем емоційного інтелекту

Саме цей висновок спонукав нас досліджувати EI окремо від рівня ментального інтелекту, абсолютно не заперечуючи значущість і важливість зазначеного елемента у взаємодії з EI.

На підставі аналізу даних за методикою "Тест на дослідження емоційного інтелекту (EI)" Н. Холла встановлено, що суб'єктивно оцінений респондентами високий

рівень EI (показник $70 \geq$ балів), (табл. 1) спостерігаємо в невеликій кількості учнів гуманітарного ліцею та він відсутній у підлітків фізико-математичного ліцею (рис. 4).

Застосовуючи описову статистику середніх даних показників за методикою Ніколасса Холла, ми отримали дані, що подані в табл. 2–3. Оброблення та інтерпретація результатів. Підраховують отримані бали за кожною шкалою.

Таблиця 1

Загальна кількість балів (сума всіх шкал) рівня емоційного інтелекту	
Сума балів	Рівень EI
70 і більше	Високий
69–40	Середній
39 і менше	Низький

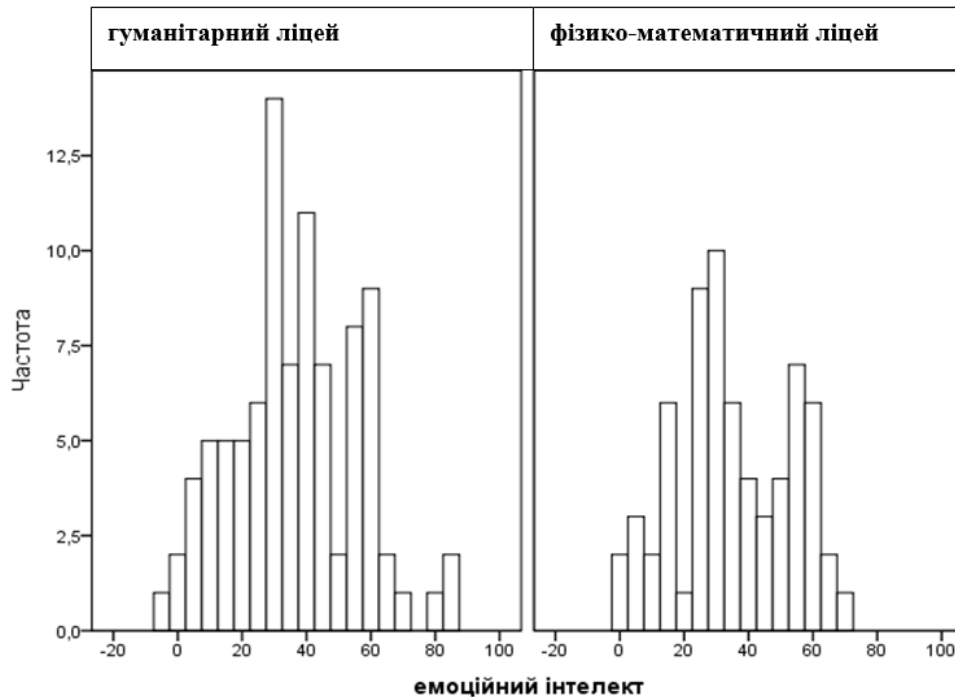

Рис. 4. Рівень емоційного інтелекту у ліцєях КНУ імені Тараса Шевченка

Таблиця 2

Середнє значення показників за тестом Ніколаса Холла (у балах)

№	Показники	Фізико-математичний 8 клас	Гуманітарний 8 клас	Фізико-математичний 11 клас	Гуманітарний 11 клас	8 клас	11 клас
1	Емоційна усвідомленість	10,88	7,37	8,94	9,67	9,12	9,30
2	Управління своїми емоціями	1,73	1,54	2,33	2,22	1,63	2,27
3	Самомотивація	7,76	7,07	8,73	7,87	7,41	8,3
4	Емпатія	7,58	8,35	8,48	10,67	7,96	9,57
5	Управління емоціями інших	5,61	7,89	6,90	9,30	6,75	8,1
	N валідних (цілком)	33	46	33	46	79	79

Таблиця 3

Описові статистики
За показником емоційна усвідомленість

Клас	Ліцей	Середнє значення	Стандартне відхилення	N
8	Гуманітарний	7,37	5,535	46
	Фізико-математичний	10,88	4,801	33
	Усього	8,84	5,492	79
11	Гуманітарний	9,67	4,962	46
	Фізико-математичний	8,94	4,507	33
	Усього	9,37	4,761	79
Усього	Гуманітарний	8,52	5,354	92
	Фізико-математичний	9,91	4,722	66
	Усього	9,10	5,130	158

Ми можемо дійти до висновку, що високих показників у школярів не зафіксовано, **середні дані** за показником *емоційна усвідомленість* спостерігаємо в учнів 8 класу фізико-математичного ліцею та 11 класів обох ліцеїв, за показником *самомотивація* в учнів 11 класу фізико-математичного ліцею, за показником *емпатія* 11 класу обох ліцеїв та 8 класу гуманітарного ліцею, за

показником *управління емоціями інших* в учнів 11 класу гуманітарного ліцею.

За всіма іншими показниками маємо тільки низькі бали, особливо це стосується такого показника, як *управління своїми емоціями*, де ми отримали найменші бали всіх категорій учнів.

Отже, найменш розвиненими показниками всіх категорій учнів обох ліцеїв є такі: *самомотивація*, *управління*

ня своїми емоціями й управління емоціями інших. Ми можемо зробити припущення про те, що зазначені конструкти (показники) в підлітковому віці ще тільки формуються і це впливає на загалом невисокі показники EI. Незначну, але все ж таки динаміку зростання показників з 8 по 11 клас, ми спостерігаємо в обох ліцеях.

Розподіл отриманих статистичних даних на проценти (за загальної кількості учнів 158) дозволяє нам визначити таке (табл. 4):

- високі показники за EI становлять 10 %, середні – 30 та низькі – 60 %) (за рахунок представників гуманітарного ліцею);

- високі показники за емоційною усвідомленістю досягають 15 %, середні – 60 та низькі – 25 %;

- високих показників за управлінням власним емоціями немає, середні – 20 % та низькі – 80 %;

- високі показники за самомотивацією становлять 10 %, середні – 50 та низькі – 40 %;

- високі показники за емпатією досягають 15 %, середні – 55 та низькі – 30 %;

- високі показники за управлінням емоціями інших становлять 15 %, середні – 40 та низькі – 45 %;

Порівняння даних за T-критерієм найменш розвинених показників із загальної вибірки 158 учнів за парними вибірками представлено в табл. 5–6. Ми спостерігаємо високу кореляцію за $r \geq 0,6$ (коефіцієнт Пірсона), за $p = 0$.

Таблиця 4

Значення статистичних даних за процентилями						
Статистики						
	Емоційний інтелект	Емоційна усвідомленість	Управління власними емоціями	Самомотивація	Емпатія	Управління емоціями інших
Середнє	35,73	9,10	1,94	7,79	8,89	7,62
Мінімум	-5	-7	-14	-7	-6	-6
Максимум	84	18	18	18	18	18
Проценти	10	10,00	1,90	-7,00	2,00	,90
	20	18,80	5,00	-4,00	3,00	4,80
	30	24,70	8,00	-2,30	6,00	7,00
	40	31,00	9,00	,00	7,00	8,00
	50	35,00	9,50	1,50	8,00	9,50
	60	40,00	10,00	4,00	9,00	11,00
	70	46,00	12,00	6,30	11,00	12,00
	80	56,00	13,00	8,00	12,00	13,00
	90	59,00	15,00	10,10	14,10	15,00

Таблиця 5

Кореляції парних вибірок				
		N	Кореляція	Значення
Пара 1	Емоційний інтелект і самомотивація	158	,667	,000
Пара 2	Емоційний інтелект й управління власними емоціями	158	,634	,000
Пара 3	Емоційний інтелект й управління емоціями інших	158	,668	,000

Таблиця 6

Критерії парних вибірок								
		Парні різниці					t	Значущість (двостороння)
					95 % довірчий інтервал різниці середніх			
		Середнє	Стандартне відхилення	Стандартна похибка середнього значення	Нижня межа	Верхня межа		
Пара 1	Емоційний інтелект – самомотивація	27,943	15,895	1,265	25,445	30,441	22,097	,000
Пара 2	Емоційний інтелект – управління власними емоціями	33,791	15,487	1,232	31,358	36,225	27,427	,000
Пара 3	Емоційний інтелект – управління емоціями інших	28,114	15,772	1,255	25,636	30,592	22,406	,000

Для формування EI на високому рівні необхідно вивчати зовнішні та внутрішні чинники, що сприяють його розвитку. Ми маємо припущення, що подальший розвиток креативності буде спонукати учнів до розвитку EI.

На рис. 5 ми спостерігаємо досить високі показники за рівнем креативності (діагностика особистісної креативності Є. Тунік) порівняно зі значеннями EI.

Наше припущення про зв'язок (суб'єктивна оцінка) рівня креативності на показники EI довели, що $p = 0,001-0,009$, значуща кореляція (табл. 7) відбулася з такими показниками, як EI, емоційна усвідомленість та емпатія, які за отриманими статистичними даними у процентилях мають високі показники у межах 10–15 %.

Іншими словами, є необхідність розвивати інші показники до рівня значущої кореляції у межах освітніх програм навчальних закладів середньої освіти.

Також у матеріалах, присвячених дослідженню емоційного інтелекту, зустрічаємо думку щодо пов'язаності EI та роду діяльності людини або її хобі. Як зазначав Д. Гоулман у своїх працях, люди з розвиненим емоційним інтелектом мають здібності в багатьох сферах. Тож за допомогою опитування учнів на предмет їхнього захоплення, що не містить шкільні предмети, було визначено особливості хобі учнів порівняно з рівнем емоційного інтелекту та складено таблицю хобі підлітків [7] (табл. 8).

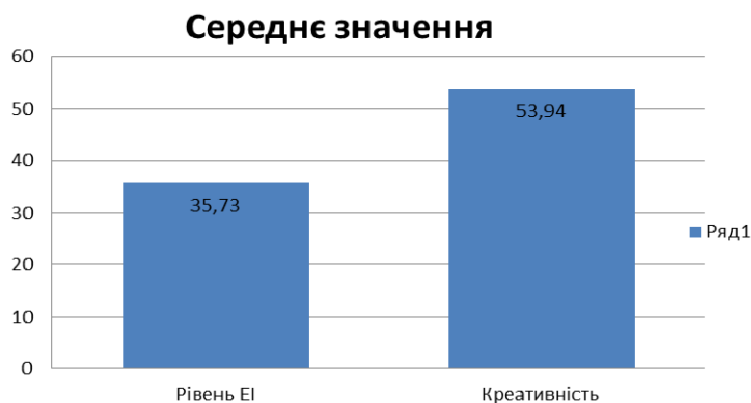

Рис. 5. Середній рівень EI та креативності в учнів ліцеїв

Таблиця 7

Кореляція показників креативності з показниками тесту Холла

		Креативність
Емоційний інтелект	Кореляція Пірсона	,358**
	Значення (двох сторін)	,003
	N	66
Емоційна усвідомленість	Кореляція Пірсона	,416**
	Значення (двох сторін)	,001
	N	66
Управління власними емоціями	Кореляція Пірсона	,205
	Значення (двох сторін)	,098
	N	66
Самомотивація	Кореляція Пірсона	,137
	Значення (двох сторін)	,271
	N	66
Емпатія	Кореляція Пірсона	,320**
	Значення (двох сторін)	,009
	N	66
Управління емоціями інших	Кореляція Пірсона	,315*
	Значення (двох сторін)	,010
	N	66

** Кореляція значуща на рівні 0,01 (двох сторін).

Таблиця 8

Особливості зв'язку між хобі учнів та їхнім рівнем емоційного інтелекту

Рівень EI	Хобі
Середній	Читання (5) Спорт (4) Малювання (3) Музика (4) Шахи (1) Танці (1) Театральна гра (1) Монтаж відео (1) Комп'ютерні ігри (1) Програмування (1) Поезія (1) Писемність (1) Ментальна арифметика (1)
Низький	Комп'ютерні ігри (8) Спорт (5) Малювання (5) Музика (3) Гітара (1) Автомобілі (1) Історія (1)

За отриманими результатами визначено таке: наявність середнього рівня розвиненості емоційного інтелекту свідчить про те, що підлітки мають певне коло інтересів. Це можуть бути різні види предметної творчої діяльності, наприклад, захоплення грою в шахи, читання улюблених авторів. Порівняно з підлітками, що мають низький рівень

розвитку емоційного інтелекту, ця група менше витрачає свого часу на комп'ютерні ігри тощо.

Для отримання простої структури було виконано обертання (рис. 6).

Матрицю факторного навантаження після обертання представлено в табл. 9.

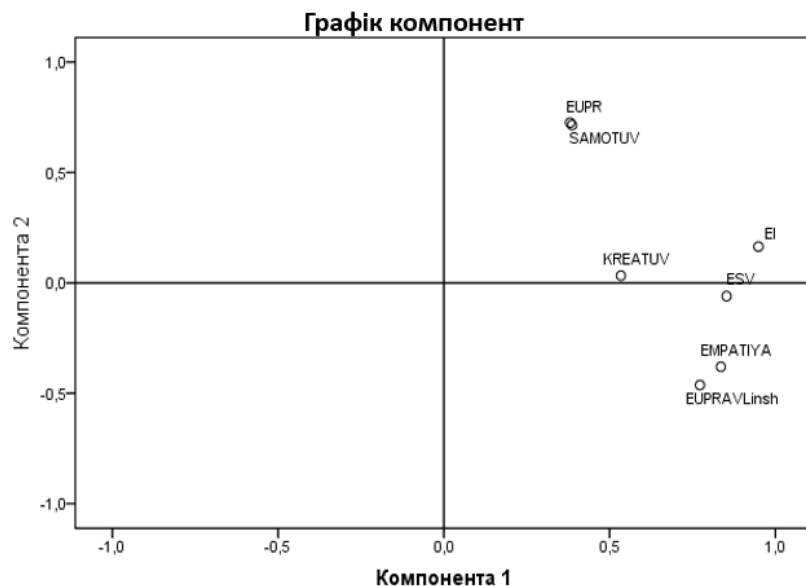

Рис. 6. Графік факторів після обертання

Таблиця 9

Матриця факторного навантаження після обертання
Матриця компонента

	Компонента	
	1	2
Емоційний інтелект	,949	,164
Емоційна усвідомленість	,853	-,060
Управління власними емоціями	,381	,726
Самотивація	,387	,715
емпатія	,836	-,380
Управління емоціями інших	,773	-,462
Креативність	,534	,033

Перший фактор відповідає керуванню власної емоційної сфери, оскільки об'єднує такі показники, як EI, емоційна усвідомленість, емпатії, управління емоціями інших, креативність.

Другий фактор відповідає прагненню до саморозвитку, оскільки об'єднує такі показники, як управління власними емоціями та самотивація.

Якщо перший фактор можна розвивати через креативність, то для другого, що відповідає за саморозвиток, є необхідність пошуку внутрішніх і зовнішніх чинників впливу, ураховуючи вік й індивідуальні особливості (фізіологічні, психологічні) формування та розвитку підлітків під час навчання в умовах, створених у ліцеях КНУ імені Тараса Шевченка.

Треба відзначити, що у США та багатьох Європейських країнах, розвитку EI у школярів приділяють чимало уваги. Зокрема, започатковано програму "Соціального й емоційного навчання" (*Social Emotional Learning, SEL*). Уже починаючи із 2005 р., у десятках тисяч шкіл по всьому світу поширено програми SEL. У багатьох регіонах США, навіть у цілих штатах, програми SEL стали обов'язковою складовою навчального плану.

Проведене дослідження має певні обмеження, оскільки не є репрезентативним, отримані результати передбачають позитивне поле дискусії для розв'язання багатьох питань, які мають точитися щодо особливостей організації навчання в Україні, комплектування класів тощо.

Висновки. Особливості розвитку EI учнів фізико-математичного ліцею полягають у тому, що за високого рівня IQ (100 балів і вище) діти мають досить низькі показники рівня EI. Ми порівняли отримані статистичні дані у стінах рівня EI та IQ серед учнів 8 класу та виявили

їхню незалежність, що дозволило нам окремо розглядати EI, не заперечуючи важливості дослідження рівня IQ.

Встановлено також прямий зв'язок рівня EI із креативністю та шкільною успішністю. Позитивно впливають на розвиток EI читання книг, заняття спортом, музикою; негативно – захопленість комп'ютерними іграми.

Визначено різницю між показниками (за ними можлива динаміка) рівня EI учнів 8 та 11 класів, розвиток якої виявився незначним, кращі показники у динаміці виявилися у дітей гуманітарного ліцею КНУ імені Тараса Шевченка.

Загальний висновок щодо розвитку EI у учнів 8 та 11 класів фізико-математичного та гуманітарного ліцеїв підтверджує нашу гіпотезу про те, що динаміка розвитку EI у цих ліцеях є досить незначною.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо в дослідженні розвитку EI учнів середніх шкіл різних регіонів України зі збільшенням терміну проведення, необхідне експериментальне впровадження розробленої програми "соціального й емоційного навчання".

Список використаних джерел

1. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 398 с. (Мастера психологии).
2. Выготский Л. С. Психология развития ребенка. Москва: "Смысл", "Эксмо", 2004. 512 с.
3. Выготский Л. С. Психология развития человека. Москва: "Смысл", "Эксмо", 2005. 1136 с.
4. Гельбак А. М. Проблема кризового стану особистості підлітка на етапі трансформації суспільства. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2019. № 1. С. 68–77.
5. Гоулман Д. Емоційний інтелект / пер. з англ. С.-Л. Гумецької. Харків : Віват, 2018. 213 с.
6. Дерев'янка С. П. Феноменологія емоційного інтелекту: навч.-метод. посібник. Чернівці. Десна Поліграф. 2016. 312 с.

7. Дубровинський Г. Р. Розвиток емоційного інтелекту в процесі фахової підготовки психолога. *Психологічний часопис*: зб. наук. праць / за редакцією Максименка С. Д.. Київ. Том 6 № 3. 2020. С. 193–208.
8. Зарицька В. В. Ознаки наявності емоційного інтелекту у особистості. *Вісник Дніпропетровського університету*. Сер.: Педагогіка і психологія. 2013. Вип. 19. С. 74–79.
9. Казаринова В. Н., Погольша В. М. Межличностное общение: учеб. для вузов. Санкт-Петербург: Питер, 2001. 544 с.
10. Калмикова Л. О. та ін. Психологія мовлення і психолінгвістика: навч. посіб. Київ: Переяслав-Хмельницький педагогічний інститут в-о "Фенікс", 2008. 245 с.
11. Кан-Калик, В. А. Учителю о педагогическом общении. Москва, 1987. 190 с.
12. Коваленко А. Б. Проблеми сучасної соціальної психології. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2013. Вип. 14(1). С. 137–146.
13. Корніяк О. М. Психологія комунікативної культури школяра. Київ: Міленіум, 2006. 334 с.
14. Корніяк О. М. Психологія розвитку комунікативної компетентності на різних етапах професійного становлення особистості. *Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка. Київ, 2012. Вип. 39. С. 211–223.
15. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / за ред. Л. М. Прокопенко. Київ: Радянська школа, 1989. 608 с.
16. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва: Политические материалы, 1977. 304 с.
17. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості. Київ: Вид-во ТОВ "KMM", 2006. 256 с.
18. Максим К. В. Соціально-психологічні особливості розвитку емоційного інтелекту в підлітковому та юнацькому віці. *Актуальні проблеми психології*: зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ, 2019. Т. XII. Вип. 25. С. 164–171.
19. Моляко В. О. Проблеми функціонування творчого сприймання в умовах надлишку інформації різної модальності та значимості. *Актуальні проблеми психології*: зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ: "Фенікс", 2013. Т. XII. Психологія творчості. Вип. 16. С. 7–19.
20. Носенко Е. Л., Коврига Н. В. Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції. Київ: Вища школа, 2003. 126 с.
21. Павленко Т. В. Особистісні чинники розвитку комунікативних властивостей підлітків: автореф. дис. ... канд. псих. наук: 19.00.07. Київ, 2020. 21 с.
22. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург: Питер, 2002. 720 с.
23. Эльконин Д. Б. Детская психология: учеб. пособ. Москва: "Академия", 2007. 384 с.
24. Bar-On R. The Bar-On Emotional Quotient Inventory (EQ-i): Technical Manual. Toronto: Multi-Health Systems, 1997.
25. Esnaola, I., Revuelta, L., Ros, I., & Sarasa, M. The development of emotional intelligence in adolescence. *Anales de Psicología*, 33(2), 327–333. <https://doi.org/10.6018/analesps.33.2.251831>
26. Mayer J. D., Salovey P., Caruso D. R. Mayer–Salovey–Caruso. Emotional Intelligence Test (MSCEIT) user's manual. Toronto, Canada: MHS Publishers, 2002.
27. Sathiyamurthi Karibeeran. Emotional Intelligence Among Adolescents, Shefali Mohanty Social Work, Madras School of Social Work, Chennai, India. *Humanities and Social Sciences* 2019. 7(3): 121–124. <https://doi.org/10.11648/j.hss.20190703.15>.

References

1. Bozhovich L. I. (2008) *Lichnost i yee formirovanie v detskom vozraste*. Sankt-Peterburg: Piter. [in Russian].
2. Vigotskii L. S. (2004) *Psikhologiya razvitiya rebenka*. Moskva: "Smisl", "Eksmo". [in Russian].
3. Vigotskii L. S. (2005) *Psikhologiya razvitiya cheloveka*. Moskva: "Smisl", "Eksmo". [in Russian].

Heorhii Dubrovynsky, PhD (Psychology), Associate Prof.
ORCID: 0000-0001-6621-4229

Mariana Dudkevych, Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN ADOLESCENCE

The article presents the results of a study of the peculiarities of the restructuring of the emotional sphere and behavior of adolescents. To characterize all the contradictions of the image of the "I" of the adolescent, it is not enough to explain only hormonal and physiological changes.

The difficulty of moving to a new age may increase the stress of teenagers, so emotional intelligence development and related social factors are important for the formation of personality.

Adolescence (14–17 years) is characterized by impulsiveness, the desire to insist on their own, and immaturity of their judgments. There is a concern for their physical attractiveness. The teenager becomes shy, which gives rise to insecurity and leads to behavior that tends to risk and social conflict. Many teenagers conclude that no one understands them.

Violation of emotional intelligence in adolescents causes issues such as increased anxiety, problems of self-expression, communication, understanding, and breach of the regulation of their behavior, etc. Our study shows the ability to realizing the fact that the development of emotional intelligence (EI) is almost minimal. The reasons for this phenomenon allow us to look for opportunities to influence a situation and identify ways to overcome the crisis in the future.

At the age of 14–17, teenagers strive to take a social position that meets their needs for self-determination, to show their abilities in many spheres of life. It is necessary to promote socially significant activities in adolescence. Properly organized classes at schools or lyceums for adolescents involves reaching a new level of motivation, implementation of the system "I and society", deployment of various forms of communication with adults based on moral cooperation.

Keywords: adolescence, emotional intelligence, self-expression

4. Helbak A. M. (2019) Problema kryzovoho stanu osobystosti pidlitka na etapi transformatsii suspilstva. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii*, 1, 68–77. [in Ukrainian].
5. Houlman D. (2018) *Emotsiyni intelekt*. Kharkiv: Vivat. [in Ukrainian].
6. Derevianko S. P. (2016) *Fenomenolohiia emotsiynoho intelektu*. Chernihiv. Desna Polihraf. [in Ukrainian].
7. Dubrovynskyi H. R. (2020) Rozvytok emotsiynoho intelektu v protsesi fakhovoi pidhotovky psykholoha. *Psykholohichnyi chasopys*: Tom 6, 3. 193–208. [in Ukrainian].
8. Zarytska V. V. (2013) Oznaky naiavnosti emotsiynoho intelektu u osobystosti. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu*. 19, 74–79. [in Ukrainian].
9. Kazarinova V. N., Pogolsha V. M. (2001) *Mezhlichnostnoe obshchenie: uchebnik dlya vuzov*. Sankt-Peterburg: Piter. [in Russian].
10. Kalmykova L. O. (2008) *Psykholohiia movlennia i psykholinhvistyka*. Kyiv: "Feniks". [in Ukrainian].
11. Kan-Kalik V. A. (1987) *Uchitel'yu o pedagogicheskomo obshchenii*. Moskva: Prosveshchenie. [in Russian].
12. Kovalenko A. B. (2013) Problemy suchasnoi sotsialnoi psykholohii. *Problemy ekstremalnoi ta kryzovoi psykholohii*, 14(1), 137–146. [in Ukrainian].
13. Korniiaka O. M. (2006). *Psykholohiia komunikatyvnoi kultury shkoliara*. Kyiv: Milenium. [in Ukrainian].
14. Korniiaka O. M. (2012) *Psykholohiia rozvytku komunikatyvnoi kompetentnosti na riznykh etapakh profesiynoho stanovlennia osobystosti*. *Naukovi zapysky Instytutu psykholohii im. H. S. Kostiuks APN Ukrainy*. Kyiv: 39, 211–223. [in Ukrainian].
15. Kostyuk H. S. (1989) *Navchalno-vykhovnyi protses i psykhichnyi rozvytok osobystosti*. Kyiv: Radianska shkola. [in Ukrainian].
16. Leontev A. N. (1977) *Deyatelnost. Soznanie. Lichnost*. Moskva: Politicheskie materialy. [in Russian].
17. Maksymenko S. D. (2006) *Heneza zdiisnennia osobystosti*. Kyiv: TOV "KMM". [in Ukrainian].
18. Maksom K. V. (2019) *Sotsialno-psykholohichni osoblyvosti rozvytku emotsiynoho intelektu v pidlitkovomu ta yunatskomu vitsi*. *Aktualni problemy psykholohii*, (25), 164–171. [in Ukrainian].
19. Moliako V. O. (2013) *Problemy funktsionuvannia tvorchoho sprymannia v umovakh nadlyshku informatsii riznoi modalnosti ta znachymosti*. *Aktualni problemy psykholohii*, (16), 7–19. [in Ukrainian].
20. Nosenko E. L., Kovryha N. V. (2003) *Emotsiyni intelekt: kontseptualizatsiia fenomenu, osnovni funktsii*. Kyiv: Vyshcha shkol. [in Ukrainian].
21. Pavlenko T. V. (2020) *Osobystisni chynnyky rozvytku komunikatyvnykh vlastyvostei pidlitkiv*. [Personal factors in the development of communicative properties of teenagers] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
22. Rubinshtein S. L. (2002) *Osnovi obshchei psikhologii*. Sankt-Peterburg: Piter. [in Russian].
23. Elkonin D. B. (2007) *Detskaya psikhologiya*. Moskva: "Akademiya". [in Russian].
24. Bar-On R. The Bar-On (1997) Emotional Quotient Inventory (EQ-i): Technical Manual / R. Bar-On. Toronto: Multi-Health Systems, 1997.
25. Esnaola, I., Revuelta, L., Ros, I., & Sarasa, M. (2017). The development of emotional intelligence in adolescence. *Anales de Psicología*, 33(2), 327–333. <https://doi.org/10.6018/analesps.33.2.251831>
26. Mayer J.D., Salovey P., Caruso D.R. Mayer–Salovey–Caruso (2002) Emotional Intelligence Test (MSCEIT) user's manual. Toronto, Canada: MHS Publishers, 2002.
27. Sathiyamurthi Karibeeran (2019) Emotional Intelligence Among Adolescents, Shefali Mohanty Social Work, Madras School of Social Work, Chennai, India. *Humanities and Social Sciences* 2019; 7(3): 121–124. <https://doi.org/10.11648/j.hss.20190703.15>

Надійшла до редколегії 01.03.22
Рекомендована до друку 15.05.22

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Series "Psychology". № 1(15), pp. 23-29 (2022)
UDK 159.9
DOI: [https://doi.org/10.17721/BSP.2022.1\(15\).4](https://doi.org/10.17721/BSP.2022.1(15).4)

ISSN 1728-3817
© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University", 2022

Олег Зарічанський, канд. пед. наук, доц.

ORCID: 0000-0002-6934-9521

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

АНТИКОРУПЦІЙНА КУЛЬТУРА ЯК СКЛАДОВА КУЛЬТУРИ ОРГАНІЗАЦІЇ

Розкрито психологічну специфіку культури організації в ракурсі сприйняття нею корупції. Антикорупційну культуру представлено в контексті людських відносин крізь призму морального й аморального, належного та неналежного, добра і зла, корисного та шкідливого, правового й неправового, прекрасного та потворного.

З'ясовано, що антикорупційну культуру, на протизагугу корупційній культурі, досліджено як певні ціннісні настанови, спрямовані на вияви активної громадянської позиції щодо корупції. Антикорупційну культуру розглянуто як здатність людини свідомо й морально протистояти корупції. З огляду на теорію зараження, можна уявити модель формування корупційної субкультури, де цінність одного індивіда стає цінністю групи. Поширення як корупційних, так й інших цінностей усередині групи відбувається унаслідок обміну культурними зразками через мовлення, поведінку, одяг, досвід. Такий обмін триває неусвідомлено у процесі набуття досвіду й удосконалення професійних навичок. Визначено механізми, за рахунок яких виживає корупційна субкультура. Представлено етапи її розвитку в організації.

Визначено, що основною відмінністю формування організаційної антикорупційної культури є її опрацьованість на рівні філософії й ідеології організації, у жорсткому контролі, а також в удосконаленні нормативно-правової бази; антикорупційна культура має бути зрозумілою й апріорною, такою, що поділяється всіма членами організації; антикорупційна культура організації може бути сформована через чітку, однозначну та зрозумілу нормативно-правову базу. Водночас необхідно зазначити, що антикорупційна культура організації складається з культури професії та, власне, антикорупційної культури організації.

Ключові слова: антикорупційна культура, організація, корупція, цінності, психолого-правові механізми.

Постановка проблеми. Корупція є загрозою для верховенства закону, прав людини, соціальної справедливості, стабільності демократичних інститутів і моральних основ суспільства, завдає значної шкоди соціальному й економічному розвитку країн і народів, гальмує досягнення цілей сталого розвитку. Жодна громада і жодна держава не мають імунітету від корупції, що визнана однією із глобальних проблем сучасності. Корупція, що існує в одній країні, може мати негативний вплив на розвиток інших – як, наприклад, у випадках підкупу іноземних посадових осіб.

Актуальність урегулювання глобальної проблеми корупції підтверджується й тим, що, незважаючи на пандемію COVID-19, 2–4 червня 2021 р. Генеральна Асамблея ООН уперше провела спеціальну сесію, присвячену викликам і заходам у сфері запобігання корупції, боротьбі з нею та посиленню міжнародної співпраці і прийняла з питань, що обговорювали, розгорнуту Політичну декларацію, яка містить відповідні антикорупційні зобов'язання.

Одним із найістотніших чинників у подоланні корупції є ставлення суспільства до наявної проблеми. Як показують результати досліджень, що були відкриті протягом останньої декади, більш ніж половина українців є схильною до корупційних правопорушень у тому випадку, коли "заохочення" представників державних органів може допомогти у розв'язанні приватного питання. Ба більше, через обмеженість знань про корупційні явища деякі люди не визначають певні види поведінки як корупційні, водночас усвідомлюючи невідповідність такої поведінки нормам моралі чи професійної етики. Правовий аспект корупції виявляється в тому, що вона порушує закон як об'єктивну категорію. З іншого боку, держава вживає усіх можливих правових й інших передбачених законом заходів для боротьби із цим суспільним протиправним діянням. У правовій державі не може бути інших засобів боротьби з корупцією, крім законних. Неоднозначно врегульовано питання змісту та видів корупційних правопорушень у законо-

давстві України й інших держав. Це зумовлено різним розумінням суті корупції, різновидів її виявів тощо. Система законодавчих актів, що утворюють антикорупційне законодавство України, формують Закон України "Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки", Закон України "Про запобігання корупції" тощо.

Варто зауважити, що, незважаючи на велике зацікавлення представників різних наукових дисциплін (зокрема й психологічних) до теми корупції, вона і надалі залишається предметом найгостріших дискусій. Це стосується і понятійно-категоріального апарату, а також психологічної специфіки цього типу кримінальних й адміністративних діянь.

Аналіз наукової літератури та практики підтверджує необхідність пошуку нових підходів у запобіганні корупції, з використанням міжнародних напрацювань і зарубіжного досвіду. Особливо відчувається потреба в розробленні превентивних антикорупційних заходів, спрямованих серед іншого і на вдосконалення кадрової політики та посилення заходів антикорупційного виховання. Питання формування антикорупційної культури як в окремої особистості, так і в організації є надзвичайно актуальними в цьому ракурсі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Причини виникнення такого соціального явища як корупція науковці визначають в різноманітних аспектах: від структурних проблем таких сфер, як економіка і політика до наслідків занепаду моральних підвалин особистості, ураховуючи всі культурні особливості цього процесу [16, 19, 21]. Психологи вивчають корупцію як багатогранне явище, що може втілювати абсолютно різні контексти, у якому його досліджують [3, 16]. Р. Кінгшотт й О. Дінсер [21] у своїй роботі підкреслюють, що корупція має безпосередній зв'язок із розвиненістю внутрішніх ланцюгів комунікації серед працівників державного сектору. А. Аргандона досліджує корупцію лише у приватному секторі [5]. Цей підтип базується на основі діянь або поведінки керівника чи працівника, що має повно-

важення або певний (повний або обмежений) вплив на реалізацію внутрішніх процесів тієї чи іншої організації. Хай навіть неусвідомлено, такий співробітник не виконує своїх прямих обов'язків, і навпаки – завдає шкоди, прямої чи опосередкованої, та діє на власну вигоду, або на користь третьої сторони. Результати наукових пошуків показали, що чим більше людина сприймає своє оточення як корумповане, тим більша ймовірність того, що ця особа вдасться до імплементації корупційного діяння у майбутньому [9]. Це відбувається через те, що людина надалі все менше вважатиме наслідки корупції як щось серйозне, а отже, межа її власних переконань про чесність і нечесність дедалі більше стиратиметься. Наслідками таких внутрішньопсихологічних змін людського пізнання стає розвиток і подальше заострення соціальної недовіри, спотворення уявлень про природу соціальних норм і формування морального підґрунтя для пасивного чи активного схвалення незаконних та/або нечесних дій [12].

Цікавими є також дослідження, де питання корупційних явищ поєднують із регіональними та культурними аспектами. Деякі з них доводять, що ставлення до хабаря на організаційному рівні сприймають у різних країнах по-різному: якщо в китайській культурі така поведінка є неприйнятною, то у працівників із США вона не викликати різкого засудження [24]. Ба більше, лише в тому випадку коли особа ідентифікує себе як громадянина країни з низьким рівнем корупції, вона зі значно меншою ймовірністю буде вчиняти корупційні дії, що свідчить про вагомий роль соціального осуду [32]. Не менш важливими є ініційовані науковцями університету м. Глазго (Велика Британія) опитування, що стосуються корупційних явищ у блоці посткомуністичних країн Центрально-Східної Європи, а саме в Чехії, Словаччині, Болгарії й Україні. У. Міллер з колегами досліджують природу унікального явища протистояння внутрішніх цінностей і зовнішнього тиску: усі сторони беззаперечно засуджують отримання або надання хабарів як соціальне явище, проте водночас зізнаються, що уже вдавалися, або за такої нагоди вдалися би до корупційної практики. Як зазначають автори дослідження: "громадяни реагують на вимагання; і чиновники реагують на спокуси – і цей зовнішній тиск має більший вплив, ніж внутрішні цінності". Отже, як чиновників, так і простих громадян варто, радше, сприймати як схильних до корупції, проте аж ніяк не корумпованих [28].

Сприйняття моралі й норми громадянами також є одним з основних факторів, який варто брати до уваги в оцінці схильності до корупції. Чим вище сприйняття людиною свого оточення як корумпованого, тим більшою є тенденція до схожої поведінки. Це було підтверджено, зокрема, і в публікації про "умовну корупцію" Б. Донгом та іншими його колегами [9]. Даючи хабар, люди беруть до уваги альтернативні патерни своєї поведінки, що тісно пов'язані з їхнім сприйняттям норм і настанов, за якими вони живуть [15]. Чим нижчим є рівень поваги до закону – тим більша перевага від корупційної поведінки. Найважливішими складовими у визначенні схильності того чи іншого індивіда до корупційної діяльності, зі свого боку, є сукупність особистісних і соціальних норм, а також персональна оцінка конкретної ситуації з позиції ймовірності вчинити неправомірну дію без негативних для себе наслідків [14]. Іншими словами, схильність до корупції пояснюють соціальною поведінкою та загалом моральністю нашого середовища, нашими особистими переконаннями та, зокрема, наявністю альтернативного розвитку подій, за якого можна уникнути покарання за вчинення протизакон-

ної дії. Хорошим прикладом на підтвердження останньої тези є робота Р. Банерджі [6], де було наведено безпосередній причинно-наслідковий зв'язок сприйняття й окреслення "соціально прийнятої норми", і власне вчинення суб'єктом дослідження корупційної дії.

Мета нашої роботи – розкрити психологічну специфіку культури організації в ракурсі сприйняття нею корупції; визначити механізми, за рахунок яких виживає корупційна субкультура; представити етапи її розвитку в організації; виявити специфіку семантичної структури понять *корупційна культура* й *антикорупційна культура*.

Виклад основного матеріалу. Поняття *антикорупційна культура* можна часто знайти в наукових працях та дослідженнях. Зазвичай ідеться про формування антикорупційної культури *суспільства, групи чи особистості*. Окремим предметом дослідження може бути корупційна й антикорупційна культура організації, з великою вагою організаційного чинника в цих явищах.

Корупційна поведінка особистості (групи) виявляється в конкретній організації, тому аналіз її внутрішнього середовища, культури, традицій, правил та інших чинників є надзвичайно важливим. Культура організації регламентує поведінку співробітників, спрямовує їхній вплив на вибір певних дій, учинків, вона або надає змогу брати участь у корупційних махінаціях, або активно перешкоджає цьому, формуючи антикорупційну культуру. Для початку ми розглянемо зміст понять *організаційна культура*, *корупційна культура* та *антикорупційна культура*. Є безліч трактувань поняття *організаційна культура*. Під організаційною культурою розуміють ідеологію та філософські уявлення, переконання, очікування, вірування, цінності, позиції та норми, що пов'язують організацію в єдине ціле та поділяються її членами [1].

Категорія "організаційна культура" в сучасній менеджментальній теорії та практиці відрізняється полісемантичністю визначень. Розвиток цієї дефініції свідчить про еволюцію аналізованої категорії від статичності до динамічності, відображаючи високий рівень сприйнятливості зовнішніх впливів. Однак більшість визначень організаційної культури, як і раніше, орієнтовано на внутрішнє середовище підприємства.

На цей час у науковому полі дослідження культури підприємства (організації) нараховується від 160 до 250 визначень [23]. На думку М. Тевене, полісемантичність визначень культури підприємства пов'язані з трьома основними причинами:

По-перше, у розгляді антропологічних аспектів культури й аспектів, пов'язаних з менеджментом, доводиться звертатися до різних теоретичних засад.

По-друге, дослідники підходять до культури, ґрунтуючись на власних теоретичних уподобаннях.

По-третє, ці теорії розвиваються залежно від "ринку (споживача)": менеджерів, найманих працівників чи акціонерів, яких цікавлять різні аспекти культури [2, с. 37].

Слово культура має безліч значень і супутніх смислів. Коли ми застосовуємо це поняття до груп та організацій, то практично завжди відчуваємо певні концептуальні та семантичні складнощі, оскільки поняття групи та організації також важко піддаються однозначному визначенню. Дж. Отт стверджує, що через суперечливу суть культурі підприємства взагалі не може бути дано чіткого визначення [30, с. 34].

З одного боку, культура є сукупністю уявлень і цінностей, які формує в людині суспільство (суспільна діяльність, соціальні взаємодії в сім'ї, групі, з друзями, колегами тощо). Отже, організація відіграє роль лише контексту, у якому виявляються вже сформовані уявлення її співробіт-

ників. Підприємство наділене в межах такого підходу пасивною роллю: воно здатне зазнавати впливів національної культури, носіями якої є його співробітники.

Другий підхід наголошує на ролі самих організацій у створенні своїх культур. Представники цього напрямку (М. Лоуїс, С. Сіел та Дж. Мартін, М. Пауерс та ін.) вважають, що керівництво підприємства за допомогою норм, правил, цілей, структури створює певне середовище, у якому виявляються унікальні, притаманні лише цій організації ритуали, легенди, традиції та церемонії.

Третій підхід трактує культуру як суть організації. Культура, у такий спосіб, не є зовнішнім чи внутрішнім елементом організації, а тим, чим є власне організація (М. Тевене).

У подальшому аналогічні за своєю концептуальною суттю визначення культури пропонували численні дослідники цього феномена, зокрема й Х. Шварц та С. Девіс, Г. Морган. Описуючи культуру підприємства як сукупність певних абстрактних характеристик, дослідники фокусувалися винятково на її статичних властивостях і параметрах. У межах цього підходу культуру підприємства сприймали як даність: вона існує і співробітники її поділяють, беручи встановлені правила гри.

Іншими словами, те, що становить культуру, охоплює так багато, як багато охоплює людина, оскільки саме люди генерують культуру і є її носіями. Крім того, визначаючи культуру підприємства через призму зразків поведінки членів організації, зміст дефініції зосереджується на тому, що люди насправді роблять, а не на тому, що вони мають робити. Такий підхід, на наш погляд, втілює в собі динамічність й емоційність змін культури: співробітники безперервно взаємодіють одне з одним у межах організації, частина цих взаємодій здійснює незначний вплив на зміну культури, проте, акумулюючись, вони можуть скласти критичну масу, здатну продукувати помітні зміни.

Зазвичай у переважній більшості визначень культуру розглядають через норми, цінності та переконання. Х. Шварц і С. Девіс, наприклад, вважають, що "культура організації є комплексом переконань і очікувань, що притаманні її членам. Їхні переконання та очікування, зі свого боку, стають основою для формування норм, що в подальшому значною мірою визначатимуть поведінку окремих осіб та груп" [34, с. 33]. Подібним чином, з акцентом на норми, цінності та переконання розглядають культуру В. Сате [33, с. 10], Р. Кілман та М. Сакстон [20, с. 89], А. Вільямс, П. Добсон та М. Уотерс [36, с. 18].

У. Оучі характеризує культуру підприємства як "символи, церемонії та міфи, що окреслюють і вказують на уявлення про цінності та переконання, притаманні членам конкретної організації" [31, с. 45]. На тих же ключових категоріях ґрунтується визначення С. Мішона та П. Штерна [27, с. 67].

Л. Смирсіч характеризує культуру підприємства як "...набуті смислові системи, що передаються за допомогою природної мови та інших символічних засобів; вони виконують директивні, репрезентативні й афективні функції та здатні створювати культурний простір й особливе відчуття реальності" [35, с. 339–358].

Вплив культури підприємства на якість трудової діяльності персоналу також урахували у своєму визначенні А. Фурнхам і Б. Гунтер, які вважають, що "культура – це вірування, настанови і цінності, що розділяються всіма учасниками колективу. Іншими словами, культура – це те, як ми тут працюємо" [11, с. 23]. Подібним чином сформували своє бачення культури Б. Девіс і С. Фіпп [8, с. 22].

А. Мак-Лін та Ж. Маршалл розглядають культуру як "сукупність традицій, цінностей, настанов, переконань і відносин, які створюють всеосяжний контекст для всього, про що ми думаємо, виконуючи роботу в організації" [25, с. 25].

К. Голд зазначає: "Корпоративна культура – це унікальні характеристики сприйнятих особливостей організації – того, що відрізняє її від усіх інших у галузі" [13, с. 568–575].

Л. Елдрідж та А. Кромбі сформулювали визначення культури так: "Під культурою організації варто розуміти унікальну сукупність норм, цінностей, переконань та зразків поведінки, які визначають способи об'єднання груп та певних особистостей в організацію для досягнення поставлених перед нею цілей" [10, с. 89].

Г. Морган розглядає культуру підприємства в метафоричному сенсі як "...один зі способів здійснення організаційної діяльності за допомогою використання мови, фольклору, традицій та інших засобів передачі основних цінностей, переконань, ідеології, які спрямовують діяльність підприємства в потрібне русло" [29, с. 135].

На думку Д. Олдхема, у тому, "аби зрозуміти, що таке культура організації, необхідно розглянути методи виконання й те, як поведуться з людьми в цій організації" [1, с. 19].

Отже, з огляду на зазначений аналіз можна синтезувати: культура підприємства – це органічне поєднання цінностей і норм поведінки, (явних і неявних), переконань, що поділяються ключовими співробітниками, які визначають вектор та якісні характеристики організаційної поведінки співробітників, що сприяє формуванню конкурентної позиції підприємства в зовнішньому середовищі.

У запропонованому визначенні маємо виділити три важливі складові:

- "...органічне поєднання явних і неявних...". Тут ми звертаємо особливу увагу не лише на механічне поєднання елементів культури, але й на їхнє органічне поєднання, яке дає таке зображення реальності, що в оптимальному співвідношенні елементів (індивідуальному кожної компанії) формує певне гармонійне явище (картину);

- "...поділяються ключовими співробітниками". Приділяючи у визначенні культури підприємства особливу увагу персоналу підприємства, ми стверджуємо, що культура не є життєздатною тоді, коли не поділяється ключовими співробітниками організації;

- "...вектор та якісні характеристики організаційної поведінки співробітників, що сприяє формуванню конкурентної позиції підприємства в зовнішньому середовищі". Акцент на цю функціональну складову, на наш погляд, надзвичайно важливий, оскільки не цінності самі по собі, не норми та правила й навіть не вектор і якість організаційної поведінки працівників важливі для підприємства. Вони значущі як інструменти досягнення адекватного становища підприємства в конкурентному середовищі.

Д. Елдрідж й А. Кромбі, аналізуючи організаційну культуру, підкреслюють, що це винятковий комплекс норм і цінностей, а також переконань і зразків поведінки, на якому ґрунтується спосіб об'єднання в організацію окремих індивідів та осіб, що мають спільну мету і є орієнтованими на її реалізацію. Загалом сформувалося три підходи у вивченні організаційної культури: символічний, когнітивний, системний. Символічний підхід розглядав організаційний символізм, як засіб підтримки керівником ідеології організації та орієнтир для співробітників. Сим-

воли мають сенс лише тоді, коли у членів організації схоже усвідомлення значення цих символів, а це визначається насамперед культурними цінностями. В основі когнітивного підходу лежить колективна свідомість, когнітивні схеми та загальна система знань, вірувань і правил, що визначають відповідні форми поведінки.

Системний підхід – це цілісний підхід, у якому вивчають об'єктивні властивості організації (її обсяг, формальну структуру, стиль керівництва, мети тощо) та різноманітні параметри психологічного середовища (суб'єктивні враження, сприйняття організації з боку її працівників, мотиви поведінки та ін.).

Організаційна культура поширюється через три основні рівні:

- перший рівень – культура індивіда – працівника організації;
- другий – культура структурних підрозділів;
- третій – культура організації.

Виділяють принципи, властивості й елементи організаційної культури. Під принципами організаційної культури розуміють такі явища, як:

- загальний розподіл норм, правил, цінностей усіма членами;
- ясність – основні постулати організаційної культури, які всім зрозумілі;
- однозначність і чіткість виявляється в єдиному смислового полі культури; апріорність;
- обґрунтованість передбачає прийняття на віру основних постулатів в організації.

Культура не повинна бути антагоністичною до особистості та її національної приналежності, повага до особистості та національної культури повинні безумовно зберігатися.

Окремо можна зупинитися на прийнятті цінностей і норм організаційної культури всіма членами організації, оскільки від цього залежить її сила. Здатність організації культури протистояти зовнішнім негативним впливам, з одного боку, й органічно вливатися у позитивні зміни, не втрачаючи своєї ефективності, з іншого боку, пов'язана із властивістю адаптивності. Як бачимо, зміст організаційної культури полягає у її принципах, властивостях і взаємозв'язку, ієрархії структурних елементів. Вона допомагає співробітникам організації здійснювати діяльність у межах закону та норм, затверджених у середині організації. Кожен співробітник, здійснюючи дії в організації, виправдовує їх словами "у нас так заведено", і його дії не будуть покарані або навіть якось виділені зі спільної діяльності. І навпаки, якщо його дії ігнорують загальну культуру, то колектив обов'язково визначить цю поведінку як негативне явище. Дуже часто, з погляду закону, ми можемо не фіксувати ознаки корупційної поведінки, але сама організація каратиме або навпаки потуратиме камуфлюванню корупції.

Організаційна культура є сканером нашої поведінки, завдяки якій ми контролюємо як свою, так і поведінку інших працівників. Щодо взаємозв'язку понять культура та корупція виділяють чотири підходи (табл. 1). Усі вони говорять про корупцію як культурне явище.

Таблиця 1

Підходи щодо взаємозв'язку понять культура та корупція

Автор наукового підходу	Суть концепції
Р. Клітгаард , автор формули корупції. Корупція як організаційна культура	Визначає культуру корупції як організаційну культуру, характерною рисою якої є ціннічне ставлення до особистої власності та втрата моральних підвалин. Аналіз здійснюється з позиції базових цінностей ділових груп, що її відтворюють. Корупцію розглянуто як зловживання посадовими повноваженнями заради особистих цілей.
Т. Парсонс і Р. Мертон . Структурний функціоналізм: корупція як тимчасовий стан, дисфункція в культурі	Корупція виявляється в ситуації аномії, негативного ставлення чи байдужості значної частини спільноти до соціальних норм. Це може бути пов'язано з тим, що в суспільстві звеличують символи успіху, що передбачають загальнодоступність для всього населення загалом, але насправді чинні норми та правила обмежують або повністю усувають доступ до легальних засобів досягнення цих цінностей для значної частини населення.
У. Райзман . Теорія несумісних норм: корупція виникає через суперечності норм усередині культури	Легітимація корупційних мереж відбувається унаслідок визнання чинних норм недосконалими чи несправедливими. Суспільство породжує систему міфів про норми. Частина соціальних груп і підгруп починають створювати власні системи норм, якими керуються у своїй практиці. У свідомості суспільства подібні альтернативні системи норм сприймаються як антисуспільні, асоціальні чи корупційні.
К. Харт . Автор поняття "неформальна економіка".	Корупцію розглянуто як частину культурної традиції, що постійно відтворюється. На його думку, рівень корупції залежить від місцевих звичаїв і цінностей певної країни.

Науковий інтерес викликають усі чотири підходи, оскільки організаційна культура містить уже наявні цінності й норми в суспільстві, вона адаптує організацію до зовнішніх умов. Одним із пріоритетних у формуванні культури організації є національний фактор.

Також для нас важливо зупинитися на понятті й змісті антикорупційної культури та спробувати знайти загальні закономірні явища, що будуть спрямовані на зміну корупційної культури організації. Антикорупційна культура, на противагу корупційній культурі, досліджується як певні ціннісні настанови, спрямовані на вияви активної громадянської позиції щодо корупції. Насамперед ідеться про вміння конкретної особи протистояти цьому впливу. Іншими словами, антикорупційну культуру ми розглядаємо як здатність людини свідомо та морально протистояти корупції.

Антикорупційна культура – це система цінностей, яка ґрунтується на неприйнятті корупції через її

несумісність із цією системою цінностей. Підвалиною такої культури є погляд на світ крізь призму морального й аморального (належного та неналежного, добра і зла, корисного та шкідливого), правового й неправового, розумного та дурного, прекрасного та потворного. Здатність людини протистояти корупції базується, зокрема, й на основі цілого комплексу культур: моральної, правової, політичної та багатьох інших.

Говорячи про корупційну культуру також маємо наголосити на ролі окремого активного елемента, що здатний сформувати субкультуру всередині організації. Важливим питанням у цьому аспекті є визначення механізмів, через які виживає корупційна субкультура. Можна виділити три основні механізми: саморегуляція, самоорганізація, самозбереження, що охоплюють такі характеристики, як гнучкість, відсутність централізованого апарату, стихійність, соціальну мобільність, чіткий розподіл ролей, і подальше їхнє відтворення.

Якщо спиратися на теорію зараження, то можна уявити модель формування корупційної субкультури, де цінність одного індивіда стає цінністю групи. Поширення як корупційних, так й інших цінностей усередині групи відбувається унаслідок обміну культурними зразками через мовлення, поведінку, одяг, досвід. Такий обмін триває неусвідомлено у процесі набуття досвіду й удосконалення професійних навичок. Водночас відбувається зараження девіантними цінностями й інтеграція індивіда до системи корупційних відносин. У своєму розвитку корупційні субкультури проходять чотири етапи:

- стан спокою чи інкубаційний період;
- поява зовнішнього активного девіантного елемента, носія корупційних цінностей;
- поширення корупційних цінностей серед членів групи;
- соціальне закріплення нових цінностей (корупційних) [22].

Розглянуті етапи розкривають процеси поширення корупційних цінностей у межах однієї групи чи колективу, структурного підрозділу (відділу). Однак корупційна субкультура, як особливий вид субкультури, може впливати й на інші колективи та структурні підрозділи, сприяючи тим самим утворенню корупційної мережі [26].

Розуміння певними дослідниками ролі особистості в корупційній та антикорупційній культурі ігнорує роль властивостей і принципів організаційної культури [12, 14, 15]. Вони повністю покладають відповідальність на конкретний елемент – особистість. Дійсно, певна група людей, що пропагує іншу культуру, здатна створити протистояння всередині великої групи, колективу, але тут виникне конфліктна взаємодія: основна культура в цій організації трансформуються, але водночас вона трансформує окремо взятую особистість. Культуру організації задає сильний лідер, якого ідентифікують із культурою професії та культурою організації, культурою суспільства та національними цінностями.

Працюючи з однією особистістю, ми можемо врегулювати частину проблем, працюючи із суспільством ми розв'язуємо іншу частину проблем, але ми не повинні забувати про специфічне внутрішнє середовище організації. У дослідженні В. Міллера й інших авторів [28] наведено результати опитування причин корупційної поведінки: "На основі результатів соціологічних досліджень можна зробити висновок про те, що населення бачить два основні джерела корупції: правову ментальність громадян і проблеми в побудові системи державної влади. Понад 25 % опитаних вважають, що саме суспільство винне в поширенні хабарництва й інших виявів корупції ("такі особливості нашого народу, люди в нас не звикли жити чесно"). Державу звинувачують більше 50 % опитаних. Майже 20 % вважають, що корупція пов'язана з перехідним періодом, що переживає наше суспільство й держава. Схожі результати показують опитування інших організацій, зокрема і правозахисних. Як причини побутової корупції громадяни називали такі фактори, як: мала правосвідомість, слабка юридична грамотність, відсутність сильної та справедливої держави, неможливість звернутися за допомогою та захистом до правоохоронних органів, дефіцит некорупційних шляхів розв'язання проблем, суперечливість і важка здійсненність законодавства, каральний стиль роботи контролювальних органів тощо.

Висновки. Отже, антикорупційна культура в організації сформована із сукупності норм, цінностей, переконань, зразків поведінки всередині організації, що визначають правову поведінку об'єднаних груп та окре-

мих осіб, спрямовану на протистояння корупції як соціальному явищу, а також будь-яким формам поведінки, що нагадують корупційну взаємодію, здатну протидіяти активним елементам, що нав'язують корупційну поведінку, та прагнення до зниження корупційності в тих чи інших сферах життя; стійку мотивацію до антикорупційної поведінки тощо. Основною відмінністю формування організаційної антикорупційної культури є її опрацьованість на рівні філософії та ідеології організації, у жорсткому контролі, а також у вдосконаленні нормативно-правової бази. Антикорупційна культура має бути зрозумілою та апріорною, такою, що поділяється всіма членами організації. Антикорупційна культура організації може бути сформована через чітку, однозначну та зрозумілу нормативно-праву базу.

Керівники та лідерське ядро організації мають демонструвати відданість цим нормам, заохочувати тих, хто дотримується цих правил, а також виховувати та прищеплювати антикорупційну філософію й ідеологію на етапі адаптації персоналу. У символіці організації не має бути натяків на корупцію, повинна проводитися робота зі сприйняттям норм і цінностей антикорупційної культури всередині організації. Механізмами впровадження антикорупційної культури в організації є:

- діагностика та виявлення корупційного мислення та поведінки на етапі відбору кадрів;
 - навчальні програми щодо формування антикорупційної філософії та ідеології в організації на етапі адаптації;
 - навчальні програми та підвищення кваліфікації з правового виховання персоналу й активної громадянської позиції;
 - атестаційні заходи у вигляді круглих столів і конференцій, гуртків якості;
 - робота з кадровим резервом щодо прийняття антикорупційної культури організації, підрозділу;
 - удосконалення системи заохочення та покарання в разі дотримання чи ігнорування антикорупційної культури;
 - звільнення персоналу у разі порушення норм і закону.
- Психологи разом із правниками мають працювати одночасно в чотирьох напрямках:
- індивідуальна культура – правова культура індивіда, де він будуватиме свою поведінку відповідно до правових норм і готовий зупинити будь-яке правопорушення, пов'язане з корупцією;
 - культура організації, де вона підтримує та закріплює правову поведінку індивіда, як орієнтир, так і контролювальний орган одночасно;
 - культура суспільства, держави, де розробляють регламентуючі закони, норми та правила антикорупційної поведінки;
 - національна культура, де підтримують і закріплюють здорові цінності та настанови, традиції, пріоритетні в антикорупційній поведінці.

Організація не може існувати поза суспільством чи державою, але всередині неї створюється нормативний простір, і на цьому рівні ми здатні керувати та формувати антикорупційну культуру. Антикорупційна культура організації формуватиметься під впливом інших культур: культурою суспільства, особистою культурою індивіда, національною культурою. Водночас необхідно підкреслити, що антикорупційна культура організації складається з культури професії та власне антикорупційної культури організації.

Перспективи подальших досліджень. Мізерна кількість емпіричних вітчизняних досліджень феномена антикорупційної культури, яку спостерігаємо в сучасному

науково-практичному полі, не тільки не формує уніфікованого змістовного підходу до зазначеного явища, але й створює умови для подальшого розширення спектру визначень, зумовленого специфікою конкретних ракурсів та контекстів вивчення. У зв'язку із цим семантичне поле антикорупційної культури потребує подальшого глибокого дослідження за умови подолання міждисциплінарних кордонів і методологічних обмежень.

Список використаних джерел

1. Олджам Д. Культура организации. Москва : Инфра-М, 1991. 176 с.
2. Тевене М. Культура предприятия / пер. с франц. под ред. В. А. Спивака. 3-е изд. СПб.: Изд. Дом "Нева", 2003. 128 с.
3. Andvig, J., & Fjeldstad, O. (2001). *Corruption: a review of contemporary research*. Bergen: Chr. Michelsen Institute.
4. Argandoña, A. (2001). Corruption: the corporate perspective. *Business Ethics: A European Review*, 10(2), 163-175.
5. Argandoña, A. (2003). Private-to-private corruption. *Journal of Business Ethics*, 47, 253-267.
6. Banerjee, R. (2016). On the interpretation of bribery in a laboratory corruption game: Moral frames and social norms. *Experimental Economics*, 19(1), 240-267. <https://doi.org/10.1007/s10683-015-9436-1>
7. Brown R. Organizational Culture. London : Pitman Publishing, 1995. P. 8.
8. Davies B., Philp, Warr P. CCQ Manual and User's Guide. Thames Dutton, Surrey, UK: Saville and Holdsworth, 1993. P. 22.
9. Dong, B., Dulleck, U., & Torgler, B. (2012). Conditional corruption. *Journal of Economic Psychology*, 33(3), 609-627. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2011.12.001>
10. Eldridge J., Crombie A. A sociology of organization. London: Allen & Unwin, 1974. P. 89.
11. Furnham A., Gunter B. Corporate Assessment. London: Routledge, 1993. P.23.
12. Gino, F., Ayal, S., & Ariely, D. (2009). Contagion and differentiation in unethical behavior: The effect of one bad apple on the barrel. *Psychological Science*, 20(3), 393-398. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2009.02306.x>
13. Gold K. Managing for Success: A Comparison of the Private and Public Sectors. *Public Administration Review*, 1982. Nov. Dec. P. 568-575.
14. Gorsira, M., Denkers, A., & Huisman, W. (2018). Both sides of the coin: Motives for corruption among public officials and business employees. *Journal of Business Ethics*, 151(1), 179-194. <https://doi.org/10.1007/s10551-016-3219-2>
15. Guerrero, M., & Rodríguez-Oreggia, E. (2008). On the individual decisions to commit corruption: A methodological complement. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 65, 357-372. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2005.09.006>
16. Jancsics, D. (2014). Interdisciplinary perspectives on Corruption. *Sociology Compass*, 8(4), 358-372. <https://doi.org/10.1111/soc4.12146>
17. Johnson, J., & Mason, P. (2013). *The Proxy Challenge: Why bespoke proxy indicators can help solve the anti-corruption measurement problem* (U4 Brief) (pp. 1-6). Bergen
18. Julián, M., & Bonavía, T. (2017). Aproximaciones Psicosociales a la Corrupción: Una Revisión Teórica. *Revista Colombiana de Psicología*, 26(2), 231-243. <https://doi.org/10.15446/rp.v26n2.59353>
19. Julián, M., & Bonavía, T. (2020). Psychological variables related to corruption: a systematic review *Anales de psicología / annals of psychology*. 2020, vol. 36, n° 2 (may), 330-339. <https://doi.org/10.6018/analesps.389371>
20. Kilmann R.H., Saxton M.J. Issues in Understanding and Changing Culture. *California Management Review*, 1986. Winter. P. 89.
21. Kingshott, R., & Dincer, O. (2008). Determinant of public service employee corruption: a conceptual model from the Psychological Contract Perspective. *Journal of Industrial Relations*, 50(1), 69-85.
22. Klitgaard Robert *Controlling Corruption* (University of California Press, 1988; translated into Spanish [2 editions], Portuguese, Russian, Arabic, French, Chinese, and Indonesian), a study of corruption and how to reduce it in developing countries.
23. Kroeber A.L., Kluckhohn C. K. Culture: a critical review of concepts and definitions. *Peabody Museum of Archeology and Ethnology Papers*, № 47. Cambridge, MA, Harvard University, 1952.
24. Liu, Z., Liu, X., Hong, Y., Brockner, J., Tam, K., & Li, Y. (2017). Is individual bribery or organizational bribery more intolerable in China (versus in the United States)? Advancing theory on the perception of corrupt acts. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 143, 111-128. <https://doi.org/10.1016/j.obhdp.2016.12.002>
25. McLean A., Marshall J. Intervening in cultures, working paper. University of Bath, 1993. P. 25.
26. Melgar, N., Rossi, M., & Smith, T. (2010). The perception of corruption. *International Journal of Public Opinion Research*, 22(1), 120-131.
27. Michon C., Stern P. La dynamisation sociale. P.: Organisation, 1985. P. 67.
28. Miller, W. L., Grødeland, A. B., & Koshechikina, T. Y. (2001). A culture of corruption? Coping with government in postcommunist Europe. Budapest: Central European University Press
29. Morgan G. Images of Organization. Beverly Hills, Calif.: Sage, 1986. P. 135.
30. Ott J. S. The Organizational Culture Perspective. Belmont, California: Dorsey Press, 1989. P. 34.
31. Ouchi, W.G. Theory "Z": How American business can meet the Japanese challenge. Reading, MA: Addison-Wesley, 1981. P. 45.
32. Salmon, T., & Serra, D. (2017). Corruption, social judgment and culture: An experiment. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 142, 64-78. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2017.06.004>
33. Sathe V. Culture and Related Corporate Realities. Richard D. Irvin, Inc., 1985. P. 10.
34. Schwartz H., Davis S. Matching Corporate Culture and Business Strategy. *Organizational Dynamics*, 1981. Summer. P. 33.
35. Smircich L. Concepts of Culture and Organizational Analysis. *Administrative Science Quarterly*, 1983. № 28.
36. Williams A., Dobson P., Walters M. Changing Culture: New Organizational Approaches. London: Institute of Personnel Management, 1993. P. 18.
37. Wu Jay Y.A general behavior model and new definitions of organizational cultures. *Journal of Socio-Economics*, 2008. Vol. 37. Issue 6.

References

1. Oldkhem D. (1991). Kuljtura orghanyzacyy. Moskva: Ynfra-M [in Russian].
2. Tevene M. (2003). Kuljtura predprijatja / per. s franc. pod red. V.A. Spyvaka. 3-e yzd. SPb.: Yzdateljskij Dom "Neva" [in Russian].
3. Andvig, J., & Fjeldstad, O. (2001). *Corruption: a review of contemporary research*. Bergen: Chr. Michelsen Institute.
4. Argandoña, A. (2001). Corruption: the corporate perspective. *Business Ethics: A European Review*, 10(2), 163-175.
5. Argandoña, A. (2003). Private-to-private corruption. *Journal of Business Ethics*, 47, 253-267.
6. Banerjee, R. (2016). On the interpretation of bribery in a laboratory corruption game: Moral frames and social norms. *Experimental Economics*, 19(1), 240-267. <https://doi.org/10.1007/s10683-015-9436-1>
7. Brown R. Organizational Culture. London: Pitman Publishing, 1995. P. 8.
8. Davies B., Philp, Warr P. CCQ Manual and User's Guide. Thames Dutton, Surrey, UK: Saville and Holdsworth, 1993. P. 22.
9. Dong, B., Dulleck, U., & Torgler, B. (2012). Conditional corruption. *Journal of Economic Psychology*, 33(3), 609-627. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2011.12.001>
10. Eldridge J., Crombie A. A sociology of organization. London: Allen & Unwin, 1974. P. 89.
11. Furnham A., Gunter B. Corporate Assessment. – London: Routledge, 1993. – P.23.
12. Gino, F., Ayal, S., & Ariely, D. (2009). Contagion and differentiation in unethical behavior: The effect of one bad apple on the barrel. *Psychological Science*, 20(3), 393-398. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2009.02306.x>
13. Gold K. Managing for Success: A Comparison of the Private and Public Sectors. *Public Administration Review*, 1982. Nov. Dec. P. 568-575.
14. Gorsira, M., Denkers, A., & Huisman, W. (2018). Both sides of the coin: Motives for corruption among public officials and business employees. *Journal of Business Ethics*, 151(1), 179-194 <https://doi.org/10.1007/s10551-016-3219-2>
15. Guerrero, M., & Rodríguez-Oreggia, E. (2008). On the individual decisions to commit corruption: A methodological complement. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 65, 357-372. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2005.09.006>
16. Jancsics, D. (2014). Interdisciplinary perspectives on Corruption. *Sociology Compass*, 8(4), 358-372. <https://doi.org/10.1111/soc4.12146>
17. Johnson, J., & Mason, P. (2013). *The Proxy Challenge: Why bespoke proxy indicators can help solve the anti-corruption measurement problem* (U4 Brief) (pp. 1-6). Bergen
18. Julián, M., & Bonavía, T. (2017). Aproximaciones Psicosociales a la Corrupción: Una Revisión Teórica. *Revista Colombiana de Psicología*, 26(2), 231-243. <https://doi.org/10.15446/rp.v26n2.59353>
19. Julián, M., & Bonavía, T. (2020). Psychological variables related to corruption: a systematic review *Anales de psicología / annals of psychology*. 2020, vol. 36, n° 2 (may), 330-339 <https://doi.org/10.6018/analesps.389371>
20. Kilmann R. H., Saxton M.J. Issues in Understanding and Changing Culture. *California Management Review*, 1986. Winter. P. 89.
21. Kingshott, R., & Dincer, O. (2008). Determinant of public service employee corruption: a conceptual model from the Psychological Contract Perspective. *Journal of Industrial Relations*, 50(1), 69-85.
22. Klitgaard Robert *Controlling Corruption* (University of California Press, 1988; translated into Spanish [2 editions], Portuguese, Russian, Arabic, French, Chinese, and Indonesian), a study of corruption and how to reduce it in developing countries.
23. Kroeber A.L., Kluckhohn C.K. Culture: a critical review of concepts and definitions. *Peabody Museum of Archeology and Ethnology Papers*, № 47. Cambridge, MA, Harvard University, 1952.
24. Liu, Z., Liu, X., Hong, Y., Brockner, J., Tam, K., & Li, Y. (2017). Is individual bribery or organizational bribery more intolerable in China (versus in the United States)? Advancing theory on the perception of corrupt acts. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 143, 111-128. <https://doi.org/10.1016/j.obhdp.2016.12.002>
25. McLean A., Marshall J. Intervening in cultures, working paper. University of Bath, 1993. P. 25.
26. Melgar, N., Rossi, M., & Smith, T. (2010). The perception of corruption. *International Journal of Public Opinion Research*, 22(1), 120-131.
27. Michon C., Stern P. La dynamisation sociale. P.: Organisation, 1985. P. 67.
28. Miller, W. L., Grødeland, A. B., & Koshechikina, T. Y. (2001). A culture of corruption? Coping with government in postcommunist Europe. Budapest: Central European University Press
29. Morgan G. Images of Organization. Beverly Hills, Calif.: Sage, 1986. P. 135.
30. Ott J. S. The Organizational Culture Perspective. Belmont, California: Dorsey Press, 1989. P. 34.
31. Ouchi, W.G. Theory "Z": How American business can meet the Japanese challenge. Reading, MA: Addison-Wesley, 1981. P. 45.
32. Salmon, T., & Serra, D. (2017). Corruption, social judgment and culture: An experiment. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 142, 64-78. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2017.06.004>
33. Sathe V. Culture and Related Corporate Realities. Richard D. Irvin, Inc., 1985. P. 10.
34. Schwartz H., Davis S. Matching Corporate Culture and Business Strategy. *Organizational Dynamics*, 1981. Summer. P. 33.
35. Smircich L. Concepts of Culture and Organizational Analysis. *Administrative Science Quarterly*, 1983. № 28.
36. Williams A., Dobson P., Walters M. Changing Culture: New Organizational Approaches. London: Institute of Personnel Management, 1993. P. 18.
37. Wu Jay Y.A general behavior model and new definitions of organizational cultures. *Journal of Socio-Economics*, 2008. Vol. 37. Issue 6.

26. Melgar, N., Rossi, M., & Smith, T. (2010). The perception of corruption. *International Journal of Public Opinion Research*, 22(1), 120-131.
27. Michon C., Stern P. La dynamisation sociale. P.: Organisation, 1985. P. 67.
28. Miller, W. L., Grødeland, A. B., & Koshechkina, T. Y. (2001). A culture of corruption? Coping with government in postcommunist Europe. Budapest: Central European University Press
29. Morgan G. Images of Organization. Beverly Hills, Calif.: Sage, 1986. P. 135.
30. Ott J.S. The Organizational Culture Perspective. Belmont, California: Dorsey Press, 1989. P. 34.
31. Ouchi, W.G. Theory "Z": How American business can meet the Japanese challenge. – Reading, MA: Addison-Wesley, 1981. P. 45.
32. Salmon, T., & Serra, D. (2017). Corruption, social judgment and culture: An experiment. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 142, 64–78. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2017.06.004>
33. Sathe V. Culture and Related Corporate Realities. Richard D. Irvin, Inc., 1985. P. 10.
34. Schwartz H., Davis S. Matching Corporate Culture and Business Strategy. *Organizational Dynamics*. 1981. Summer. P. 33.
35. Smircich L. Concepts of Culture and Organizational Analysis. *Administrative Science Quarterly*. 1983. № 28.
36. Williams A., Dobson P., Walters M. Changing Culture: New Organizational Approaches. London: Institute of Personnel Management, 1993. P. 18.
37. Wu Jay Y.A general behavior model and new definitions of organizational cultures. *Journal of Socio-Economics*, 2008. Vol. 37. Issue 6.

Надійшла до редколегії 04.01.22
Рекомендована до друку 15.05.22

Oleh Zarichanskyi, PhD (Pedagogy), Associate Prof.
ORCID: 0000-0002-6934-9521
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ANTI-CORRUPTION CULTURE AS A COMPONENT OF ORGANIZATIONAL CULTURE

The article reveals the psychological specificity of the organization's culture from the perspective of its perception of corruption. Anti-corruption culture is presented in the context of human relations through the prism of moral and immoral, proper and improper, good and evil, useful and harmful, legal and illegal, beautiful and ugly.

It is noted that the anti-corruption culture, as opposed to the corruption culture, is studied as certain value guidelines aimed at the manifestation of an active citizen's position regarding corruption. We consider anti-corruption culture as a person's ability to consciously and morally resist corruption. Also, if you rely on the theory of contagion, you can imagine a model of the formation of a corruption subculture, where the value of one individual becomes the value of the group. The spread of both corrupt and other values within the group occurs as a result of the exchange of cultural samples through speech, behavior, clothing, and experience. Such an exchange continues unconsciously in the process of gaining experience and improving professional skills. The mechanisms by which the corruption subculture survives have been determined. The stages of its development in the organization are presented.

It was noted that the main difference in the formation of the organizational anti-corruption culture is its development at the level of the philosophy and ideology of the organization, in strict control, as well as in the improvement of the regulatory and legal framework; the anti-corruption culture must be clear and a priori, shared by all members of the organization; the anti-corruption culture of the organization can be formed through a clear, unambiguous and clear legal framework.

At the same time, it should be noted that the anti-corruption culture of the organization consists of the culture of the profession and the actual anti-corruption culture of the organization.

Keywords: anti-corruption culture, organization, corruption, values, psychological and legal mechanisms.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Series "Psychology". № 1(15), pp. 30-35 (2022)
УДК 159.9
DOI: [https://doi.org/10.17721/BSP.2022.1\(15\).5](https://doi.org/10.17721/BSP.2022.1(15).5)

ISSN 1728-3817
© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University", 2022

Катерина Мушчєрова, студ.
ORCID: 0000-0001-8997-7800

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ ТА ТРИВОЖНОСТІ

Охарактеризовано життєстійкість особистості. Її представлено комплексом настанов, навичок, що забезпечують хоробрість, сміливість, відагу людини тощо, і стратегій, які мають перетворити стресогенні обставини в можливість зростання. Розкрито три головні компоненти: залученість, контроль і прийняття ризику, та їхні функції. Визначено, що людина, яка має високий рівень життєстійкості, відрізняється стабільним психологічним і фізичним здоров'ям, добре адаптована в соціальному просторі. Зазначено, що життєстійкість існує на трьох рівнях: психофізіологічному (оптимальні реакції на стрес), соціально-психологічному (ефективне саморегулювання) й особистісно-смысловому (осмисленість і позитивне світовідчуття). Також охарактеризовано суть тривожності особистості, її представлено як певний емоційний стан людини, що виникає за умов імовірних несподіванок як у випадку відстрочення, затримки приємних ситуацій, так і під час очікування неприємностей. Виявлено, що тривожність може мати як ситуативний характер, так й особистий. Підкреслено, що ситуативна тривожність виникає через стресовий стан чи подражик, який впливає на особистість саме в певний час, а особистісна тривожність, зі свого боку, є рисою особистості, що характеризує людину як схильну до постійного переживання тривоги. Крім того, виділено й охарактеризовано такі види тривожності, як об'єктивна, невротична й моральна. Наголошено, що тривожність може стати чинником психічних проблем людини, виникнення невротизації і страхів.

Проаналізовано також результати емпіричного дослідження щодо особливостей вияву життєстійкості та тривожності студентів. З'ясовано, зокрема, що у молоді переважає середній рівень життєстійкості (45 %) та середній рівень тривоги, що має тенденцію до високого (33 %). Також визначено прямий кореляційний взаємозв'язок життєстійкості студентів з їхньою тривожністю. Доведено, що у досліджуваних, які мали низький рівень життєстійкості, спостерігали високий рівень тривоги, а у випробуваних, які мали високий і середній рівень життєстійкості, – низький чи середній рівень тривоги, що має тенденцію до низького.

Ключові слова: життєстійкість, особистість, тривога, тривожність особистості, рівень життєстійкості.

Вступ. Психологічне здоров'я людини зумовлює її успішну соціальну взаємодію та повноцінний особистісний розвиток. Умовою психологічного здоров'я є вміння людини справлятися зі щоденними стресами та неприємностями. У цьому людині допомагає життєстійкість – це патерн настанов, навичок, що забезпечує здатність особистості успішно долати перешкоди та несприятливі умови довкілля, зберігаючи високу емоційну рівноваженість і стійкість до стресогенних факторів. В умовах сьогодення життєстійкість однією з необхідних і надзвичайно важливих властивостей, що забезпечує адекватну сучасним викликам соціально-психологічну адаптацію особистості. Людина, що має високий рівень життєстійкості й адекватну самооцінку, ефективно адаптується до навколишніх стресів, у неї відсутні проблеми з адаптацією в соціумі. На сучасному етапі розвитку суспільства тривожність переслідує людей кожен день. Економічні, особисті й політичні проблеми зумовлюють виникнення цього негативного психічного стану. Тривожність є психологічною особливістю, що виражається у схильності людини до переживань (тривоги). Її причини є різними, але вияви мають однакову тенденцію. Однак саме високий рівень життєстійкості сприяє зниженню тривожності особистості, постає важливою умовою психологічного здоров'я людей та їхнього повноцінного життя.

Огляд літератури. Життєстійкість особистості стала об'єктом дослідження у роботах Д. Леонтьєва, О. Чиханцової, С. Кравчук, В. Предко, К. Гавриловської, І. Чанчикова, А. Прихожан, В. Чудновського та безлічі інших учених. Дослідники зауважують, що вона є основним чинником подолання складних життєвих ситуацій, провідним показником психологічної зрілості та самореалізації особистості, а також важливим механізмом саморегуляції. Тривожність як властивість особистості була розглянута такими вченими: С. Прахова, О. Галієва, О. Волошок, Л. Іванцев, О. Батюх, А. Гринечко, В. Шевченко, О. Царькова, Л. Матюхнюк, Г. Бєвз, Я. Андрушко,

І. Ясточкіна, О. Овсяннікова та ін. Науковці характеризують тривожність як психологічну особливість, що виражається у схильності людини до переживань (тривоги).

Життєстійкість – це патерн настанов, що забезпечує людині здатність перетворювати стресогенні обставини в нові можливості. К. Гавриловська зазначає, що вперше життєстійкість (англ. "hardiness") як психологічну категорію було розглянуто в контексті проблем формування творчого потенціалу особистості та регулювання стресу. Це поняття охоплює атитюди залученості, контролю і виклику (прийняття виклику життя), завдяки яким людина може одночасно розвиватися, збагачувати свій потенціал і давати раду стресам, що зустрічаються на її життєвому шляху [4, с. 83]. Нині особливого значення набувають адаптаційні ресурси особистості, ті особистісні характеристики, що стануть ефективним механізмом у боротьбі із життєвими негараздами [12]. Життєстійкість постає тим важливим особистісним ресурсом, що є необхідним для подолання складних життєвих ситуацій, здатності зберігати емоційну рівноваженість [9]. Саме від неї залежить витривалість особистості, здатність зберігати внутрішню збалансованість і психічне здоров'я [10]. Провідне значення у функціонуванні життєстійкості належить психологічним настановам. Саме вони обумовлюють внутрішній стан особистості, постають провідними чинниками ухвалення рішень у складній життєвій ситуації та визначають поведінку. Завдяки формуванню конструктивних психологічних настанов можна вплинути на внутрішню налаштованість, а саме сформувати сприятливі стратегії поведінки й, відповідно, удосконалити власний процес життєдіяльності [11]. С. Кравчук підкреслює, що життєстійкість особистості є одним із предикторів психологічної пружності. Вона допомагає переживати стресові ситуації та є ознакою психічного здоров'я. Життєстійкість належить до особливого класу здібнос-

© Мушчєрова Катерина, 2022

тей. Науковець наголошує, що життєстійкість є складним психічним утворенням, яке визначається як система переконань, що сприяє розвитку готовності керувати системою підвищеної складності [6, с. 101]. О. Чиханцова, зі свого боку, вказує, що життєстійкість є чинником збереження психічного здоров'я [15].

В. Предко зауважує, що життєстійкість існує на трьох рівнях:

- психофізіологічному (оптимальні реакції на стрес);
- соціально-психологічному (ефективне саморегулювання);
- особистісно-смысловому (осмисленість і позитивне світовідчуття).

Науковець також стверджує, що життєстійкість активізує потреби людини в підтриманні фізичного, психологічного, соціального здоров'я, є психологічною настановою, яка надає життю цінності та смислу, допомагає інтегрувати минулий досвід у теперішній, зберігаючи внутрішню збалансованість; управляти полярними зовнішніми та внутрішніми впливами [14, с. 187].

О. Вакуленко вказує, що поняття "життєстійкість" відображає психологічну живучість й ефективність людини, а також є показником її психічного здоров'я [2, с. 32]. О. Чиханцова стверджує, що життєстійкість – один із ключових параметрів індивідуальної здатності людини до зрілих форм саморегуляції, фундамент її особистісних рис. Власне, життєстійкість виникла як модель відносин і стратегій, що разом сприяють перетворенню стресових обставин із потенційних катастроф на можливості зростання особистості [16]. Науковець вказує, що життєстійкість визначають як психологічний феномен, ресурс, особистісну властивість, психологічну властивість, інтегральну здатність, інтегральне особистісне утворення. О. Чиханова також називає такі компоненти життєстійкості:

- залученість – важлива характеристика ставлення людини до себе, довколишнього світу та характеру взаємодії з ним, що дає сили та мотивує її до самореалізації, лідерства, здорового способу думок і поведінки; дає можливість відчувати себе значущою і достатньо цінною, щоб повністю долучитися до розв'язання життєвих завдань, не звертаючи уваги на наявність стресогенних чинників і змін;

- контроль – ідеться про контроль за обставинами, що організує пошук шляхів впливу на результати стресогенних змін, на протидію впадінню в стан безпорадності та пасивності;

- прийняття ризику – допомагає людині бути відкритою до навколишнього світу, інших людей і суспільства. Суть її полягає у сприйнятті особистістю життєвих подій і проблем як виклику й випробування особисто для себе [15, с. 215].

На думку О. Чиханцової, структуру життєстійкості особистості слід розширити такими особистісними параметрами, як: цілі, цінності, смисли, самоставлення, автономія, мотивація самореалізації [16, с. 145]. На думку В. Предко, життєстійкість особистості сприяє вдосконаленню академічного процесу, а головне – психологічному розвитку особистості підлітка, вона впливає на формування навичок ефективної організації життєдіяльності, розуміння своєї життєвої мети й умінь робити висновки із власного життєвого досвіду. Емпірично було встановлено наявність взаємозв'язку життєстійкості з освітньою діяльністю школярів, їхніми навчальними досягненнями, рівнем залученості школярів у навчальний процес, частотою прогулів, прагненням продовжувати навчання після закінчення [13, с. 158].

Розглянувши думки науковців щодо поняття "тривожність", варто зауважити, що тривожність є емоційним станом людини, який виникає за умов імовірних несподіванок як у випадку відстрочення, затримки приємних ситуацій, так і під час очікування неприємностей. О. Волошок вважає, що тривожність – психічний стан емоційної напруги, настороженості, хвилювання, душевного дискомфорту, підвищеної вразливості під час ускладнення, загостреного почуття провини і недооцінювання себе в ситуаціях очікування, невизначеності або передчуття неясної загрози значущій рівновазі особистості [3, с. 121]. І. Ясточкіна характеризує особистісну тривожність як рису особистості, тобто особистісною схильністю до переживання тривоги [18, с. 165]. Л. Іванцев, зі свого боку, зазначає, що особистісна тривожність виявляється у схильності особи переживати стан тривоги у різноманітних життєвих ситуаціях, навіть у таких, що об'єктивно викликати тривогу не можуть. Це стійке утворення, що виявляється в розлитому, хронічному переживанні соматичного і психічного напруження, у схильності до дратівливості і неспокою навіть із незначних приводів, у почутті внутрішньої скутості та нетерплячості [5]. І. Ясточкіна виділяє два типи джерел стійкої особистісної тривожності:

- тривала зовнішня стресова ситуація, що виникла внаслідок частого переживання станів тривоги. Тривалий і частий вплив стресової ситуації за відповідної її оцінки індивідом розглядається як основне джерело невротичних та передневротичних станів, зокрема й тривожності;

- внутрішні – психологічні чи психофізіологічні чинники [18, с. 166].

С. Прахова підкреслює, що особистісна тривожність постає як одна з детермінант виникнення фрустраційних станів, тоді як нормального рівня тривожність може виконувати важливу адаптивну функцію, а її наявність є обов'язковим елементом для життєдіяльності особистості, що нормально інтегрується в суспільство. Однак її підвищений і високий рівень можуть, навпаки, мати патогенний характер і негативно впливати на розвиток і діяльність людини [8, с. 303]. В. Шевченко, зі свого боку, характеризує ситуативну тривожність. Він вказує, що ситуативна тривожність породжується певною, такою, що викликає занепокоєння, ситуацією. Такі ситуації можуть формуватися в межах навчальної, трудової діяльності й у сфері особистісних стосунків. Вони можуть бути внутрішнього характеру, пов'язані безпосередньо з індивідуальними характеристиками індивіда, та зовнішнього, що перебувають у зв'язку із ситуативними чинниками, що впливають на людину ззовні [17, с. 231]. Загалом тривожність може стати чинником виникнення неврозів і страхів, відповідно, постати основною причиною порушення нормальної життєдіяльності.

Методологія. Мета проведеного емпіричного дослідження – дослідити взаємозв'язок життєстійкості студентів із їхньою тривожністю. Базою дослідження став Київський Національний університет імені Т. Г. Шевченка. У дослідженні взяли участь 60 учасників, зокрема 30 дівчат і 30 хлопців. Вік випробуваних – від 17 до 20 років. Через пандемію було ухвалено рішення проводити дослідження дистанційно, онлайн. Для виконання поставленої мети нашого емпіричного дослідження ми підібрали дві діагностичні, стандартизовані методики – "Тест життєстійкості" (С. Мадді, адаптація Д. Леонтьєва) та "Особистісна шкала прояву тривоги" (Дж. Тейлор).

Результати дослідження. Розглянемо та проаналізуємо результати наших випробуваних за методикою "Тест життєстійкості" (табл. 1).

Таблиця 1

Результати випробувань за методикою "Тест життєстійкості"			
Рівень життєстійкості випробуваних	Кількість осіб		%
	хлопці	дівчата	
Низький	5	4	15
Знижений	8	4	20
Середній	12	15	45
Підвищений	3	3	10
Високий	3	3	10

Згідно з табл. 1, низький рівень життєстійкості мають дев'ять випробуваних. Серед них – п'ять хлопців і чотири дівчини. Знижений рівень спостерігаємо у дванадцяти випробуваних (вісім хлопців і чотири дівчини). Середній рівень мають двадцять сім випробуваних (дванадцять хлопців і п'ятнадцять дівчат). Шість ви-

пробуваних мають підвищений рівень життєстійкості (три хлопці та три дівчини). Високий рівень життєстійкості спостерігаємо у шести випробуваних (три хлопці та три дівчини).

Розглянемо ці результати за допомогою діаграми (рис. 1).

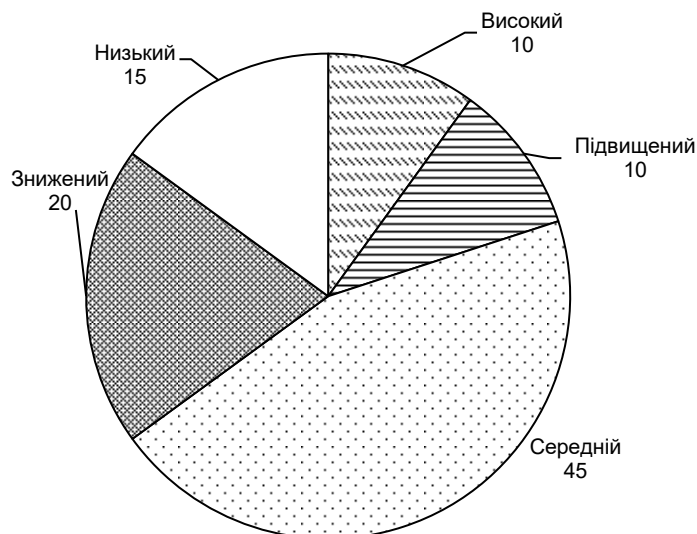

Рис. 1. Загальний рівень вияву життєстійкості студентів КНУ імені Тараса Шевченка, %

За рис. 1 ми бачимо, що у випробуваних переважає середній рівень життєстійкості (45 %). Найрідше зустрічаємо підвищений (10 %) і високий рівень життєстійкості (10 %).

Розглянемо результати випробувань за методикою "Тест життєстійкості" (С. Мадді, адаптація Д. Леонтьєва), враховуючи їхню гендерну приналежність.

Згідно з рис. 2 середній рівень життєстійкості переважає як у дівчат, так і хлопців, які навчаються у КНУ імені Тараса Шевченка. Найрідше у хлопців та у дівчат зустрічаємо високий і підвищений рівень життєстійкості.

Розглянувши рівні вияву життєстійкості наших випробуваних, перейдемо до аналізу їхніх результатів за методикою "Особистісна шкала прояву тривоги" (табл. 2).

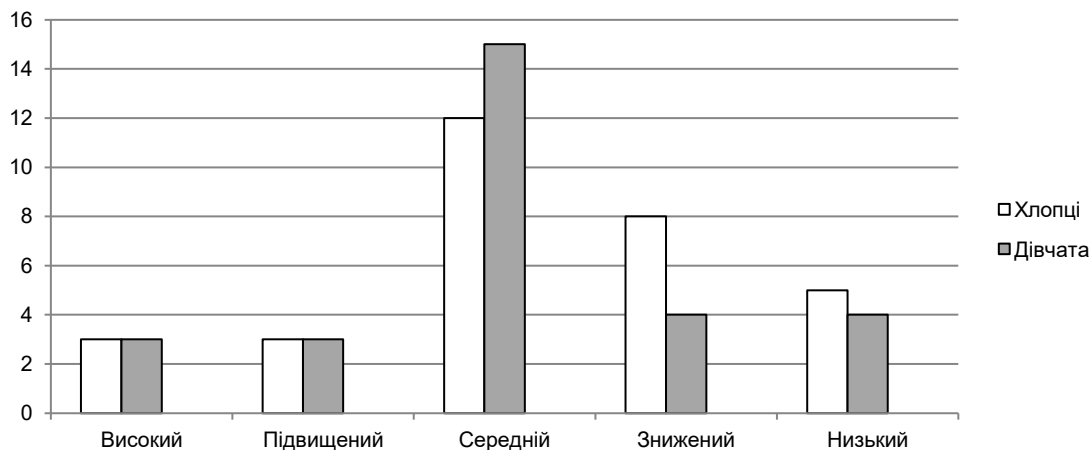

Рис. 2. Статеві відмінності у рівні вияву життєстійкості студентів

Таблиця 2

Результати випробуваних, за методикою "Особистісна шкала прояву тривоги" (Дж. Тейлор)

Рівень тривоги випробуваних	Кількість людей		%
	хлопці	дівчата	
Низький	3	3	10
Середній рівень тривоги, що має тенденцію до низького	7	6	22
Середній рівень тривоги, що має тенденцію до високого	12	8	33
Високий	5	7	20
Дуже високий	3	6	15

Згідно з табл. 2 низький рівень тривоги мають шість випробуваних: серед них троє хлопців і троє дівчат. Середній рівень тривоги, що має тенденцію до низького, спостерігаємо у тринадцяти випробуваних (сім хлопців і шість дівчат). Середній рівень тривоги, що має тенденцію до високого, фіксуємо у двадцяти студентів (дванадцять хлопців і вісім дівчат). Високий

рівень мають дванадцять випробуваних: п'ять хлопців і сім дівчат. Дуже високий рівень тривоги спостерігаємо у дев'яти випробуваних (троє хлопців і шість дівчат).

Проаналізуємо висвітлені результати, за методикою "Особистісна шкала прояву тривоги" (Дж. Тейлор), використовуючи діаграму (рис. 3).

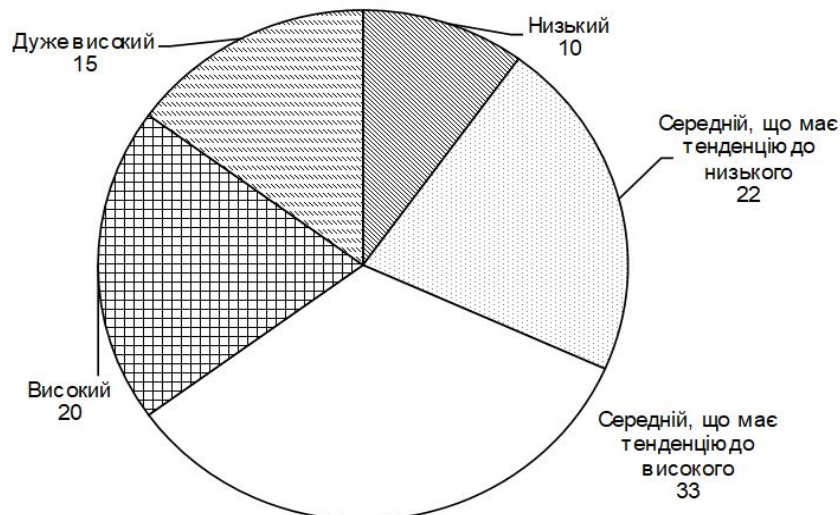

Рис. 3. Загальний рівень вияву тривоги студентів, %

За рис. 3 у випробуваних студентів переважає середній рівень тривоги, що має тенденцію до високого (33 %). Рідше серед випробуваних фіксуємо низький рівень тривоги (10 %).

Розглянемо результати випробуваних за методикою "Особистісна шкала прояву тривоги" (Дж. Тейлор), ураховуючи їхню гендерну приналежність (рис. 4).

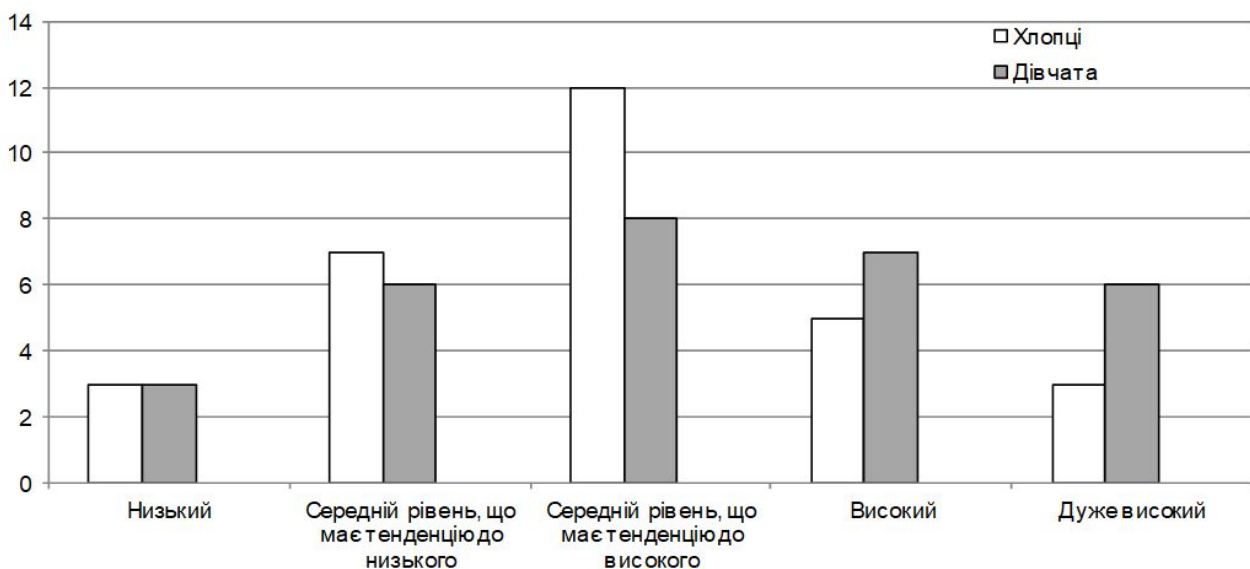

Рис. 4. Статеві відмінності у рівні вияву тривоги студентів

Згідно з рис. 4 у хлопців і дівчат існує однакова тенденція до середнього рівня тривоги, що має тенденцію до високого. У хлопців рідше зустрічаємо низький і дуже високий рівень тривоги. У дівчат, зі свого боку, рідше фіксуємо низький рівень тривоги.

Після виявлення рівня життєстійкості та тривоги студентів наступним етапом дослідження стало визначення взаємозв'язку їхньої життєстійкості та тривожності. Зазначене завдання було виконане за допомогою визначення коефіцієнта кореляції у програмі MS Excel. Отримано показник 0,73, що вказує на те, що між рівнем життєстійкості наших випробуваних і рівнем їхньої тривоги існує слабкий прямий взаємозв'язок. Також було помічено, що у випробуваних, які мали низький рівень життєстійкості, фіксували високий рівень тривоги, а у випробуваних, які мали високий і середній рівень життєстійкості, відмічали низький чи середній рівень тривоги, що мав тенденцію до низького.

Висновок. Отже, життєстійкість особистості є комплексом настанов, навичок, що забезпечують хорообрість, сміливість, відвагу людини, і стратегій, які мають перетворити стресогенні обставини в можливість зростання. Життєстійкість має три головні компоненти: залученість, контроль та прийняття ризику. Вона знижує тривожність і забезпечує гармонійний розвиток. Людина, яка має високий рівень життєстійкості, відрізняється стабільним психологічним і фізичним здоров'ям, добре адаптована в соціальному просторі. Емпірично було визначено, що у випробуваних із низьким рівнем життєстійкості фіксували високий рівень тривоги, а у випробуваних, які мали високий і середній рівень життєстійкості, констатували низький чи середній рівень тривоги, що мав тенденцію до низького.

Список використаних джерел

1. Барканова О. В. Методики діагностики емоціональної сфери. Психологічний практикум : метод. посіб. Краснодар : Литера-Принт, 2009. 256 с.
2. Вакуленко О. Л., Чанчиков І. К. Особливості впливу ціннісних орієнтацій на життєстійкість особистості. *Теорія та практика сучасної психології*. 2019. № 2. Т. 1. С. 32-36.
3. Волошок О. В. Психологічний аналіз проблеми тривожності особистості. *Проблеми сучасної психології*. 2010. № 10. С. 120-129.
4. Гавриловська К. П., Дем'янчук Ю. Ю. Формування життєстійкості особистості: арт-коучинговий підхід. *Актуальні проблеми психології*. 2019. № 16. С. 83-90.
5. Іванцев Л., Івашинин Т. Психологічні чинники виникнення особистісної тривожності у студентської молоді. *Вісник прикарпатського університету: Філософські і психологічні науки*. 2019. Вип. 22. Т. 1. С. 76-82. <https://doi.org/10.15330/vpufpn.22.76-82>.
6. Кравчук С. Л. Особливості життєстійкості як фактора психологічної пружності особистості юнацького віку в умовах воєнного конфлікту. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2018. № 1. С. 99-105.
7. Леонтьев Д. А., Рассказова Е. И. Тест жизнестойкости : метод. посіб. Москва : Смысл, 2006. 63 с.
8. Прахова С. А. Тривожність у предикторній структурі фрустраційних станів школярів різних вікових груп. *Проблеми сучасної психології*. 2018. № 41. С. 302-312.
9. Предко В. В. Розвиток життєстійкості особистості підлітка в умовах інноваційної освітньої діяльності: методичні рекомендації. Київ: Ніка-Центр, 2021. 104 с.
10. Предко В. В. Складна життєва ситуація як провідна умова формування життєстійкості особистості. Теоретичні і прикладні проблеми психології. 2021. С. 74-99. <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2021-54-1-74-99>.
11. Предко В. В. Технологія розвитку життєстійкості як умови попередження конфліктної поведінки підлітків. *Психологічний супровід формування демократичних засад та профілактики і розв'язання конфліктів у закладі освіти* / авт. кол.: В. М. Горленко, І. В. Марухина, В. Г. Панок, В. В. Предко, В. В. Рибалка, Д. Д. Романовська, Н. В. Сосновенко; за заг. ред. В. Г. Панка. Київ : Ніка-Центр, 2021. С. 57-103.
12. Предко В. В., Предко Д. Є. Психологічне значення життєстійкості задля розвитку фрустраційної толерантності особистості у складних життєвих ситуаціях. *Особистість у життєвих ситуаціях: світові тенденції й національні особливості*: мат. всеукр. наук.-практ. конф. з

міжнародною участю (PLSWTNP) (05 листопада 2021 р.). Київ : 2021. С. 98-100.

13. Предко В. В. Психологічне значення життєстійкості задля ефективного розвитку підлітка в умовах освітнього середовища. *Габітус*. 2020. № 19. С. 186-189. <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.19.32>.

14. Предко В. В. Розвиток життєстійкості особистості як основна психологічна умова ефективного освітнього процесу. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*. 2021. № 2. С. 158-162. <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2021.2/28>.

15. Чиханцова О. А. Життєстійкість як чинник збереження психічного здоров'я. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/708354/6/Chykhantsova.pdf> (дата звернення: 20.02.2022)

16. Чиханцова О. А. Модель життєстійкості особистості. *Актуальні проблеми психології*. 2018. № 17. С. 142-150.

17. Шевченко В., Мольченко Д. Психологічні особливості впливу ситуативної тривожності на ефективність публічного виступу. *Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського*. 2016. № 1. С. 229-235.

18. Ясточкіна І. Особистісна тривожність як соціально-психологічна проблема. *Вісник ЛНУ*. 2020. № 6. С. 165-170.

References

1. Barkanova, O. (2009). *Metodyky dyahnostyky emotsionalnoi sfery. Psykholohycheskyi praktykum : metod. Posob [Methods of diagnosing the emotional sphere. Psychological workshop: method. allowance]*. Krasnodar: Lytera-Print [in Ukrainian].
2. Vakulenko, O. L., & Chanchikov, I. K. (2019). Osoblyvosti vplyvu tsinnisnykh oriantatsii na zhyttiistikiist osobystosti [Peculiarities of the influence of value orientations on the hardness of personality]. *Teoriia ta praktyka suchasnoi psykholohii*, 2(1), 32-36. [in Ukrainian].
3. Voloshok, O. V. (2010). Psykholohichniy analiz problemy tryvzhnosti osobystosti [Psychological analysis of the problem of personality anxiety]. *Problemy suchasnoi psykholohii*, (10), 120-128. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2010-10.%25p> [in Ukrainian].
4. Havrylovskaya, K. P., & Demianchuk, Yu. Yu. (2019). Formuvannia zhyttiistikiist osobystosti: art-kouchynhovyi pidkhd [Formation of personality hardness: art-coaching approach]. *Aktualni problemy psykholohii: Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii imeni HS Kostiuka NAPN Ukrainy. Tom VI: Psykholohiia obdarovanosti*, 6(16), 83-90. Retrieved from <http://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/30404> [in Ukrainian].
5. Ivantsev, L., & Ivanyshyn, T. (2019). Psykholohichni chynnyky vynyknennia osobystisnoi tryvzhnosti u studentskoi molodi. [Psychological factors of personal anxiety in student youth]. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu: filosofski i psykholohichni nauky*, 1(22), 76-82. <https://doi.org/10.15330/vpufpn.22.76-82> [in Ukrainian].
6. Kravchuk, S. L. (2018). Osoblyvosti zhyttiistikiist yak faktora psykholohichnoi pruzhnosti osobystosti yunatskoho viku v umovakh voiennoho konfliktu. [Peculiarities of hardness as a factor of psychological elasticity of a young person in the conditions of military conflict]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seria "Psykhologichni nauky"*, 1(1), 99-105. [in Ukrainian].
7. Leont'ev, D. A., & Rasskazova, E. I. (2006). *Test zhiznestojkosti [Hardiness Test]*. Moskva: Smysl. [in Russian].
8. Prakhova, S. A. (2018). Tryvzhnist u predyktornii strukturi frustratsiinykh staniv shkoliariv riznykh vikovykh hrup. [Anxiety in the predictor structure of frustration states of schoolchildren of different age groups]. *Problemy suchasnoi psykholohii*, 41, 302-312. [in Ukrainian].
9. Predko, V. (2021a). *Rozvytok zhyttiistikiist osobystosti pidlitka v umovakh innovatsiinoi osvithoi diialnosti: metodychni rekomendatsii [Development of hardness of the teenager's personality in the conditions of innovative educational activity: guidelines]*. Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
10. Predko, V. V. (2021c). Skladna zhyttieva sytuatsiia yak providna umova formuvannia zhyttiistikiist osobystosti [Difficult life situation as a leading condition for the formation of hardness of the individual]. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii*, 74. <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2021-54-1-74-99> [in Ukrainian].
11. Predko, V. V. (2021). Tekhnolohiia rozvytku zhyttiistikiist yak umovy poperedzhennia konfliktnoi povedinky pidlitkiv [Technology for the development of resilience as a condition for preventing conflict behavior in adolescents]. In V. M. Horlenko, I. V. Marukhyna, V. H. Panok, V. V. Predko, V. V. Rybalka, D. D. Romanovska, N. V. Sosnovenko, V. H. Panok, *Psykhologichniy suprovod formuvannia demokratychnykh zasad ta profilaktyky i rozviazannia konfliktiv u zakladi osvity* (pp. 57-103). Kyiv : Nika-Tsentr [in Ukrainian].
12. Predko, V. V., Predko, D. Ye. (2021) Psykholohichne znachennia zhyttiistikiist zadlia rozvytku frustratsiinoi tolerantnosti osobystosti u skladnykh zhyttievykh sytuatsiiaakh [Psychological significance of hardness for the development of frustration tolerance of the individual in difficult life situations]. *Materialy vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu "Osobystist u zhyttievykh sytuatsiiaakh: svitovi tendentsii y natsionalni osoblyvosti" (PLSWTNP) (m. Kyiv, November 5th 2021)*, (pp. 98-100). Kyiv: Pro format [in Ukrainian].
13. Predko, V. (2020). Psykholohichne znachennia zhyttiistikiist zadlia efektyvnoho rozvytku pidlitka v umovakh osvithnoho sere dovysycha [Psychological significance of hardness for the effective development of adolescents in an educational environment]. *Habitus*, 19, 185-189. <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.19.32> [in Ukrainian].

14. Predko, V. V. (2021b). Rozvytok zhyttiistosti osobystosti yak osnovna psykhologichna umova efektyvnoho osvithnoho protsesu [Development of hardiness of the individual as the main psychological condition of an effective educational process]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Seriya: Psykholohiia*, 32(71), 157-162. <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2021.2/28> [in Ukrainian].

15. Chykhantsova, O. A. (2016). Zhyttiistost yak faktor zberezhenia psykhichnoho zdorovia. [Hardiness as a factor in maintaining mental health. Personality in the crisis challenges of today]. In S.D. Maksymenko (Ed.) *Osobystist v umovakh kryzovykh vykydiv suchasnosti* (pp. 214-221). Kyiv. [in Ukrainian].

16. Chykhantsova, O. A. (2017). Model zhyttiistosti osobystosti. [Model of personality hardiness]. *Aktualni problemy psykholohii*, 17(5), 142-150. [in Ukrainian].

17. Shevchenko, V., & Molchenko, D. (2016). Psykhologichni osoblyvosti vplyvu sytuatyvnoi tryvozhnosti na efektyvnist publichnoho vystupu. [Psychological features of the influence of situational anxiety on the effectiveness of public speaking]. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni vo Sukhomlynskoho. Psykhologichni nauky*, (1), 229-235. [in Ukrainian].

18. Yastochkina, I. (2020). Osobystisna tryvozhnist yak sotsialno-psykhologichna problema [Personal anxiety as a socio-psychological problem]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya psykholohichni nauky*, 6, 165-170. <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2020-6-24> [in Ukrainian].

Надійшла до редколегії 25.12.21
Рекомендована до друку 15.05.22

Katerina Mushcherova, Student

ORCID: 0000-0001-8997-7800

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE RELATIONSHIP BETWEEN HARDINESS AND ANXIETY

The article describes the hardiness of the individual. It is represented by a set of attitudes, skills that provide courage, courage, bravery, and strategies that should turn stressors into opportunities for growth. Three main components are revealed: risk involvement, control and acceptance and their functions. It is determined that a person who has a high level of hardiness has a stable psychological and physical health, well adapted to the social space. It is noted that hardiness exists on three levels: psychophysiological (optimal responses to stress), socio-psychological (effective self-regulation) and personal-semantic (meaningfulness and positive worldview). Also, the essence of personality anxiety is characterized, it is presented as a certain emotional state of a person that arises under conditions of probable surprises in the case of postponement, delay of pleasant situations, and while waiting for trouble. It was found that anxiety can be both situational and personal. It is emphasized that situational anxiety arises from a stressful state or stimulus that affects a person at a particular time, and personal anxiety, in turn, is a personality trait that characterizes a person as prone to constant anxiety. Also identified and characterized are anxiety, neurotic, and moral anxiety. It is emphasized that anxiety can be a factor in mental problems, neuroses and fears.

The article analyzes the results of an empirical study on the peculiarities of the manifestation of hardiness and anxiety of students. In particular, it was found that the average level of hardiness prevails among young people (45%) and the average level of anxiety, which tends to be high (33%). There is also a direct correlation between students' resilience and anxiety. It was proved that the subjects who had a low level of hardiness had a high level of anxiety, and the subjects who, in turn, had a high and medium level of hardiness, had a low or medium level of anxiety, which tended to low.

Keywords: hardiness, personality, anxiety, personality anxiety, level of hardiness.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Series "Psychology". № 1(15), pp. 36-41 (2022)
УДК 373.5.091.113:005.336.2]:159.9]:37.014
DOI: [https://doi.org/10.17721/BSP.2022.1\(15\).6](https://doi.org/10.17721/BSP.2022.1(15).6)

ISSN 1728-3817
© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University", 2022

Ольга Пристай, асп.
ORCID: 0000-0001-8867-9377
Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ, Україна

КРЕАТИВНІСТЬ ТА ЕМОЦІЙНИЙ ІНТЕЛЕКТ У СТРУКТУРІ УПРАВЛІНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ КЕРІВНИКА ЗЗСО

Розглянуто м'які навички лідерів освіти, зокрема креативність й емоційний інтелект, у структурі управлінської компетентності керівників закладів загальної середньої освіти (ЗЗСО). Отримані в ході дослідження результати показали, що в нових умовах суспільних трансформацій управлінська компетентність керівника у сфері освіти набуває суттєвих змін. У публікації представлено визначений авторами орієнтовний профіль управлінської компетентності керівника. Шляхом експериментального дослідження розкрито рівні розвитку креативного мислення й емоційного інтелекту та встановлено кореляційні зв'язки між складовими даних властивостей, а також обґрунтовано необхідність їхнього розвитку.

Ключові слова: управлінська компетентність, креативність, емоційний інтелект, керівники ЗЗСО, лідери освіти, менеджмент освіти галузі.

Вступ. Управлінська компетентність керівників ЗЗСО визначає їхній рівень професіоналізму та забезпечує можливість ефективної реалізації усіх освітніх реформ, що в умовах сучасності України є необхідною та визначальною складовою системи розвитку освіти країни. Ефективність керівників полягає у здатності обирати релевантні методи управління відповідно до ситуацій та обставин.

Коло питань, що доводиться вирішувати керівнику в освітньому середовищі, з кожним роком стає дедалі ширшим, тому й рівень компетентності має бути відповідним. Яскравим прикладом цього є ситуація, що виникла внаслідок COVID-19 та інших несподіваних впливів, що докорінно змінила традиційний суспільний лад у багатьох сферах, зокрема й у галузі освіти. Лідери освіти опинилися в ситуації невизначеності та емоційної нестабільності, що зумовлена дефіцитом інформації та надмірною відповідальністю перед новими викликами дистанційного, змішаного онлайн-навчання. Керівники навчальних закладів змушені були перебудувати систему навчання учнів та управління персоналом у багатьох країнах світу. Упоралися із цим складним завданням далеко не всі.

Отже, виникає потреба в розкритті та конкретизації взаємозв'язків управлінських компетенцій і визначення рівня розвитку тих професійних надбань й особистісних властивостей, що сприяють ефективному управлінню. Саме зазначені проблеми й зумовили мету та завдання представленої роботи.

Мета дослідження полягає в тому, щоб надати результати вивчення складових управлінської компетентності керівників ЗЗСО в Україні відповідно до профілю управлінської компетентності, згенерованого на основі емпіричних даних; підтвердити необхідність розвитку креативного мислення й емоційного інтелекту як важливих особистісних властивостей та компетенцій керівника у сфері освіти; проаналізувати сформованість креативного мислення та емоційного інтелекту у керівників ЗЗСО міста Києва.

Теоретичні основи дослідження. Управлінську компетентність керівника ЗЗСО в наукових джерелах розглядають як досить широке поняття, що забезпечує готовність до реалізації необхідних окремих компетенцій. Лише в такому випадку може йтися про успішне управління у сфері середньої освіти. Феномен компетентності виходить за межі звичного розуміння знань і

навичок та є сферою складних умінь і певних якостей особистості. Звідси конкурентоздатність керівника ЗЗСО варто розглядати не лише як суму набутих ним конкретних знань, умінь і навичок, а сукупність компетенцій, що фактично характеризують різноманітну, значно ширшу його реалізаційну здатність самостійно та відповідально вирішувати різноманітні професійні й соціальні завдання в конкретній ситуації.

Управлінська компетентність керівника ЗЗСО охоплює вміння працювати у швидкозмінному ринковому середовищі, реагувати на нього й успішно керувати навчальним закладом відповідно до соціального запиту про якісну освіту та актуальну підготовку молодого покоління до викликів майбутнього.

Саме тому у ході дослідження нами було встановлено основні складові управлінської компетентності керівника ЗЗСО. Унаслідок роботи фокус-групи, що складалась із 10 директорів шкіл м. Києва, було сформовано п'ять компетентностей, на яких базується управлінська діяльність сучасного лідера освіти. До їхнього складу належать: орієнтація на розвиток, емоційний інтелект, співпраця, спроможність створення безпечного середовища, організаційна спроможність [9].

З огляду на позиції поведінкового підходу, який стверджує, що поведінка зумовлюється психічними характеристиками людини, на основі методу наукового моделювання нами було встановлено відповідність між кожною із цих компетентностей та психічними властивостями особистості керівника [9]. Ми вважаємо, що такі психічні властивості, як креативність й емоційний інтелект відіграють значущу роль у реалізації управлінської компетентності. Розглянемо ці властивості детальніше.

Нині є безліч підходів до визначення природи креативності, тому неможливо навести єдине узгоджувальне визначення, що задовольнило б усіх дослідників. К. Спірмен вважав, що це – сила розуму, яка може створювати нові сенси змінюючи наявні та створюючи нові зв'язки. Д. Сімпсон визначав креативність як "здатність до руйнування загальноприйнятого, звичайного порядку дотримання ідей у процесі мислення". Е. Фром під креативністю розуміє той процес, що активізує творчу продуктивність людини, а не лише якість результату [11].

Е. Торренс під креативністю розумів загострене сприйняття дисгармонії, невідповідності, прогалин тощо. Він вважав, що творчий процес ділиться на кілька етапів: сприйняття проблеми, пошук розв'язання, вини-

кнення і формулювання гіпотез та перевірку гіпотез. Креативність за Торренсом (від лат. *creatio* – *творення*) – це чутливість до завдань, невідповідності, прогалин, прагнення до об'єднання різнопланової інформації [16]. Креативність виявляє проблеми, пов'язані з дисгармонією елементів, шукає їхнє розв'язання, висуває припущення та гіпотези щодо можливості рішень; перевіряє та спростовує ці гіпотези, видозмінює їх, перевіряє їх ще раз, остаточно обґрунтовує результат.

В. Моляко стверджує, що креативність є основою безкінечних можливих шляхів досягнення в одній і тій же діяльності та забезпечує неперервний особистісний розвиток кожної людини [8]. На думку М. Сказкіна, незважаючи на природну здатність до креативності, постійне навчання сприяє високому рівню розвитку закладених здібностей.

Ми ж поділяємо думки цих науковців, які вважають, що креативністю в певній мірі володіють всі здорові індивіди та визначаємо цю особистісну властивість як навичку, що піддається розвитку й удосконаленню.

Окрім прийняття рішень в умовах дефіциту інформації та пошуку нових стратегій розвитку шкіл, вагоме значення в діяльності менеджера освітньої галузі відіграє побудова стосунків з усіма суб'єктами освітнього простору. Безумовно, в основі цього процесу лежить емоційний інтелект.

Емоційний інтелект – це здатність кожної окремої особистості до визначення своїх емоцій та ідентифікації емоцій інших людей, уміння впливати на свої емоційні стани й емоційні стани співрозмовників.

Зазначену ідею розробляли такі автори, як Е. Торндайк (1920), Дж. Гілфорд (1967), Г. Айзенк (1995). Особливо близько до поняття емоційний інтелект підійшов Х. Гарднер, який у межах своєї теорії описав внутрішньоособистісний і міжособистісний розум. Здібності, що описують ці поняття, мають безпосередній стосунок до емоційного інтелекту [2]. Він визначає внутрішньоособистісний інтелект як "доступ до особистого емоційного життя, до власних емоцій чи афектів: здатність миттєво розрізнати почуття, називати їх, перекладати символічні коди; спосіб управління власною поведінкою" [5].

Д. Гоуман уводить поняття емоційна компетентність, в основі якої лежить емоційний інтелект як особистісна психічна властивість. Емоційна компетентність показує, яку частину своїх можливостей людині вдалося розвинути й опанувати на такому рівні, щоб розширити вміння, необхідні для виконання своєї роботи [4].

Недостатньо виражений емоційний інтелект управління може мати негативні наслідки для всього колективу, серед них такі, як: нездатність навчатись на власних помилках, накопичення складнощів і перепон під час досягнення цілей, низька продуктивності праці, несприятливий соціально-психологічний клімат у команді, відсутність мотивації в навчанні учасників колективу та в готовності брати на себе відповідальність.

Ефективний управлінець не матиме можливості створити міцний і дружній колектив чи довірливі відносини без навички емоційного інтелекту, а саме співпереживання, як його складової, вважає Д. Гоулман. Він наголошує, що для успішного керівництва емоційний інтелект є наріжним каменем [4].

Соціальна корпоративна культура навчального закладу може стати показником рівня розвитку емоційного інтелекту її лідера-керівника, адже це має безпосередній вплив на усіх суб'єктів освітнього простору [14].

Методологія дослідження. Завданнями емпіричного етапу дослідження було вивчення рівня розвитку

креативного мислення та емоційного інтелекту у керівників ЗЗСО й особливостей їхнього вияву як ключових компетенцій лідерів освіти.

Дослідження проводили протягом травня-червня 2021 р. серед лідерів освіти із 10 загальноосвітніх шкіл м. Києва. Вибірку формують чоловіки (9,8 %) та жінки (90,2 %), віком від 25 до 54 років, кількістю 112 осіб. Від кожної школи до експерименту увійшли директор, заступники директора, психолог і вчителі, які очолюють різноманітні проекти у своїх закладах. Отже, вибірку сформували: директори – 9 %, заступники директора – 33, учителі – 44, психологи – 9, соціальні педагоги – 3, педагоги організатори – 2 %. Усі досліджувані мають вищу освіту і досвід роботи у закладах середньої освіти не менше п'яти років.

Представлені результати є частиною загального дослідження, що проводилось нами в межах дослідно-експериментальної роботи на тему "Розвиток управлінської компетентності керівників ЗЗСО". Зазначена дослідно-експериментальна робота є експериментом, затвердженням на рівні міського управління освітою. Мета такої роботи – імплементація результатів наукового дослідження та розробок у діяльність закладів середньої освіти. Важливим у нашому експерименті, зокрема, є розроблення і запровадження програми психологічного супроводу розвитку управлінської компетентності лідерів ЗЗСО.

Емпіричне дослідження ключових компетенцій керівників ЗЗСО здійснювали за допомогою таких методик:

- Тест креативності Торренса, що призначений для діагностики дивергентного мислення і складається із 12 тестів, згрупованих у вербальну, образотворчу та звукову батарею. "Фігурна форма тесту творчого мислення Торренса" (*Figural forms*) є частиною невербального тесту. Фігурний тест Торренса призначений для дорослих, школярів і дітей віком від п'яти років. Тест адаптований у 1993–1994 рр. на вибірці менеджерів віком від 25 до 35 років. Під час адаптації особливу увагу приділяли виявленню невербальної креативності як можливості та готовності до створення оригінального, нового продукту за умов мінімальної вербалізації. Тест складається із трьох завдань. Відповіді на всі завдання подано у вигляді малюнків і підписів до них. Далі малюнки оцінюють за п'ятьма показниками відповідно до "ключа" методики [1].

- Опитувальник Емін (емоційного інтелекту) Д. Люсіна, що призначений для оцінки здатності респондента до розуміння власних емоцій та емоцій інших людей, а також здатності до управління ними. Опитувальник складається із 46 запитань, на які респонденту пропонують відповісти "Так" або "Ні". На наступному етапі підраховують кількість правильних відповідей відповідно до "ключа" методики за кожною шкалою та визначають загальну суму балів [6].

Розглянемо детальніше ті структурні елементи креативного мислення й емоційного інтелекту, що визначають автори методик, використаних нами у дослідженні.

Тест креативності Торренса. Методика тесту дозволяє виміряти всі характеристики креативного мислення й оцінити творчий потенціал людини. Креативність розглядають як показник чутливості до завдань і дефіциту знань, потягу до об'єднання різнопланової інформації, до пошуку виконання цих завдань, висування припущень і гіпотез.

Створюючи свій тест, Е. Торренс спирався на теорію дивергентного мислення Дж. Гілфорда, а також аналіз творчих досягнень відомих учених, артистів, письменників [3]. Тест діагностує креативні здібності, що виявляються у творчому продукті.

У пропонованому дослідженні ми беремо до уваги такі шкали:

- Оригінальність (О) – показник самобутності, унікальності, специфічності творчого мислення. Найбільш значущий показник креативності.
- Абстракність (А) – здатність виділити головну ідею, зрозуміти суть проблеми за допомогою синтезу й узагальнення.
- Супротив замиканню (СЗ) – здатність тривалий час залишатися відкритим до новизни і різноманітності думок та підходів, можливість певний час відстрочувати прийняття фінального рішення з метою створити оригінальну ідею та здійснити розумовий стрибок.
- Розробленість (РЗ) – здатність детально розробляти і продумувати ідеї.
- Загальний показник (ЗП) – свідчить про розвиток креативності особистості загалом [10].

Опитувальник Емін Д. Люсіна – психодіагностична методика, заснована на самооцінці, призначена для вимірювання емоційного інтелекту. В основу опитувальника покладено теорію автора, що розглядає феномен емоційного інтелекту як чотири здатності, взаємопов'язані між собою.

Отже, в опитувальнику Емін Люсіна виділено чотири шкали:

• Міжособистісний емоційний інтелект (МЕІ) – здатність розуміти емоційні стани інших людей і впливати на їхній вияв та інтенсивність.

• Внутрішньоособистісний емоційний інтелект (ВЕІ) – здатність розуміти власні емоційні стани, викликати і підтримувати позитивні емоції та тримати під контролем негативні.

• Розуміння емоцій (РЕ) – здатність до усвідомлення своїх і чужих емоцій, ідентифікації їх, розуміння причин виникнення емоційних станів та здатність до їхнього вербального опису.

• Управління емоціями (УЕ) – здатність викликати ті чи інші емоційні стани у себе та у свого оточення [6].

Результати дослідження. Результати психологічної діагностики рівня розвитку креативності лідерів освіти (рис. 1) показали, що найбільш вираженими є середній рівень (58 %) та вище середнього (33 %). Для 5 % респондентів характерний високий рівень розвитку креативного мислення, а для 3,5 % респондентів – рівень нижче середнього. Низький рівень не виявлено. Такі показники свідчать про спроможність керівників до ухвалення нестандартних рішень у ситуації новизни або ситуації дефіциту інформації.

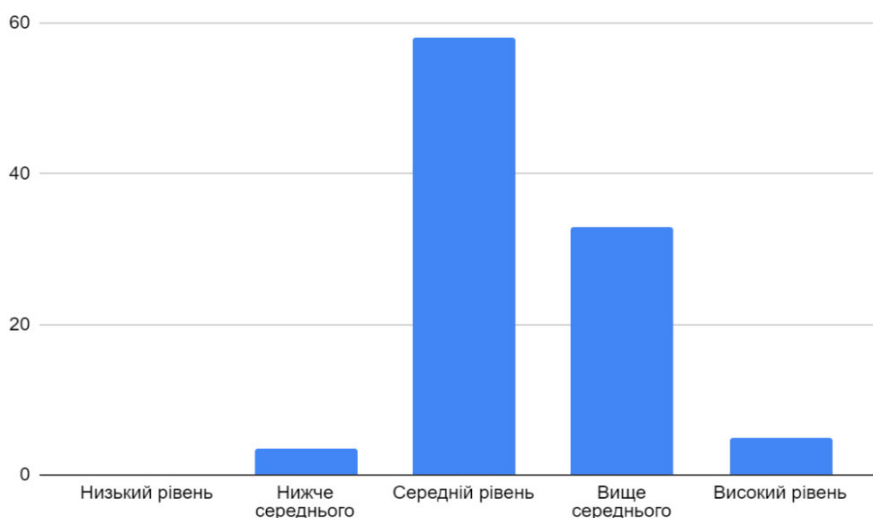

Рис. 1. Результати дослідження рівня розвитку креативного мислення керівників ЗЗСО у травні 2021 р. (загальний показник, %)

Якщо проаналізувати особливості вияву креативного мислення у цій групі респондентів, то маємо такі результати (табл. 1). Отримані математичні (кількісні) дані ми умовно розділили на три групи – низький, середній і високий рівні розвитку (якісні), залежно від кількості набраних балів. У табл. 1 представлено показники рівня розвитку кожної характеристики креативного мислення.

Оригінальність, що свідчить про самобутність і творчий потенціал особистості, виявилась у лідерів освіти на середньому та вище середнього рівнях (60 та 21,35 % відповідно). Показали оригінальність на високому рівні 10,7% респондентів та лише 1,7 і 6,25 % на низькому та нижче середнього рівнях.

Абстракність виявляється на середньому рівні (56,28 та 20,5 %). У 4,5 та 12,5 % респондентів ця характеристика виявилась на низькому рівні. Лише 6,25 % виявляють здатність виділити головну ідею, проаналізувати проблему за допомогою синтезу й узагальнення на високому рівні.

Супротив до замикання, як здатність тривалий час залишатися відкритим до новизни і різноманітності ідей, виявився у зазначеній вибірці респондентів на середньому рівні (58,9 та 21,4 %). Близько 10 % (0,9 та 9,9 %) продемонстрували цю характеристику на низькому рівні. Високий рівень супротиву до замикання виявили 8,9 % лідерів освіти, що свідчить про здатність керівників тривалий час залишатися відкритим до новизни й різноманітності думок і підходів, можливість певний час відстрочувати ухвалення фінального рішення з метою створити оригінальну ідею та здійснити розумовий стрибок.

Розробленість теж демонструється на середньому рівні (52,7 та 26,8 %). У 17 % респондентів розробленість виявилась на високому рівні і лише 3,5 % керівників ЗЗСО можуть відчувати складнощі під час деталізації ідей і демонструвати неухильність до деталей, що визначають специфіку ситуації.

Таблиця 1

Особливості вияву креативного мислення керівників ЗЗСО у травні 2021 року
(за методикою Торренса)

Шкали	Рівні вияву (n, %)				
	Низький рівень		Середній рівень		Високий рівень
	1	2	3	4	5
Оригінальність	1,7	6,25	60	21,35	10,7
Абстрактність	4,5	12,5	56,25	20,5	6,25
Супротив до замикання	0,9	9,9	58,9	21,4	8,9
Розробленість	0	3,5	52,7	26,8	17

Крім того, одним із завдань дослідження було вивчення рівня розвитку емоційного інтелекту лідерів ЗЗСО за допомогою опитувальника Емін Д. Люсіна. На рис 2. представлені результати вивчення вияву загального рівня емоційного інтелекту керівників шкіл. Зокрема, 40,2 % керівників продемонстрували емоційний інтелект на рівні вище середнього, а 34 % – на середньому рівні. Високий рівень розвитку емоційного інтелекту

показали 17,8 % респондентів вибірки і лише 8 % – рівень нижче середнього. Низький рівень не виявлено. Аналізуючи подані результати, ми можемо стверджувати про те, що загалом керівники ЗЗСО розуміють свої емоційні стани й емоції інших людей, а також можуть керувати ними.

Нижче (табл. 2) представлені кількісні дані, умовно розділені на три рівні розвитку (низький, середній і високий).

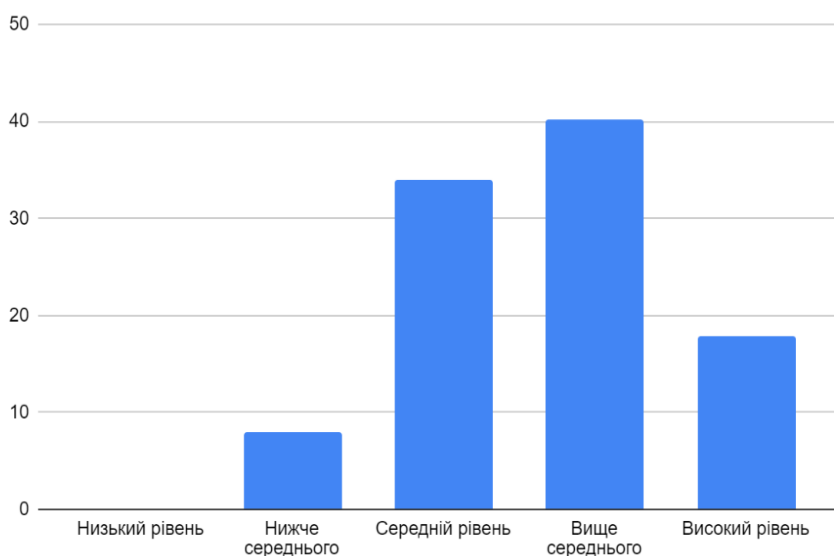

Рис. 2. Результати дослідження рівня розвитку емоційного інтелекту керівників ЗЗСО у травні 2021 р. (загальний показник, %)

Таблиця 2

Особливості вияву емоційного інтелекту керівників ЗЗСО у травні 2021 р.
(за методикою Люсіна)

Шкали	Рівні вияву (n, %)				
	Низький		Середній		Високий
	1	2	3	4	5
Міжособистісний емоційний інтелект	0	9,8	38,4	30,4	21,4
Внутрішньоособистісний емоційний інтелект	0,9	15,2	32	28,6	23,3
Розуміння емоцій	0,9	7,1	46,2	23,2	22,4
Управління емоціями	0	16	32	35,8	16

MEI, як здатність розуміти емоційні стани інших людей і впливати на їхній вияв та інтенсивність, притаманний 38,4 та 30,4 % лідерів освіти на середньому рівні. MEI на високому рівні продемонстрували 21,4 % респондентів та лише 9,8 % на рівні нижче середнього.

BEI, як здатність розуміти власні емоційні стани, викликати і підтримувати позитивні емоції та тримати під контролем негативні, виявляється на усіх рівнях: 15,2 % – на нижче середнього, 32 – на середньому, 28,6 – вище середнього, 23,3 % – на високому рівнях. Та лише в 0,9 % респондентів BEI виявився на низькому рівні.

PE, як здатність до усвідомлення своїх і чужих емоцій, їхньої ідентифікації, розуміння причин виникнення емоційних станів і здатність до їхнього вербального опису, виявляється в зазначеній вибірки респондентів

на середньому рівні (46,2 та 23,2 %). На високому рівні зазначену характеристику виявили 22,4 % респондентів. Низький рівень розуміння своїх і чужих емоцій продемонстрували 8 % (0,9 та 7,1 %) лідерів освіти.

Управління емоціями виявляється на середньому рівні (32 та 35,8 %). У 16 % респондентів зазначену характеристику продемонстровано на низькому рівні та у 16 % на високому, що свідчить про здатність без складнощів викликати ті чи інші емоційні стани у себе та у свого оточення.

Цікавими є дані, що описують результати дослідження зв'язку між шкалами описаних методик (табл. 3).

Результати кореляційного аналізу між визначеними показниками підтверджують, що існує позитивний зв'язок

між загальними показниками рівня креативності й емоційного інтелекту ($-0,491^{**}$, $p \leq 0,01$). Іншими словами, чим вищий у респондента рівень креативності, тим більше він виявляє емоційний інтелект, тобто може розуміти свої та чужі емоційні стани, а також керувати ними.

Далі проаналізуємо кореляційні зв'язки між окремими шкалами даних методик. З табл. 3 бачимо, що є значуща двостороння кореляція між оригінальністю та управлінням емоціями, а також міжособистісним і внутрішньоособистісним емоційним інтелектом. Це свідчить про те, що викликати і підтримувати позитивні емоції та тримати під контролем негативні вдається легше, якщо людина креативна та самобутня. Можемо припустити, що їй легше вдається знайти природні способи впливати на власний емоційний фон чи емоційне забарвлення стосунків.

Абстрактність і супротив до замикання мають виражений позитивний зв'язок з усіма шкалами емоційного інтелекту. З огляду на результати ми можемо зробити висновок, що чим легше людині виділити головну ідею, зрозуміти суть проблеми за допомогою синтезу й узагальнення, а також чим легше тривалий час залишатися відкритим до новизни і різноманітності ідей, тим легше їй буде розуміти свої та чужі емоції, встановити й визначити справжню об'єктивну причину актуального емоційного стану, описати її вербально й ухвалити правильне рішення щодо управління емоціями.

Розробленість деталей має виражений позитивний зв'язок лише із шкалою внутрішньоособистісного інтелекту. Отже, можемо припустити, що чим більше людина виявляє уважність до деталей і здатність продумувати всі нюанси, тим легше їй помічати, розуміти, викликати й утримувати власні емоції.

Таблиця 3

Коефіцієнт кореляції шкал методик Д. Люсіна та Е. Торренса за результатами діагностики креативного мислення й емоційного інтелекту керівників ЗЗСО у травні 2021 р. (t-критерій Стьюдента)

Шкали		Оригінальність	Абстрактність	Супротив до замикання	Розробленість	Загальний показник креативності
MEI	Коефіцієнт кореляції	,341**	,393**	,324**	0,149	,408**
	Знач. (двостороння)	0	0	0	0,117	0
	N	112	112	112	112	112
BEI	Коефіцієнт кореляції	,351**	,354**	,359**	,346**	,525**
	Значення (двостороння)	0	0	0	0	0
	N	112	112	112	112	112
PE	Коефіцієнт кореляції	0,173	,375**	,513**	0,174	,377**
	Знач. (двостороння)	0,067	0	0	0,066	0
	N	112	112	112	112	112
UE	Коефіцієнт кореляції	,346**	,381**	,433**	,238*	,494**
	Значення (двостороння)	0	0	0	0,012	0
	N	112	112	112	112	112
ЗПЕІ	Коефіцієнт кореляції	,326**	,429**	,400**	,240*	,491**
	Значення (двостороння)	0	0	0	0,011	0
	N	112	112	112	112	112

Примітка. MEI – міжособистісний емоційний інтелект; BEI – внутрішньоособистісний емоційний інтелект; PE – розуміння емоцій; UE – управління емоціями; ЗПЕІ – загальний показник емоційного інтелекту

Наукова дискусія та висновки. У підсумках хочемо наголосити на тому, що у своїй професійній діяльності лідери освіти більшою мірою застосовують уміння розпізнавати свої й чужі емоції та впливати на їхню інтенсивність і тривалість, що, безумовно, розширює їхню управлінську компетентність. Емоційний інтелект широко використовують керівники в управлінні закладами освіти під час побудови стосунків і ведення ефективної комунікації, у процесі мотивації співробітників чи самомотивації, розуміння своїх цілей і принципів. Також високорозвинений емоційний інтелект сприяє стресостійкості та життєвій енергії.

Водночас керівники ЗЗСО ще не в повній мірі готові шукати нові шляхи врегулювання професійних проблем, що виникають, й ухвалювати рішення в умовах дефіциту інформації. Хоча вони схильні виявляти уважність до деталей і продумувати заздалегідь усі нюанси. Застосування креативних рішень у роботі керівника ЗЗСО у сучасному світі є необхідною складовою ефективного управління. З огляду на це постає актуальне питання подальшого розвитку такої властивості лідерів освіти.

Зазначені висновки підтверджують результати нашого дослідження. У керівників ЗЗСО м. Києва виявлено середній рівень розвитку таких особистісних властивостей, як емоційний інтелект (74,2 %) та креа-

тивність (91 %). У більшості респондентів все ж вищі показники саме за шкалою емоційний інтелект (високий рівень розвитку – 17,8 %), коли креативність на високому рівні виявлена лише у 5 % вибірки. Це свідчить про те, що цю складову управлінської компетентності керівники ЗЗСО ще не використовують повною мірою у своїй професійній діяльності.

Окрім того, ми можемо стверджувати про можливість двостороннього впливу на ці особистісні властивості. Адже після проведеного нами кореляційного аналізу, було встановлено сильний зв'язок між креативністю й емоційним інтелектом. Іншими словами, ми можемо розвивати кожну із цих складових управлінської компетентності окремо, тим самим посилюючи іншу властивість.

Результати дослідження зв'язку між емоційним інтелектом і креативністю представлені також у багатьох закордонних публікаціях. Зокрема, Дж. Чжоу та С. Джордж (2003) стверджували, що емоційний інтелект лідера може впливати на креативність їхніх послідовників. В емпіричному дослідженні, проведеному в Іспанії, М. Санчес-Руїс, Д. Ернандес-Торрано, Й. Перес-Гонсалес, М. Батей і К. Петрідес (2011) виявили, що емоційний інтелект пов'язаний із дивергентним мисленням і рівнем "творчої особистості" [17]. М. Кармелі, Н. Маккей і С. Кайфман (2013) стверджували, що емоційний інтелект пов'язаний із творчістю, але вона опосередковується іншими фак-

торами, такими як щедрість й енергійність [15]. Наявність такого зв'язку досліджено в роботах британського психолога А. Фурнхама (2016) [12, 13].

Однак представлені матеріали у пропонованій статті не висчерпують проблеми дослідження повністю. Оскільки управлінська компетентність керівника ЗЗСО значною мірою визначає напрями і характер модернізації освіти на місцевому рівні, сприяючи приведенню її у відповідність із сучасними життєвими потребами країни, у наших подальших дослідженнях постає актуальним питання про можливість цілеспрямованого розвитку емоційного інтелекту та креативного мислення у керівників ЗЗСО. Також ми будемо зосереджені на дослідженні процесу реалізації підвищення загального рівня розвитку управлінської компетентності в освітньому середовищі.

Список використаних джерел

1. Воронін А.Н. Діагностика невербальної креативності (коротка версія тесту Торренса). *Методи психологічної діагностики* / Інститут психології РАН. 1994. № 2. С. 5–40.
2. Гарднер Х. Структура розуму. Теорія множинного інтелекту: Москва; Санкт-Петербург; Київ: Вільямс, 2007. 546 с.
3. Гілфорд Д. П. Природа людського інтелекту. Москва: Прогресс, 1971. 215 с.
4. Гюлман Д. Емоційний інтелект. Харків: Vivat. 2019. 511 с.
5. Люсін Д. В. Здатність розуміти емоції: Психометричні та когнітивні аспекти. Соціальне пізнання в епоху швидких політичних та економічних змін. Москва: Смісл, 2000. 315 с.
6. Люсін Д. В. Нова методика вимірювання емоційного інтелекту: анкета ЕМІН. Психологічна діагностика. № 4. 2006. С. 3–22.
7. Моляко В.О. Проблеми функції творчого мислення у свідомості надлишку інформації та розвитку модальності та значущості. *Актуальні проблеми психології*: зб. практиків Інституту психології імені Костюка НАПН України. Київ: "Фенікс", 2013. С. 7–19.
8. Моляко В. О., Біла І. М., Ваганова Н. А. Психологічні закономірності творчого мислення інформаційних показників дійсності: монограф. / за ред. В. О. Моляко. Київ: Педагогічна думка, 2015. 145 с.
9. Пристай О.В. Управлінська компетентність як детермінанта успішності керівника школи в сучасному освітньому середовищі. Київ; Кривий Ріг: Вид. Р. А. Козлова, 2021. 296 с. URL: <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/36659>. ISBN 978-617-7643-90-5. P. 138-159.
10. Туніка Е. Діагностика творчості. Тест Е. Торренса. Адапована версія. СПб, 2006. С. 15–39.
11. Фромм Е. Втеча від свободи. Київ. 2019. 288 с.
12. Furnham A. Personality and Intelligence at Work. London: Routledge. 2008. 276 p.
13. Furnham A. The Relationship between Cognitive Ability, Emotional Intelligence and Creativity. *Psychology*. Vol. 7. No. 2. 2016. P. 76–85.

14. Geher G. Measuring emotional intelligence: Common ground and controversy. New York: Nova Science Publishing, 2004. P. 165–189.
15. Geher G., Betancourt K., Jewell O. The Link between Emotional Intelligence and Creativity. *Imagination, Cognition and Personality*. 2017. P. 102–121.
16. Torrance. E. P. Education and the Creative Potential. Minneapolis: University of Minnesota A Press, 1963. 376 p.
17. Sanchez-Ruiz M., Hernandez-Torrano D., Perez-Gonzalez J., Batey M., & Petrides K. The Relationship between Trait Emotional Intelligence and Creativity across Subject Domains. 2011. P. 461–473.

References

1. Voronin, A. N. (1994) Diahnostyka neverbalnoi kreatyvnosti (korotka versia testu Torrensa). *Metody psikhologichnoi diahnostyky*: № 2. Instytut psikhologii RAN. S. 5–40
2. Hardner, Kh. (2007) Struktura rozumu. Teoriia mnozhynnoho intelektu: Moskva, Sankt-Peterburh, Kyiv: Viliams. 546 s.
3. Hilford, D. P. (1971) Pryroda liudskoho intelektu. D. P. Hilford. Moskva: Prohres. 123 s.
4. Houlman, D. (2019) Emotsiyni intelekt. Vivat: Kharkiv. 511 s.
5. Liusin, D.V. (2000) Zdatnist rozumity emotsii: Psykhometrychni ta kohnityvni aspekty. Sotsialne piznannia v epokhu shvydkykh politychnykh ta ekonomichnykh zmin. Moskva: Smysl. 315 s.
6. Liusin, D. V. (2006) Nova metodyka vymiryuvannia emotsiinoho intelektu: anketa EMIn. *Psikhologichna diahnostyka*. No 4. S. 3–22.
7. Moliako, V.O. (2013) Problemy funktsii tvorchoho myslennia u svidomosti nadlyshku informatsii ta rozvytku modalnosti ta znachushchosti. *Aktualni problemy psikhologii: Zbirnyk praktykiv Instytutu psikhologii imeni Kostiuksa NAPN Ukrainy*. Kyiv.: "Feniks". S. 7-19.
8. Moliako, V.O., Bila, I. M., Vahanova, N. A. (2015) *Psikhologichni zakonomirnosti tvorchoho myslennia informatsiinykh pokaznykiv diisnosti /monohrafiia V.O. Moliako (red.)*. Kyiv. 145 s.
9. Prystai, O.V. (2021) *Upravlinska kompetentnist yak determinanta uspishnosti kerivnyka shkoly v suchasnomu osvithnomu seredovyschi*. Kyiv; Kryvyi Rih: Vyd. R. A. Kozlova, – 296 s. – URL: <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/36659>. ISBN 978-617-7643-90-5. R.138-159.
10. Tunika, E. (2006) *Diahnostyka tvorchosti. Test E. Torrensa*. Adaptovana versia. SPb. S. 15-39.
11. Fromm, E. (2019) *Vtecha vid svobody*. Kyiv. 288 s.
12. Furnham A. (2008) *Personality and Intelligence at Work*. London: Routledge. 276 p.
13. Furnham A. (2016) The Relationship between Cognitive Ability, Emotional Intelligence and Creativity. *Psychology*. Vol.7 No.2. P. 76-85.
14. Geher, G. (2004) Measuring emotional intelligence: Common ground and controversy. New York, NY: Nova Science Publishing. P. 165-189.
15. Geher, G., Betancourt, K., Jewell, O. (2017) The Link between Emotional Intelligence and Creativity. *Imagination, Cognition and Personality*. P. 102-121.
16. Torrance. E. P. (1963) *Education and the Creative Potential*. Minneapolis: University of Minnesota A Press. 376 p.
17. Sanchez-Ruiz, M., Hernandez-Torrano, D., Perez-Gonzalez, J., Batey, M., & Petrides, K. (2011) The Relationship between Trait Emotional Intelligence and Creativity across Subject Domains. P. 461-473.

Надійшла до редколегії 11.04.22
Рекомендована до друку 15.05.22

Olha Prystai, PhD Student
ORCID: 0000-0001-8867-9377
Institute of Human Borys Hrinchenko Kyiv University, Kyiv, Ukraine

CREATIVITY AND EMOTIONAL INTELLIGENCE IN THE STRUCTURE OF MANAGEMENT COMPETENCE OF SCHOOL LEADERS

The purpose of this article is to describe the results of the study of the components of managerial competence of heads of general secondary education institutions in Ukraine in accordance with the profile of managerial competence generated on the basis of empirical data; to confirm the need for the development of creative thinking and emotional intelligence as important personal qualities and competencies of the leader in the field of education; to analyze the formation of creative thinking and emotional intelligence in the heads of general secondary education institutions of the city of Kyiv.

The managerial competence of the school leaders determines their level of professionalism and provides an opportunity for effective implementation of all educational reforms, which in modern Ukraine is a necessary and determining component of the education system of the country. Management effectiveness is the ability to choose the most effective management methods for a given time and circumstances.

The range of issues that must be addressed by the head in the educational environment is becoming wider every year, so the level of competence should be appropriate. A clear example of this is the situation that has arisen because of Covid-19 and other unexpected influences, which has radically changed the traditional social order in many areas, including education. Education leaders find themselves in a situation of uncertainty and emotional instability due to a lack of information and excessive responsibility for the new challenges of distance, blended online learning. Heads of educational institutions have been forced to restructure the system of student education and personnel management in many countries around the world. Not everyone has coped with this difficult task.

Thus, there is a need to disclose and specify the relationship of managerial competencies and determine the level of development of those professional achievements and personal qualities that contribute to effective management. These problems determined the purpose and objectives of the presented study.

This article discusses the soft skills of education leaders, namely creativity and emotional intelligence, in the structure of managerial competence of school leaders. The results obtained during the study showed that in the new conditions of social transformations, the managerial competence of the leader in the field of education is changing significantly. The publication presents the authors' approximate profile of managerial competence. The levels of development of creative thinking and emotional intelligence were determined by experimental research and correlations between the components of these properties were established, as well as the necessity of their development was substantiated.

Keywords: managerial competence, creativity, emotional intelligence, school leaders, education leaders, education manager.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Series "Psychology". № 1(15), pp. 42-47 (2022)
УДК 159.9
DOI: [https://doi.org/10.17721/BSP.2022.1\(15\).7](https://doi.org/10.17721/BSP.2022.1(15).7)

ISSN 1728-3817
© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University", 2022

Вікторія Предко, д-р філософії в галузі психології, асист.
ORCID: 0000-0001-5160-7636

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ Й ОПАНУВАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

Розкрито поняття опанувальної поведінки, її особливості й основні функції в життєдіяльності особистості. Її представлено як особливий вид соціальної поведінки, що забезпечує збереження психічного здоров'я та благополуччя особистості, допомагає впоратися зі стресовими подіями та важкою життєвою ситуацією за допомогою усвідомлених дій. Охарактеризовано основні способи опанувальної поведінки, підкреслено, що важливим чинником у формуванні опанувальної поведінки постає адаптаційний потенціал особистості, зокрема й рівень її життєстійкості. Доведено, що саме життєстійкість особистості є провідним фактором ефективної життєдіяльності особистості, забезпечує вміння продуктивно долати складнощі, застосовуючи конструктивні поведінкові стратегії, справлятися зі складними життєвими ситуаціями та психологічним навантаженням. Життєстійкість допомагає мінімізувати негативні наслідки, перетворивши їх у нові можливості для власного розвитку, а головне – зберегти гармонійну комунікацію зі своїм оточенням. У пропонованій статті також представлено результати дослідження щодо особливостей взаємозв'язку життєстійкості й опанувальної поведінки особистості. Серед особливостей вираження способів опанувальної поведінки у досліджуваних було виявлено високий рівень таких показників, як самоконтроль, втеча – уникнення та позитивна переоцінка. Під час дослідження було встановлено взаємозв'язок між опанувальною поведінкою та життєстійкістю особистості. Виявлено, зокрема, наявність прямого статистично значущого взаємозв'язку середньої сили ($r = 0,390$, $\text{sig} = 0,012$) між стратегією "Планування розв'язання проблеми" та життєстійкістю; існування прямого статистично значущого взаємозв'язку середньої сили ($r = 0,388$, $\text{sig} = 0,013$) між стратегією "Самоконтроль" і життєстійкістю; наявність прямого статистично значущого взаємозв'язку середньої сили ($r = 0,463$, $\text{sig} = 0,000$) між стратегією "Прийняття відповідальності" та життєстійкістю; існування зворотного статистично значущого взаємозв'язку середньої сили ($r = -0,429$, $\text{sig} = 0,000$) між стратегією "Втеча – уникнення" та життєстійкістю. Було визначено особливості вираженості способів опанувальної поведінки в досліджуваних із високою та низькою життєстійкістю. Групі осіб із високим рівнем життєстійкості, наприклад, притаманний вияв конструктивних навичок до супротиву складнощам, здатність відстоювати власні інтереси, мінімізувати власну тривогу та позитивно переоцінити наявну ситуацію. Водночас особи з низьким рівнем життєстійкості більше схильні залучати підтримку інших, аніж самостійно долати складнощі, вони надають перевагу використанню стратегії втеча – уникнення, часто дистанціюються, виявляють низький самоконтроль і низьку здатність розв'язувати проблеми.

Ключові слова: життєстійкість, особистість, розвиток, внутрішній потенціал.

Вступ. Важливою умовою ефективної життєдіяльності особистості постає вміння продуктивно долати складнощі, справлятися з непростими життєвими ситуаціями та психологічним навантаженням. Опанувальна поведінка – особливий вид соціальної поведінки людини, що забезпечує збереження психічного здоров'я та благополуччя особистості, допомагає впоратися зі стресовими подіями та важкою життєвою ситуацією, застосовуючи усвідомлені дії. Важливим чинником у формуванні опанувальної поведінки постає адаптаційний потенціал особистості, а саме рівень її життєстійкості. Саме вона допомагає виробити особистості сприятливі стратегії реагування й опору, мінімізувати негативні наслідки, перетворивши їх у нові можливості для власного розвитку, а головне – зберегти гармонійну комунікацію зі своїм оточенням. Проте, на жаль, у більшості людей відсутні уявлення щодо способів ефективного врегулювання складнощів, важких життєвих ситуацій, несформовані вміння емоційного регулювання, відсутні навички та теоретичні знання щодо можливостей урегулювання ситуації.

Саме тому важливою потребою сьогодення постає вивчення психологічних особливостей взаємозв'язку життєстійкості й опанувальної поведінки особистості задля ефективного виявлення механізмів, що стали б у пригоді під час розвитку та формування конструктивних способів поведінки у важких життєвих ситуаціях, сприяли б формуванню впевненості у власних силах, розвитку почуття компетентності, виробленню осмисленої стратегії врегулювання проблем і складнощів та дозволяли б повною мірою розвинути внутрішній потенціал кожної особистості.

Мета роботи – виявити психологічні особливості взаємозв'язку життєстійкості й опанувальної поведінки особистості.

Теоретичні основи дослідження. Проблема опанувальної поведінки та її значення в ефективному подоланні складнощів, успішному врегулюванні складних життєвих ситуацій набуває дедалі більшої актуальності в сучасній зарубіжній і вітчизняній психології. Це пов'язано, зокрема, з тим, що нині суспільна життєдіяльність дедалі більше супроводжується стресогенністю, підвищується невизначеність і тривожність особистості. Поняття опанувальної поведінки характеризує різні форми активності людини, що охоплює всі види взаємодії у ситуаціях зовнішнього або внутрішнього характеру. Згідно з позицією А. Маслоу, опанувальна поведінка постає сукупністю когнітивних і поведінкових спроб упоратися зі специфічними зовнішніми або внутрішніми перешкодами, що формують психічну напругу. А. Маслоу визначив опанувальну поведінку як "функціональну відповідь" на врегулювання певної проблеми [7]. Д. Максвелл трактував опанувальну поведінку як широкий комплекс взаємопов'язаних умінь і навичок, необхідних для психологічної адаптації особистості у складних життєвих обставинах, у час фізичного та соціального неблагополуччя [14]. У працях вітчизняних вчених термін опанувальної поведінки розглядають як провідний спосіб, що надає можливість індивіду впоратися зі стресом або важкою життєвою ситуацією [1]. О. Ісаєва визначала її як прагнення особистості зберегти баланс між вимогами оточення та особистісними ресурсами [2, с. 86]. Отже, опанувальна поведінка – це складний феноменологічний процес, що характеризу-

© Предко Вікторія, 2022

ється спрямованістю особистості на врегулювання проблем, які загрожують її психоемоційній стабільності, здатний здійснити певний трансформаційний процес у ментальному досвіді особистості.

Опанувальна поведінка – це свідомо поведінка, що спрямована на активну взаємодію особистості із ситуацією і передбачає не лише здатність пристосуватися (якщо ситуація не піддається контролю), а й здатність змінювати ситуацію [4]. Вона допомагає суб'єкту впоратися зі стресом або важкою життєвою ситуацією за допомогою усвідомлених дій, постає провідним механізмом розвитку особистості, що збільшує її психосоціальну компетентність. Відповідно до поглядів Т. Крюкової, опанувальна поведінка здійснюється через усвідомлені стратегії дій, здійснені задля усунення проблеми (стресової, конфліктної ситуації), або ж повної її трансформації. Вона спрямована на активну взаємодію із ситуацією, тоді як її відсутність або низький вияв спричинює несприятливі наслідки для здоров'я, знижує благополуччя та загальну продуктивність життєдіяльності [3].

Опанувальна поведінка виявляється як сукупність зовнішніх засобів (соціальне середовище), що полегшують успішну адаптацію до стресу та внутрішніх засобів (особистісних), цінностей, можливостей, які людина може усвідомлено використовувати за необхідності врегулювання важкої життєвої ситуації. Учені виділяють п'ять основних завдань опанувальної поведінки:

- мінімізація негативного впливу та підвищення можливостей відновлення своєї активності;
- терпіння, пристосування чи зміна життєвої ситуації;
- підтримання позитивного образу Я;
- збереження емоційної рівноваги;
- підтримання досить тісних взаємозв'язків з іншими людьми [13].

Долаючи складні життєві ситуації, людина використовує великий арсенал активних, а також пасивних (захисні механізми) стратегій. Усі вони є найважливішими формами адаптаційних процесів і реагування індивіда на стресові ситуації. Однак від вибору способу опанувальної поведінки задля врегулювання складної життєвої ситуації залежить її подальший психологічний добробут. Ефективне розв'язання життєвих проблем забезпечує задоволеність собою, своїми професійними результатами, забезпечує подальший гармонійний розвиток. Головною відмінною ознакою конструктивних способів опанувальної поведінки є життєздатний психологічний ресурс, наявні сприятливі суб'єктні характеристики, а саме позитивне ставлення до власної життєдіяльності, рефлексія, творчість, уміння планувати, прогнозувати, а також гнучкість і самостійність. У різні періоди життя людина обирає різні стратегії опанувальної поведінки, зокрема й розвиток самопізнання особистості збільшує ймовірність використання конструктивних способів опанувальної поведінки, а саме збільшення продуктивних і зниження деструктивних форм розрядки. Варто зауважити, що опанувальна поведінка реалізується багато в чому за рахунок використання ресурсного потенціалу суб'єкта. До ресурсів найчастіше належать: фізіологічні та типологічні особливості особистості, когнітивні процеси й особистісні якості, а також соціальна підтримка, фінансове благополуччя, набуті знання, навички й досвід, зокрема й професійні навички [6].

Р. Шварцер у межах системного підходу підкреслює, що опанувальна поведінка пов'язана з індивідуальними властивостями особистості, вона є одним із процесів управління власними ресурсами – їхньої мобілізації й оп-

тимального використання [15]. Емпатія, афіліація, сприйняття соціальної підтримки, інтелект, локус контролю й інші психологічні конструкти входять до особистісних ресурсів вияву опанувальної поведінки. Загалом різноманітні аспекти особистісного потенціалу (локус контролю, воля тощо) є необхідними для подолання складних життєвих ситуацій та вияву конструктивних способів. Проте найважливішого значення у вияві опанувальної поведінки набуває рівень життєстійкості особистості.

Поняття життєстійкості ґрунтується на теоретичних підходах екзистенціальної психології і прикладної психології стресу, воно було введене С. Мадді та С. Кобейса, які ототожнювали її зі здатністю людини трансформувати стресогенні обставини в нові можливості, побачити в них сенс і винести позитивний життєвий досвід [12]. Варто зауважити, що феномен життєстійкості не тотожний опанувальній поведінці, оскільки, по-перше, життєстійкість є значно більшою за поведінкову реакцію на складні життєві ситуації, якою є опанувальна поведінка, вона постає особистісною властивістю, провідною характеристикою, внутрішньою настановою на продуктивну життєдіяльність; а, по-друге, стратегії опанувальної поведінки не завжди набувають конструктивної форми, на відміну від життєстійкості, ба більше, відсутність в особистості достатнього рівня життєстійкості призводить до дезадаптивних реакцій і деструктивних форм опанувальної поведінки.

О. Митрофанова пропонує визначити життєстійкість як залучення в життєві події, конструювання власного життя, самостійність, віру у власні сили, відчуття "я можу". Вона виділяє такі компоненти життєстійкості: когнітивний (когнітивні настанови задля ефективного залучення в життєві події), афективний (відчуття оптимізму, упевненості у своїх силах і щодо правильності рішень) та регулятивний (контроль за подіями, управління процесами власного життя, автономність, самостійність) [8, с. 3]. Вираженість цих компонентів і життєстійкості загалом перешкоджає виникненню внутрішньої напруги у стресових ситуаціях. Дослідники виявили, що люди з високим рівнем життєстійкості продемонстрували слабші фізіологічні реакції (підвищення тиску, прискорення серцебиття тощо) під час зіткнення із ситуацією стресу, а також підтвердили, що високий рівень життєстійкості сприяє збереженню психічного здоров'я в напруженій ситуації. Структурний компонент "залученість", зокрема, підвищував когнітивні функції задля здійснення правильного вибору під час ухвалення рішення, компонент "контроль" знижував внутрішню тривогу, а структурний компонент "виклик" сприяв переоцінюванню подій і стимулював до використання конструктивних стратегій опанувальної поведінки, орієнтованих на врегулювання проблеми [11]. Отже, життєстійкість здатна послабити дію стресових факторів та сформувати високий рівень фрустраційної толерантності [10]. Вона виявляється переважно у важких ситуаціях життєдіяльності, характеризується наполегливістю, конструктивною мотивацією та гнучкістю, постає раціональною стратегією поведінкових дій, що забезпечують ефективне досягнення продуктивного результату.

Методологія дослідження. Було проведено дослідження для виявлення психологічних особливостей взаємозв'язку життєстійкості й опанувальної поведінки особистості. Вибірка становить 174 осіб віком від 14 до 18 років. Серед них 142 дівчат та 32 хлопців. Рівень життєстійкості визначався за допомогою методики: "Тест життєстійкості" в адаптації Д. Леонтьєва й О. Рассказової [5], а способи опанувальної за допомо-

гою методики "Способи опанувальної поведінки" Лазаруса [9]. Методика містить вісім стратегій:

- Конфронтаційний копінг – активне протистояння складним життєвим ситуаціям, здійснення конкретних дій, спрямованих на врегулювання або зміну ситуації.

- Дистанціювання – подолання негативних переживань за допомогою суб'єктивного зниження їхньої значущості, зокрема раціоналізації, перемикання уваги, гумору, знецінення тощо.

- Самоконтроль – подолання негативних переживань шляхом стримування емоцій, прагнення приховувати від оточення свої переживання.

- Пошук соціальної підтримки – врегулювання проблеми за допомогою залучення зовнішніх (соціальних) ресурсів, пошуку інформаційної, емоційної підтримки.

- Прийняття відповідальності – визнання суб'єктом своєї провідної ролі у виникненні проблеми, прийняття відповідальності за її розв'язання.

- Втеча – уникнення – заперечення проблеми, фантазування, застосування неконструктивних форм поведінки з метою зниження болісного емоційного напруження, що супроводжуються пасивністю, нетерпінням, спалахами роздратування, схильністю до переїдання, уживання алкоголю тощо.

- Планування врегулювання проблеми – цілеспрямований аналіз ситуації та можливих варіантів поведінки, вироблення стратегії розв'язання проблеми, планування власних дій з урахуванням об'єктивних умов, минулого досвіду та наявних ресурсів.

- Позитивна переоцінка – спроби подолати проблему та негативні переживання шляхом позитивного переосмислення, визначення її стимулом для особистісного зростання.

Результати дослідження. На першому етапі дослідження було виявлено психологічні особливості вияву життєстійкості та способів опанувальної поведінки.

Спершу за допомогою частотного аналізу було визначено загальну кількість досліджуваних із низькою та високою життєстійкістю. Наприклад, у 66 особи в групі низький рівень життєстійкості, ця група становить 37,9 % від усієї вибірки, вираженість життєстійкості в цій групі досліджуваних досягає 60 балів та менше. Відповідно, у 108 осіб – високий рівень життєстійкості, ця група становить 62,1 % від усієї вибірки підлітків, вираженість життєстійкості в ній досягає 61 бал та вище.

Для визначення вираженості способів опанувальної поведінки було обрано описові статистики (табл. 1).

Середній рівень стратегії "Конфронтаційний копінг" становить 9,17 бала зі стандартним відхиленням у 3,3 бала. Максимальне значення у вибірці досягає 33 бали, мінімальне – 11. Середній рівень стратегії "Дистанціювання" становить 9,55 бала зі стандартним відхиленням у 3,34 бала. Максимальне значення у вибірці становить 18 балів, мінімальне – 2. Середній рівень стратегії "Самоконтроль" досягає 12,65 бала зі стандартним відхиленням у 3,55 бала. Максимальне значення у вибірці становить 21 бал, мінімальне – 2. Середній рівень стратегії "Пошук соціальної підтримки" досягає 10,31 бала зі стандартним відхиленням у 3,68 бала. Максимальне значення у вибірці становить 18 балів, мінімальне – 1. Середній рівень стратегії "Прийняття відповідальності" досягає 7,52 бала зі стандартним відхиленням у 2,35 бала. Максимальне значення у вибірці становить 12 балів, мінімальне – 0. Середній рівень стратегії "Втеча – уникнення" досягає 13,17 бала зі стандартним відхиленням у 4,34 бала. Максимальне значення у вибірці становить 24 бали, мінімальне – 4. Середній рівень стратегії "Планування розв'язання проблеми" досягає 11,85 бала зі стандартним відхиленням у 3,60 бала. Максимальне значення у вибірці становить 18 балів, мінімальне – 0. Середній рівень стратегії "Позитивна переоцінка" досягає 12,67 бала зі стандартним відхиленням у 3,89 бала. Максимальне значення у вибірці досягає 21 бала, мінімальне – 1.

Таблиця 1

Середній рівень вираженості способів опанувальної поведінки

Компонент	Кількість досліджуваних	Мінімальне значення у вибірці	Максимальне значення у вибірці	Середнє арифметичне	Стандартне відхилення
Конфронтанційний копінг	174	0,00	17,00	9,1724	3,33039
Дистанціювання	174	2,00	18,00	9,5575	3,34778
Самоконтроль	174	2,00	21,00	12,6552	3,55413
Пошук соціальної підтримки	174	1,00	18,00	10,3161	3,68375
Прийняття відповідальності	174	0,00	12,00	7,5230	2,35248
Втеча – уникнення	174	4,00	24,00	13,1724	4,34417
Планування врегулювання проблеми	174	0,00	18,00	11,8563	3,60107
Позитивна переоцінка	174	1,00	21,00	12,6782	3,89009

Отже, під час дослідження особливостей вияву способів опанувальної поведінки серед досліджуваних було зафіксовано високий рівень серед таких показників, як самоконтроль, втеча – уникнення та позитивна переоцінка. Досліджувані, наприклад, схильні виявляти цілеспрямоване придушення негативних емоцій, стримувати себе, мінімізувати власну тривогу й уміти добре контролювати власну поведінку. Наявна тенденція до раціоналізму, прагнення приховувати власні переживання й емоції від свого оточення, що може свідчити про страх демонструвати свою вразливість, бажання здаватися сильнішими й упевненішими ніж насправді. Така поведінка може супроводжуватися раціоналізмом, високим рівнем домагань і вимогливості до себе. Проте їхній раціоналізм ґрунтується на неможливості самоприйняття, складності виявити й усвідомити вчасно власні переживання. Розв'язання складних питань часто може здійснюватися

за рахунок психологічного захисту, а саме заперечення й ігнорування проблеми, що, зі свого боку, свідчить про наявність інфантильних паттернів поведінки та небажання усвідомлювати важкість ситуації. Однак вияв психологічного захисту також може стати певним буфером задля збільшення часового проміжку перед ухваленням рішення. Підтвердженням цього є виражена на високому рівні позиція позитивної переоцінки, що також постає певним чином психологічним захистом і, водночас, передумовою до саморозвитку. Зокрема, спроба вирішити ситуацію шляхом позитивної переоцінки, знаходження позитивного психологічного змісту й нових можливостей для подальшого розвитку, особистісного зростання та здобуття досвіду, супроводжується тенденцією до філософських роздумів щодо детермінант проблемної ситуації, прагненням її зрозуміти, що постає значним стимулом для подальшого саморозвитку.

На наступному етапі дослідження розкрито взаємозв'язок між способами опанувальної поведінки та життєстійкістю особистості. Для цього застосовували критерій Пірсона (табл. 2).

тестійкістю особистості. Для цього застосовували критерій Пірсона (табл. 2).

Таблиця 2

Взаємозв'язок між способами опанувальної поведінки та життєстійкістю

Конфронтанційний копінг	Сила зв'язку	0,102
	Статистична значущість	0,183
Дистанціювання	Сила зв'язку	0,118
	Статистична значущість	0,122
Самоконтроль	Сила зв'язку	0,388*
	Статистична значущість	0,013
Пошук соціальної підтримки	Сила зв'язку	0,067
	Статистична значущість	0,383
Прийняття відповідальності	Сила зв'язку	0,463**
	Статистична значущість	0,000
Втеча-Уникнення	Сила зв'язку	-0,429**
	Статистична значущість	0,000
Планування вирішення проблеми	Сила зв'язку	0,390*
	Статистична значущість	0,012
Позитивна переоцінка	Сила зв'язку	-0,074
	Статистична значущість	0,331

Примітка. * – кореляція значуща на рівні 0,05; ** – кореляція значуща на рівні 0,01.

Унаслідок проведеного аналізу було встановлено:

- наявність прямого статистично значущого взаємозв'язку середньої сили ($r = 0,390$, $\text{sig} = 0,012$) між стратегією "Планування вирішення проблеми" та життєстійкістю. Чим більше виражена життєстійкість, тим більш вираженою є стратегія "Планування вирішення проблеми". Життєстійкість особистості сприяє виробленню стратегії цілеспрямованого аналізу ситуації, пошуку можливих варіантів її оптимального врегулювання. Це надає можливість об'єктивно врахувати переваги й недоліки актуальної ситуації, усвідомити наявність ресурсів, можливості спланувати свої дії, спроможність виробити відповідні конструктивні стратегії дій. Забезпечує адаптивність, здатність контролювати ситуацію й ефективно долати складнощі;

- існування прямого статистично значущого взаємозв'язку середньої сили ($r = 0,388$, $\text{sig} = 0,013$) між стратегією "Самоконтроль" і життєстійкістю. Чим більше виражена життєстійкість, тим більш вираженою є стратегія "Самоконтроль". Життєстійкість особистості сприяє розвитку здатності регулювати почуття й емоції, формує вміння контролювати власну поведінку й забезпечує навички саморегулювання;

- наявність прямого статистично значущого взаємозв'язку середньої сили ($r = 0,463$, $\text{sig} = 0,000$) між стратегією "Прийняття відповідальності" та життєстійкістю. Чим більше виражена життєстійкість, тим більш виражена стратегія "Прийняття відповідальності". Життєстійкість особистості сприяє розвитку прийняття відповідальності, визначення своєї провідної ролі у вирішенні проблеми, усвідомлення можливих наслідків, формує тенденцію до самоаналізу. Структурний компонент життєстійкості "Контроль" може зашкодити розвитку депресивних явищ, мінімізувати почуття провини, нейтралізувати самокритику;

- існування зворотного статистично значущого взаємозв'язку середньої сили ($r = -0,429$, $\text{sig} = 0,000$) між стратегією "Втеча – уникнення" та життєстійкістю. Чим більше виражена життєстійкість, тим менше виражена стратегія "Втеча – уникнення". Так, розвинена на високому рівні життєстійкість особистості забезпечує її наявними ресурсами задля вирішення ситуації, конструктивними паттернами поведінки, емоційною рівноваженістю та здатністю брати на себе відповідальність за власні вчинки, можливість планувати та ставити цілі, вміння зна-

ходити рішення та мужньо долати складнощі. Відповідно високий рівень життєстійкості перешкоджає розвитку примітивних, пасивних стратегій поведінки, таких як втеча – уникнення та зменшує можливі вияви психологічного захисту та деструктивних реакцій на складні життєві ситуації.

Взаємозв'язок між життєстійкістю та іншими способами опанувальної поведінки не був встановлений.

У табл. 3 наведено описові статистики, що дозволять зрозуміти середню вираженість способів опанувальної поведінки в досліджуваних із високою та низькою життєстійкістю.

У досліджуваних із низькою життєстійкістю зафіксовано таку вираженість способів опанувальної поведінки:

- конфронтанційний копінг – 8,40;
- дистанціювання – 9,90;
- самоконтроль – 11,92;
- пошук соціальної підтримки – 10,47
- прийняття відповідальності – 6,56;
- втеча – уникнення – 14,52;
- планування вирішення проблеми – 11,39;
- позитивна переоцінка – 13,13.

У досліджуваних із високою життєстійкістю виявлено таку вираженість способів опанувальної поведінки:

- конфронтанційний копінг – 9,63;
- дистанціювання – 8,98;
- самоконтроль – 13,10;
- пошук соціальної підтримки – 10,06;
- прийняття відповідальності – 8,11;
- втеча – уникнення – 10,95;
- планування вирішення проблеми – 11,39;
- позитивна переоцінка – 12,6.

Представлена таблиця порівнює вираженість восьми способів опанувальної поведінки у групах із низькою та високою життєстійкістю. Групі осіб з високим рівнем життєстійкості, наприклад, притаманні такі характерні особливості у виявах опанувальної поведінки, як конфронтанційний копінг, зокрема й вияв імпульсивності та швидкості реакції під час виникнення складнощів, які, зі свого боку, урівноважуються наявністю високого рівня самоконтролю, вміння контролювати та регулювати свої емоційні вияви. Здатність ухвалювати рішення в непередбачуваній ситуації, що забезпечує адаптивність, стресостійкість, прагнення брати на себе відповідальність й усвідомлювати причинно-наслідкові зв'язки між власними діями та подіями. Наявні конструктивні

навички до супротиву складнощам, енергійність, здатність відстоювати власні інтереси, мінімізувати власну тривогу й позитивно переоцінити наявну ситуацію. Виражена стратегія планування вирішення проблеми надає

можливість вчасно врахувати доцільність здійсненого вибору за рахунок ефективного співвіднесення наявних ресурсів, власних дій та об'єктивних умов.

Таблиця 3

Вираженість способів опанувальної поведінки у досліджуваних із високою та низькою життєстійкістю

		Низька життєстійкість	Висока життєстійкість
Конфротанційний копінг	Середнє арифметичне	8,4091	9,6389
	Стандартне відхилення	3,22956	3,31932
Дистанціювання	Середнє арифметичне	9,91	8,98
	Стандартне відхилення	3,14027	3,43576
Самоконтроль	Середнє арифметичне	11,9242	13,1019
	Стандартне відхилення	3,94310	3,23226
Пошук соціальної підтримки	Середнє арифметичне	10,47	10,06
	Стандартне відхилення	3,35068	3,88012
Прийняття відповідальності	Середнє арифметичне	6,5606	8,1111
	Стандартне відхилення	2,25408	2,22279
Втеча – уникнення	Середнє арифметичне	14,53	10,95
	Стандартне відхилення	4,02848	3,97059
Планування вирішення проблеми	Середнє арифметичне	11,4	12,61
	Стандартне відхилення	3,16655	3,78373
Позитивна переоцінка	Середнє арифметичне	13,1364	12,3981
	Стандартне відхилення	3,66222	4,01385

Водночас особи з низьким рівнем життєстійкості більше схильні залучатися підтримкою інших, ніж самостійно долати складнощі, вони надають перевагу використанню стратегії втеча – уникнення, часто дистанціюються, виявляють низький самоконтроль і низьку здатність урегулювати проблеми. Усе це супроводжується значним виявом психологічного захисту, зокрема й раціоналізацією, фантазуванням, витісненням та знеціненням, також наявні тенденції до неконструктивних форм опору складнощам, таких як агресія, нете-

рплячість, уживання алкоголю й інших речовин задля мінімізації та зняття емоційної напруги. Їм притаманна пасивність, переважають стратегії дистанціювання й втеча – уникнення. Позитивна переоцінка та превентивне подолання виявляється на дуже низькому рівні, рефлексивне подолання не виражене.

Для того, щоб перевірити статистичну значущість отриманих відмінностей, було проведено аналіз Манна – Вітні. Результати викладено в табл. 4.

Таблиця 4

Статистичні відмінності у вираженості копінг-стратегій за рівнем життєстійкості

Компонент	Рівень статистичної значущості
Конфротанційний копінг	0,680
Дистанціювання	0,597
Самоконтроль	0,367
Пошук соціальної підтримки	0,81
Прийняття відповідальності	0,109
Втеча – уникнення	0,03
Планування розв'язання проблеми	0,761
Позитивна переоцінка	0,201

У підсумку підтверджено відмінності у вираженості стратегії "Втеча – уникнення". У досліджуваних з високою життєстійкістю вона дійсно нижча. **Наукова дискусія та висновки.** Опанувальна поведінка набуває продуктивної форми лише за умови високого рівня життєстійкості. Відсутність в особистості достатнього рівня життєстійкості призводитиме до дезадаптивних реакцій і деструктивних форм опанувальної поведінки. Проведене емпіричне дослідження підтвердило наявний взаємозв'язок між вираженістю способів опанувальної поведінки та життєстійкістю особистості. Життєстійкість сприяє виробленню стратегії цілеспрямованого аналізу ситуації, пошуку можливих варіантів її оптимального врегулювання, надає можливість спланувати свої подальші дії, об'єктивно врахувати переваги та недоліки актуальної ситуації, усвідомити наявність ресурсів, забезпечує адаптивність, здатність контролювати ситуацію й ефективно долати складнощі. Отже, саме життєстійкість особистості сприяє розвитку відчуття відповідальності, здатності регулювати власні почуття й емоції, формує вміння контролювати поведінкові реакції та забезпечує навички саморегулювання. Вона перешкоджає розвитку примітивних, пасивних стратегій поведінки, таких як утеча – уникнення,

зменшує можливі вияви психологічного захисту та деструктивних реакцій на складні життєві ситуації. Високий рівень життєстійкості сприяє вмінню конструктивно відстоювати власні інтереси, мінімізувати тривогу та позитивно переоцінити наявну ситуацію.

Отже, можна стверджувати, що життєстійкість має значно більший психологічний зміст, ніж просто адаптація та можливість розв'язати проблемну ситуацію. Вона забезпечує оптимальне функціонування особистості, зокрема й вибір конструктивних стратегій опанувальної поведінки, надає відчуття внутрішньої впевненості, здатності продовжувати розвиток навіть у складних умовах існування, швидко реагувати на стресові події, вдало встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, перетворювати перешкоди та стреси в нові можливості, а головне – поліпшувати якість власної життєдіяльності за допомогою пережитого досвіду, реалізувати власне життєве призначення.

Список використаних джерел

- Белинская Е. П. Совладание как социально-психологическая проблема. *Психологические исследования*. 2009. № 1 (3). URL: <http://psystudy.com/index.php/alfa/14-2011/54-n5-19.html>. (дата звернення : 18.05.2022).

2. Исаева Е. Р. Копинг-механизмы в системе приспособительного поведения больных шизофренией. Москва : Питер, 1999. 145 с.
3. Крюкова Т. Л. Человек "совладающий": качества субъекта и его совладающее поведение. *Совладающее поведение. Современное состояние и перспективы*. 2008. С. 257-273.
4. Крюкова Т. Л. Человек как субъект совладающего поведения. *Психологический журнал*. 2008. Vol. 29. № 2. С. 88-95.
5. Леонтьев Д. А., Рассказова Е. И. Тест жизнестойкости. Москва : Смысл, 2006. 63 с.
6. Литвинова Н. Ю. Психологические ресурсы совладающего поведения в жизнедеятельности человека : монография. Владимир : Изд-во ВлГУ, 2015. 88 с.
7. Маслоу А. Психология бытия. Москва : Изд-во РЕФЕЛ-БУК, 1997. 300 с.
8. Митрофанова Е. А. Активность индивидуальности как ресурс жизнестойкости (на примере студенчества) : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Екатеринбург, 2019. 24 с. URL: <https://elar.ufu.ru/bitstream/10995/65915/1/ufu1907.pdf>. (дата звернення: 22.05.2022).
9. Опросник "Способы совладающего поведения" Лазаруса. URL: https://psylab.info/%D0%9E%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81%D0%B%D0%B8%D0%BA_%C2%AB%D0%A1%D0%BF%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B1%D1%8B_%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D1%8E%D1%89%D0%B5%D0%B3%D0%BE_%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%81%D0%B0 (дата звернення: 18.05.2022)
10. Предко В. В., Предко Д. Е. Психологічне значення життєстійкості задля розвитку фрустраційної толерантності особистості у складних життєвих ситуаціях. *Особистість у життєвих ситуаціях: світові тенденції й національні особливості* : мат. Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю (PLSWTNP) 05 листопада 2021 р. Київ, 2021. С. 98-100.
11. Florian V., Mikulincer M., Taubman O. Does hardiness contribute to mental health during a stressful real-life situation? The roles of appraisal and coping. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1995. Vol. 68. № 4. P. 687-695. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.68.4.687>
12. Kobasa S. C., Maddi S. R., Kahn S. Hardiness and health: a prospective study. *Journal of personality and social psychology*. 1982. № 42 (1). P. 168. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.42.1.168>.
13. Lazarus R. S. From psychological stress to the emotions: A history of changing gutlooks. *Annual Review of Psychology*. 1993. Vol. 44. № 1. P. 1-21.
14. Maxwell D., Caldwell R. The Coping Strategies Index: Field Methods Manual. URL: https://documents.wfp.org/stellent/groups/public/documents/manual_guide_proced/wfp211058.pdf (дата звернення: 28.10.2021).
15. Schwarzer R. Proactive Coping. *The Encyclopedia of Positive Psychology*. Oxford : Wiley-Blackwell, 2009. Vol. II. P. 781-784.

References

1. Belinskaya, E. (2009). Sovladanie kak social'no-psihologicheskaya problema [Coping as a socio-psychological problem]. *Psihologicheskie issledovaniya*, 2(3). <https://doi.org/10.54359/ps.v2i3.1001> [in Russian].
2. Isaeva, E. R. (1999). Koping-mekhanizmy v sisteme prispособitel'nogo povedeniya bol'nykh shizofreniei [Coping mechanisms in the system of adaptive behavior of patients with schizophrenia]. Moskva : Piter. [in Russian].

3. Kryukova, T. L. (2008). CHelovek" sovladayushchij": kachestva sub"ekta i ego sovladayushchee povedenie. [Man "Coping": the qualities of the subject and his coping behavior]. In *Sovladayushchee povedenie. Sovremennoe sostoyaniye i perspektivy* (pp. 257-273). [in Russian].
4. Kryukova, T. L. (2008). CHelovek kak sub"ekt sovladayushchego povedeniya [Coping mechanisms in the system of adaptive behavior of patients with schizophrenia]. *Psihologicheskij zhurnal*, 29(2), 88-95. [in Russian].
5. Leont'ev, D. A., & Rasskazova, E. I. (2006). Test zhiznестojkosti [Hardiness Test]. Moskva: Smysl.
6. Litvinova, N. YU. (2015). *Psihologicheskie resursy sovladayushchego povedeniya v zhiznedeyatel'nosti cheloveka*. [Psychological resources of coping behavior in human life]. Vladimir : Izdvo VIGU [in Russian].
7. Maslou, A. (1997). *Psihologiya bytiya* [Psychology of being]. Moskva. [in Russian].
8. Mitrofanova, E. A. (2019) Aktivnost' individual'nosti kak resurs zhiznестojkosti (na primere studenchestva) [Activity of individuality as a resource of vitality (on the example of students)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Yekaterinburg. [in Russian].
9. Oprosnik "Sposobyi sovladayushchego povedeniya" Lazarusa [Questionnaire "Methods of Coping Behavior" Lazarus]. Retrieved from https://psylab.info/%D0%9E%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81%D0%B%D0%B8%D0%BA_%C2%AB%D0%A1%D0%BF%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B1%D1%8B_%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D1%8E%D1%89%D0%B5%D0%B3%D0%BE_%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%81%D0%B0 [in Russian].
10. Predko, V. V., Predko, D. Ye. (2021) Psykholohichne znachennia zhyttiistosti zadlia rozvytku frustratsiinoi tolerantnosti osobystosti u skladnykh zhyttiievkykh sytuatsiakh [Psychological significance of hardiness for the development of frustration tolerance of the individual in difficult life situations]. Materialy vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu "Osobystist u zhyttiievkykh sytuatsiakh: svitovi tendentsii y natsionalni osoblyvosti" (PLSWTNP) (m. Kyiv, November 5th 2021), (s. 98-100). Kyiv: Pro format [in Ukrainian].
11. Florian, V., Mikulincer, M., & Taubman, O. (1995). Does hardiness contribute to mental health during a stressful real-life situation? The roles of appraisal and coping. *Journal of personality and social psychology*, 68(4), 687. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.68.4.687>
12. Kobasa, S. C., Maddi, S. R., & Kahn, S. (1982). Hardiness and health: a prospective study. *Journal of personality and social psychology*, 42(1), 168. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.42.1.168>
13. Lazarus, R. S. (1993). From psychological stress to the emotions: A history of changing outlooks. *Annual review of psychology*, 44(1), 1-22.
14. Maxwell, D., Caldwell, R., & Langworthy, M. (2008). Measuring food insecurity: Can an indicator based on localized coping behaviors be used to compare across contexts?.. *Food Policy*, 33(6), 533-540. <https://doi.org/10.1016/j.foodpol.2008.02.004> .
15. Schwarzer, R., Knoll, N., & Lopez, S. J. (2009). *The encyclopedia of positive psychology*. Oxford: Wiley-Blackwell, 2009. Vol. II. P. 781-784.

Надійшла до редколегії 30.01.22
Рекомендована до друку 15.05.22

Viktoriia Predko, PhD (Psychology), Assist.
ORCID: 0000-0001-5160-7636
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE RELATIONSHIP BETWEEN HARDINESS AND COPING BEHAVIOR OF THE INDIVIDUAL

The article reveals the concept of coping behavior, its features, and its main functions in the life of a person. It is presented as a special type of social behavior that ensures the preservation of the mental health and well-being of the individual and helps to cope with stressful events and difficult life situations with the help of conscious actions. The main ways of coping behavior are characterized. It is emphasized that an important factor in the formation of coping behavior is the adaptive potential of the individual, namely the level of its hardiness. It is emphasized that it is the hardiness of the individual that is the leading factor in the effective life of the individual, which provides the ability to productively overcome difficulties, using constructive behavioral strategies, to cope with difficult life situations and psychological stress. It helps to minimize the negative consequences, turning them into new opportunities for one's development, and most importantly, to maintain harmonious communication with the environment. The article also presents the results of a study of the features of the relationship between hardiness and the coping behavior of an individual. Among the features of the manifestation of methods of coping behavior in the subjects, a high level was found among such indicators as self-control, flight avoidance, and positive reassessment. The study established a relationship between coping behavior and personality resilience. In particular, the presence of a direct statistically significant correlation of medium strength ($r=0.390$, $sig=0.012$) between the "Problem Solving Planning" strategy and hardiness was revealed; the presence of a direct statistically significant relationship of average-strength ($r=0.388$, $sig=0.013$) between the "Self-control" strategy and hardiness; the presence of a direct statistically significant relationship of medium strength ($r=0.463$, $sig=0.000$) between the "Taking responsibility" strategy and hardiness; the presence of an inverse statistically significant relationship of average-strength ($r=-0.429$, $sig=0.000$) between the "Escape-avoidance" strategy and hardiness. Peculiarities of expressiveness of ways of coping behavior in the subjects with high and low hardiness were determined. Thus, a group of people with a high level of hardiness is characterized by the manifestation of constructive skills to resist difficulties, energy, and the ability to defend their interests, minimize their anxiety and positively reassess the current situation. At the same time, individuals with low levels of hardiness are more inclined to be attracted by the support of others than to solve problems on their own, they tend to use an escape-avoidance strategy, often distance themselves, and show low self-control and low ability to solve problems.

Keywords: hardiness, personality, development, internal potential.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Series "Psychology". № 1(15), pp. 48-55 (2022)
УДК 159.9.07
DOI: [https://doi.org/10.17721/BSP.2022.1\(15\).8](https://doi.org/10.17721/BSP.2022.1(15).8)

ISSN 1728-3817
© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University", 2022

Оксана Сеник, канд. психол. наук, доц.
ORCID: 0000-0003-1657-4490
Український католицький університет, Львів, Україна

Олексій Полунін, д-р психол. наук, проф.
ORCID: 0000-0001-9058-3200
Національний університет біоресурсів і природокористування України, Київ, Україна

Олександра Шатілова, канд. психол. наук, асист.
ORCID: 0000-0002-3785-5606
Київський національний торговельно-економічний університет, Київ, Україна

Володимир Абрамов, канд. психол. наук, асист.
ORCID: 0000-0003-1186-5272
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Ірина Кривенко, канд. психол. наук, доц.
ORCID: 0000-0002-7558-5440
Український католицький університет, Львів, Україна

ВИМІРЮВАННЯ ПЕРСПЕКТИВИ МАЙБУТНЬОГО: РЕВАЛІДИЗАЦІЯ "ШКАЛИ ВРАХУВАННЯ МАЙБУТНІХ НАСЛІДКІВ"

Висвітлено підходи до дослідження та вимірювання перспективи майбутнього особистості. Здійснено перегляд валідності і надійності "Шкали врахування майбутніх наслідків". Вибірку сформували 1137 осіб (середній вік $M = 21,05$), мешканці майже усіх областей України й АР Крим. Проведене дослідження показало, що українська версія "Шкали врахування майбутніх наслідків" має хороші показники валідності і надійності як у її дво-, так і однофакторному рішенні.

Ключові слова: CFC-14, Шкала врахування майбутніх наслідків, адаптація методики.

Часова перспектива майбутнього як показник соціально-психологічної адаптації особистості. Часова перспектива майбутнього є необхідною умовою успішної адаптації особистості в сучасній культурі, орієнтованій на досягнення, успіх і здоров'я. Особи з розвинутою перспективою майбутнього вчасно проходять профілактичні медичні огляди, більше дотримуються дієти та слідкують за індексом маси тіла, оскільки добре усвідомлюють віддалені наслідки своєї теперішньої поведінки, що стосується здоров'я [11, 12, 13, 16, 25, 45, 57]. Особи, орієнтовані на майбутнє, характеризуються вищою готовністю регулярно виконувати фізичні навантаження [12, 42], лімітовано приймати сонячні ванни [31], вони більш схильні робити щеплення [40] та менш схильні курити та вживати алкоголь [7, 11, 12, 23, 53]. Отже, часова перспектива майбутнього робить вагомий внесок у гарний стан здоров'я, впливаючи на індивідуальний рівень психологічного благополуччя особистості.

Згідно з евіденційним підходом психологічне благополуччя відображає міру адаптації особистості до конкретних соціокультурних обставин з їхніми часовими характеристиками, а отже, є результатом знаходження балансу між вимогами оточення й розвитком власної індивідуальності [9]. Зважаючи на це, якщо характерними ознаками культури є цінності успіху й досягнення, то бути адаптованим у цій культурі означає мати виражену перспективу майбутнього, що відображає вміння особистості відмовитися від задоволення в теперішньому заради поставлених майбутніх цілей [56]. Відомо, що часова перспектива майбутнього пов'язана з такими аспектами соціально-психологічного виміру благополуччя, як уміння управляти оточенням і використовувати потенційні можливості, створювати умови й обставини, необхідні для досягнення поставлених цілей. Показано, що особи з розвинутою часовою перспективою майбутнього наповнюють своє життя смислами і переконаннями, що є джерелом цілей і намірів щодо власного

майбутнього, і забезпечують успішнішу адаптацію у середовищі, орієнтованому на майбутнє [8, 30, 49].

Іншим показником кращої соціальної адаптації осіб, орієнтованих на майбутнє, є вищий рівень їхньої фінансової грамотності, порівняно з особами зі звуженою перспективою майбутнього. Особи з розвинутою перспективою майбутнього мають вищий матеріальний статус, вони вміють відкладати гроші та вчасно сплачують грошові внески. Уміння планувати своє майбутнє та прогнозувати наслідки своєї поведінки допомагає особам, орієнтованим на майбутнє, не робити імпульсивних покупок і краще планувати свій бюджет [35]. Майбутньо-центрованість, вкладена у структуру мови, є також істотним чинником накопичення фінансових ресурсів та орієнтованої на здоров'я поведінки [7, 11, 20]. Натомість звужена перспектива майбутнього характерна для осіб із низьким соціально-економічним статусом. Наприклад, часовий профіль дітей, що зростають в інтернатних умовах соціальної депривації, або ж безхатченків, життя яких проходить поза межами соціальних інститутів, характеризується переважанням орієнтації на теперішнє і вкороченою перспективою майбутнього [4, 14, 28, 29].

Отже, міра протяжності перспективи майбутнього є показником соціальної адаптації особистості в різних сферах її життя [12, 29, 50, 54]. Студенти із довшою перспективою майбутнього, наприклад, мають вищу академічну успішність, що є показником їхньої кращої адаптації до академічного середовища [17, 41, 43, 54, 57].

Також поведінка осіб, орієнтованих на майбутнє, частіше спрямована на захист довкілля, оскільки вони враховують віддалені наслідки своїх дій і готові відмовитися від теперішніх зручностей чи задоволень заради досягнення дальших цілей – збереження довкілля для майбутніх поколінь [22, 33, 37, 38, 39, 53]. Така проєкційна спрямованість особистості є показником її соціальної адаптації, усвідомлення себе як частини

суспільства, оскільки передбачає відмову від індивідуальної вигоди заради загального блага [37, 38, 39].

Можемо зробити висновок, що часову перспективу майбутнього можна розглядати як прогностичний показник цілого комплексу поведінкових виявів особистості, які забезпечують відповідний рівень її соціально-психологічної адаптації відповідно до викликів і умов ситуації [50] та визначають рівень психологічного благополуччя особистості. Водночас надмірна зосередженість на майбутньому може стати інгібітором адекватного реагування на пропозиції, наявні в теперішньому, та чинником неадекватного відкладання задоволення певних потреб у теперішньому. З огляду на це належне балансування майбутньо- та теперішньоцентрованості є істотними фактором якості життя. Ураховуючи це, важливого значення набувають методи вимірювання часової перспективи майбутнього, які можна використовувати як з метою індивідуальної діагностики у консультативній чи психотерапевтичній практиці, так і в науковій роботі для глибшого вивчення конструкту.

Методи вимірювання часової перспективи майбутнього. Одна із перших спроб вимірювання перспективи майбутнього належить Ж. Нюттену, засновнику бельгійської школи дослідження часової перспективи. Учений, приділяючи основну увагу саме перспективі майбутнього, розглядав її як мотиваційне утворення, що складається з послідовних подій з певними інтервалами між ними, які представлені у свідомості особи в зазначений момент часу і здійснюють мотиваційний вплив на її рішення і поведінку [41]. Згідно з автором, перспектива майбутнього має різну протяжність, насиченість, рівень структурованості і реалістичності. Останній відіграє важливу роль у забезпеченні регулювального впливу на поведінку особистості: чим вищий рівень реалістичності, тим більш цілеспрямованою є поведінка в теперішньому. Отже, акцентуючи увагу на мотиваційній функції перспективи майбутнього, для її вимірювання Ж. Нюттен розробив "Метод мотиваційної індукції", що визначає локалізацію мотиваційних цілей на часовій шкалі майбутнього. Методика складається із 60 незакінчених речень, які досліджуваним пропонують закінчити на свій розсуд. Аналіз змістового матеріалу дозволяє визначити протяжність майбутнього та прокласифікувати мотиваційні цілі за смисловими категоріями: "я", "інші люди", "природні і реальні/матеріальні об'єкти", "уявні та нематеріальні/ідеальні об'єкти".

Окрім дожини, перспектива майбутнього може мати різне емоційне забарвлення: майбутнє може бути очікуваним, воно може викликати страх чи тривогу, або ж не викликати особливо виражених емоцій. З метою вимірювання емоційної складової часової перспективи В. Ленсом – одним із учнів Ж. Нюттена – було запропоновано "Шкалу часового настановлення", в основі якої лежить метод семантичного диференціалу. Шкала дає змогу виміряти афективне настановлення особистості на власне минуле, теперішнє й майбутнє. Згідно з Ленсом, афективне настановлення на майбутнє є результатом очікування позитивних, нейтральних чи негативних подій, що надає емоційного забарвлення власному майбутньому загалом [41].

Серед українських науковців над темою дослідження часової перспективи працював Є. Головаха, який у співавторстві з О. Кроніком розробили метод каузометрії – метод дослідження суб'єктивної картини життєвого шляху і психологічного часу особистості [1]. Повний варіант каузометричного дослідження особистості складається з одинадцяти частин, виконання яких займає приблизно

1,5–2 год. Результатом дослідження є побудова каузограми – осмисленої системи причинних зв'язків між найбільш значущими подіями власного життя [2, 3]. Метод дає змогу визначити як протяжність часової перспективи, зокрема й перспективи майбутнього, так й афективне настановлення щодо майбутнього. Окрім цього, він дає можливість осмислити власне майбутнє в контексті цілого життєвого шляху, що робить каузометрію придатною у сфері індивідуальної діагностики. Проте індивідуальна форма застосування методу каузометрії, а також 11-блокова структура дослідження вимагає активного залучення дослідника у процес дослідження, що робить метод дуже затратним у часі.

Не позбавлені недоліків і попередньо описані "Метод мотиваційної індукції" Ж. Нюттена та "Шкала часового настановлення" В. Ленса. Опрацювання результатів за цими методиками займає доволі багато часу, що ускладнює їхнє використання у наукових дослідженнях з великими вибірками. Зважаючи, що наприкінці минулого століття у психології відбувалося стрімке зростання кількості емпіричних досліджень, зокрема з використанням зручних в обрахунок тестів, назріла потреба у створенні надійних, валідних і швидких у використанні методів дослідження часової перспективи.

Багато науковців почали працювати над створенням тестів і на зламі XX–XXI ст. з'являються перші опитувальники для дослідження часової перспективи особистості, найвідоміші з яких – "Шкала врахування майбутніх наслідків" [53], "Опитувальник часової перспективи Зімбардо" [56], "Шкала часової спрямованості" [51], та недавній "Тест темпоральної компетентності" [36].

"Тест темпоральної компетентності" Т. Луз та інших учених вимірює здатність особистості належним чином розпоряджатися часовими ресурсами й інтегрувати їх у єдине ціле. Інструмент складається із п'ятнадцяти тверджень, що разом вимірюють п'ять темпоральних компетентностей особистості:

- антиципація – здатність урахувувати послідовність подій у часі, на основі якої здійснюють прогнозування наступних подій;
- майбутнє – уміння проєктувати почуття власної екзистенції у майбутнє за допомогою уяви, фантазії і мотивації;
- минуле – здатність урахувувати минулий досвід з метою корегування власних дій і формування інтегрованої репрезентації себе в часовій тривалості;
- часовий розрив – концептуально відображає розрив лінійності часу щоденного життя;
- повнота теперішнього – часова компетентність, що відображає особистісну здатність повністю перебувати в теперішньому і доброзичливо приймати те, що відбувається тут і тепер.

Тест має високу конструктну й конвергентну валідність та прийнятні для короткої версії показники надійності: α -Кронбаха коливається від 0,66 до 0,81 залежно від шкали і вибірки дослідження. Виняток становить лише показник гомогенності для шкали "часовий розрив", розрахований на вибірці студентів Квебеку, що досяг 0,56. Гомогенність цієї шкали, розрахована на вибірці французьких студентів, становила 0,70 [36]. Натепер ще немає інших мовних адаптацій цього тесту.

"Шкала часової спрямованості" Е. Шип та інших дослідників вимірює те, як багато часу індивід присвячує роздумам про своє минуле, теперішнє й майбутнє [51]. Складається із дванадцяти пунктів, що дозволяють виміряти домінуючу часову спрямованість особистості, а отже зрозуміти, як сприймання власного минулого

досвіду, теперішньої ситуації й майбутніх очікувань впливає на почуття, когніції й поведінку. Шкала має високі показники конструктивної валідності та гарні показники гомогенності. Показник α -Кронбаха становить 0,89, 0,74 і 0,86 для спрямованості на минуле, теперішнє і майбутнє, відповідно. Завдяки хорошим психометричним показникам "Шкала часової спрямованості" набуває широкого використання в наукових дослідженнях, її адаптують різними мовами [21, 24], і кількість наукових досліджень з її використанням зростає із року в рік: згідно з індексами цитування GoogleScholar у 2011–2016 рр. стаття мала 11–48 цитувань щороку, у 2017–2020 рр. – 66–83 цитувань щороку, 2021 р. – 107 цитувань, і вже станом на серпень 2022 р. є 74 наукових дослідження, проведених із використанням цієї методики.

Однак лідером з використання у наукових дослідженнях залишається "Опитувальник часової перспективи Зімбардо" [56]. За 22 роки від часу публікації стаття з описом психометричних властивостей ZTPІ процитована понад 4 тис. разів. Опитувальник складається із 56 тверджень, що вимірюють п'ять когнітивно-афективних і когнітивно-поведінкових настанов щодо індивідуального минулого (негативне минуле і позитивне минуле), теперішнього (гедоністичне теперішнє і фаталістичне теперішнє) і майбутнього, яке вимірює індивідуальну готовність відмовлятися від миттєвих насолод теперішнього і докласти зусилля заради поставлених цілей і можливих винагород у майбутньому [56].

Порівняно зі "Шкалою часової спрямованості", опитувальник Зімбардо вимірює ширші за змістом конструкти: окрім власне спрямованості на минуле, теперішнє чи майбутнє, він оцінює також когнітивно-афективні й когнітивно-поведінкові настанови щодо відповідних часових рамок. Отже, це дає змогу використовувати ZTPІ у значно ширшому спектрі наукових тем. Іншою перевагою ZTPІ є зрозумілість тверджень, з яких складається тест. Наприклад, "Тест темпоральної компетентності" також вимірює змістовно складні часові конструкти, що робить його привабливим для використання в наукових дослідженнях. Однак, як вказують автори [36], специфікою тесту є його спрямованість на французький культурний контекст: він містить фрази, що описують типове для французів сприймання часу, описане типовими для французької мови семантичними конструктами, що важко перекласти іншими мовами.

Отже, зважаючи на описані переваги, а також гарні показники надійності та конвергентної валідності, "Опитувальник часової перспективи Зімбардо" здобув широку популярність в наукових колах і був перекладений та адаптований понад 20 мовами, що також дало змогу проводити масштабні кроскультурні вивчення часової перспективи [52]. Українською мовою "Опитувальник часової перспективи Зімбардо" вперше адаптовано 2012 р. [5], а через п'ять років ревалідизовано на більшій вибірці [6]. Завдяки адаптації отримано гарні показники конструктивної валідності, а також підтверджено високу гомогенність для шкал негативного минулого, гедоністичного теперішнього, фаталістичного теперішнього і майбутнього (0,73 ... 0,81). Для шкали позитивного минулого показник α -Кронбаха виявився задовільним (0,65). Однак варто зауважити, що ця шкала характеризується найнижчим показником гомогенності у більшості мовних адаптацій [52].

Окрім різних аспектів перспективи майбутнього, усі розглянуті тести вимірюють також й інші складові часової перспективи особистості. На відміну від них, "Шкала врахування майбутніх наслідків" (*Consideration of Future*

Consequences, CFC) [53] зосереджена лише на перспективі майбутнього і сформована з двох шкал: близьке майбутнє і віддалене майбутнє. Спочатку до методики входили 12 тверджень, її планували, як однофакторну: високі значення за шкалою свідчили про схильність особи враховувати віддалені наслідки власної поведінки. Однак згодом почали накопичуватися дані щодо двофакторної структури CFC: перший фактор – схильність враховувати віддалені наслідки власної поведінки, другий фактор – схильність враховувати близькі наслідки власної поведінки [13, 32, 34, 44, 48, 55]. Окрім аналізу факторної структури методики, на користь двофакторної моделі свідчила також логіка психологічної інтерпретації: два фактори близького і віддаленого майбутнього хоч і корелюють між собою, проте незалежно пов'язані з різними психологічними конструктами. Показано, наприклад, що фактор врахування близьких наслідків власної поведінки пов'язаний зі здійсненням компульсивних покупок у борг за допомогою платіжної / кредитної картки, натомість фактор врахування віддалених наслідків не є прогностичним щодо такого типу поведінки [32]. Також встановлено, що самоконтроль пов'язаний лише з врахуванням близьких наслідків (обернена кореляція) [18, 32]. Натомість фактор врахування віддалених наслідків є кращим предиктором орієнтованої на здоров'я поведінки та настанов [48].

З огляду на це та спираючись на накопичені результати досліджень, Дж. Джореман з колегами відстоюють двофакторну модель CFC, що передбачає: особа може враховувати віддалені наслідки власної поведінки, близькі наслідки власної поведінки, або ж і те, й інше [34]. 2012 р. до загального переліку тверджень шкали автори додають ще два. Емпірична перевірка 14-пунктової версії CFC дала такі результати:

- аналіз надійності показав, що коефіцієнт α -Кронбаха для віддаленого майбутнього становить 0,80–0,82, для близького майбутнього – 0,80–0,84; коефіцієнт α -Кронбаха для віддаленого майбутнього у 12-пунктовій версії CFC був нижчим – 0,70–0,74;

- конфірмаційний факторний аналіз продемонстрував хороші показники для двофакторної моделі і незадовільні показники для однофакторного рішення шкали [34];

- перевірка критеріальної валідності 14-пунктової версії CFC показала, що дві шкали – віддалене майбутнє і близьке майбутнє – є незалежно прогностичними щодо настанов і намірів, пов'язаних зі здоровим харчуванням і виконанням фізичних тренувань [34].

Отже, Дж. Джореман з колегами підтвердили перевагу двофакторного рішення для шкали CFC.

Українською мовою ця шкала вперше адаптована 2017 р. [7]. Здійснено переклад тексту методики відповідно до міжнародних стандартів адаптації психологічних тестів [19]. Результати української адаптації CFC також свідчили на користь двофакторної моделі: оцінка конструктивної валідності за допомогою конфірмаційного факторного аналізу показала, що двофакторне рішення шкали характеризується хорошими індексами відповідності, натомість показники однофакторної моделі виявилися незадовільними. Перевірено ретестову надійність і гомогенність: коефіцієнт Кронбаха для близького майбутнього досяг 0,73 і для віддаленого майбутнього 0,68, коефіцієнт ретестової надійності із 4-тижневим інтервалом $r = 0,75$ й $r = 0,70$, відповідно. Водночас рівні гомогенності і ретестової надійності були вищими для однофакторної моделі: α -Кронбаха для загального показника врахування віддалених наслідків становив 0,76, а коефіцієнт ретестової надійності $r = 0,86$ [7].

Двофакторне рішення для CFC підтверджено багатьма дослідженнями, що показують: фактори близького і віддаленого майбутнього незалежно корелюють з іншими психологічними конструктами [10, 15, 26, 27]. Однак, зважаючи на те, що всі дослідження підтверджують статистично значущий обернений зв'язок між близьким і віддаленим майбутнім, а також підтверджену гомогенність однофакторного рішення шкали [6, 15], її використовують і для вимірювання єдиного інтегрального показника врахування віддалених наслідків, залежно від мети й гіпотез конкретного наукового дослідження [15].

Оскільки в результаті адаптації CFC українською мовою отримано суперечливі дані щодо можливості використання шкали в її однофакторному варіанті, ухвалено рішення розширити вибірку і ще раз перевірити психометричні характеристики українського варіанту "Шкали врахування майбутніх наслідків", зокрема і її конструктну валідність. Результати конфірмаційного факторного аналізу на вибірці 2017 р. Наприклад, не підтвердили конструктної валідності однофакторного рішення для українського варіанту CFC. Водночас кое-

фіцієнт α -Кронбаха для шкали загалом (0,76) був вищим від коефіцієнтів гомогенності для близького і віддаленого майбутнього окремо (0,73 і 0,68), вказуючи на хороший рівень надійності загального фактора врахування віддалених наслідків. Отже, виникла потреба в ревалідації українського варіанту "Шкали врахування майбутніх наслідків".

Методологія. Вибірка для ревалідації "Шкали врахування майбутніх наслідків" охопила 1137 осіб, зокрема щодо 514 осіб – дані з адаптації 2017 р. і щодо 623 осіб – дані, зібрані 2020 р. За місцем проживання це представники 23 областей України (крім Чернівецької обл.) й АР Крим. Середній вік досліджуваних 21,05 років ($\min = 16$, $\max = 57$); 723 особи жіночої статі і 323 – чоловічої (82 особи не вказали своєї статі).

Результати дослідження. Перевірка гомогенності підтвердила внутрішню узгодженість як шкали загалом, так і близького та віддаленого майбутнього (табл. 1). Причому отримано вищі показники надійності порівняно з адаптацією 2017 р.

Таблиця 1

Показники гомогенності української версії "Шкали врахування майбутніх наслідків"		
Шкала	Адаптація 2021 р.	Адаптація 2017 р.
Близьке майбутнє	0,75	0,73
Віддалене майбутнє	0,72	0,68
Шкала загалом	0,77	0,76

Статистичний аналіз показав, що гомогенність близького майбутнього і шкали загалом зростає на кілька тисячних, якщо видалити твердження № 5 (з 0,747 до 0,750 для близького майбутнього, і з 0,771 до 0,776 для шкали загалом). Це твердження також характеризується найнижчим показником *item-total correlation* як для близького майбутнього, так і для шкали загалом. Отримані результати узгоджуються з результатами адаптацій CFC іншими мовами, що показують: твердження № 5 робить найменший внесок у гомогенність як близького майбутнього, так і загального показника врахування майбутніх наслідків [10, 15, 26, 27].

Конструктну валідність української версії "Шкали врахування майбутніх наслідків" перевіряли за допомогою конфірмаційного факторного аналізу (КФА). У табл. 2 представлено індекси відповідності для кожної з моделей: однофакторного рішення, двофакторного рішення з корельованими факторами (у модель КФА закладено умову, що субшкали "Близьке майбутнє" і "Віддалене майбутнє" корелюють між собою), двофакторного рішення з некорельованими факторами (у модель КФА закладено умову, що субшкали "Близьке майбутнє" і "Віддалене майбутнє" не корелюють між собою), а також результати конфірмаційного факторного аналізу з адаптації 2017 р.

Таблиця 2

Індекси відповідності факторних моделей для української версії "Шкали врахування майбутніх наслідків"				
Індекси відповідності	Однофакторна модель	Двофакторна модель (корельовані фактори)	Двофакторна модель (некорельовані фактори)	Двофакторна модель з адаптації 2017 р. (корельовані фактори)
χ^2	288,997	133,368	484,14	119,637
p	< 0,001	< 0,001	0	0
df	90	63	77	50
$\chi^2 / (df)$	3,21	2,12	6,29	2,39
GFI	0,962	0,981	0,857	0,932
CFI	0,884	0,955	0,672	0,944
NFI	0,842	0,92	0,637	0,91
SRMR	0,046	0,033	0,085	0,043
RMSEA	0,05	0,033	0,115	0,052

Згідно з літературою, значення від 0,90 до 0,95 для індексів GFI (*goodness of fit index*/якість індексу відповідності теоретичної моделі зібраним емпіричним даним), CFI (*comparative fit index*/порівняльний індекс відповідності) і NFI (*normed fit index*/нормований індекс відповідності) вказують на прийнятний рівень відповідності заданої моделі КФА зібраним емпіричним даним, а вище від 0,95 – на хороший рівень відповідності. Для хорошого рівня відповідності значення SRMR (*standardized root mean square residual*/стандартизований середньоквадратичний залишок) і RMSEA (*root*

mean square error of approximation/середньоквадратична помилка апроксимації) мають бути нижчими від 0,05, а значення від 0,05 до 0,08 вказують на задовільний рівень відповідності [38, 42].

Як видно з табл. 2, модель 2021 р., що складається із двох некорельованих факторів, має неоптимальні індекси відповідності: усі індекси перебувають поза прийнятними межами. Натомість модель із двох корельованих факторів виявилася найбільш відповідною зібраним емпіричним даним: її індекси відповідності перебувають у межах прийнятних і добрих інтервалів і є

кращими за показники моделі 2017 р. Водночас серед індексів однофакторної моделі частина (GFI, SRMR і RMSEA) потрапляють у діапазон доброї відповідності, натомість інші індекси (CFI та NFI) перебувають поза межами прийнятних інтервалів. Отже, результати тесту Кронбаха та конфірмаційного факторного аналізу вказують на можливість використання української версії "Шкали врахування майбутніх наслідків" у її однофакторному рішенні, проте варто пам'ятати, що двофакторний варіант цієї шкали має оптимальніші статистичні показники, а тому більш рекомендований для використання з метою індивідуальної діагностики та проведення наукових досліджень.

Наукова дискусія та висновки. Унаслідок ревалідації "Шкали врахування майбутніх наслідків" підтверджено надійність і валідність двофакторної моделі української версії шкали та доведено можливість її використання як однофакторної. Водночас, ухвалюючи рішення про використання шкали в її однофакторному варіанті, варто зважати на результати першої адаптації 2017 р. (О. Сенік, Р. Різник, І. Горбаль), у межах якої однофакторна модель мала незадовільну конструктну валідність, на переваги використання CFC у її двофакторному рішенні [10, 15, 26, 27] та на результати пропонованого дослідження, згідно з якими однофакторна модель має дещо вищу гомогенність, однак нижчу конструктну валідність, порівнян з її двофакторним рішенням. Отже, українська версія CFC є надійним і валідним інструментом вимірювання близького й віддаленого майбутнього, а також може бути рекомендований для вимірювання інтегрального показника врахування майбутніх наслідків, залежно від потреб конкретного наукового чи діагностичного дослідження.

Підкреслимо широкі можливості застосування валідизованої шкали для багатьох досліджень як теоретичного, так і прикладного спрямування. Її можна застосовувати як для виконання діагностичних завдань, наприклад, вікових змін у здатності враховувати майбутні наслідки, так і для дослідження ефективності корекційних заходів із розвитку здатності досягати майбутні наслідки. Валідизована шкала уможливорює також вивчення рівня узгодженості й асиметрії майбутньоцентрованого мислення в парних відносинах. Не менш цікавим є її використання для вивчення зміни горизонту майбутнього під модулювальним впливом стимулів-індукторів страху, а саме під час порівняння модулювального ефекту в осіб із вираженою фобією й осіб без ознак фобії. Перспективним є її застосування для вивчення психологічних чинників, що визначають відповідальну/безвідповідальну поведінку, причому як щодо особистого життя, так і під час ухвалення рішень менеджерами й державними службовцями.

Вважаємо за доцільне навести кілька застережень, які й водночас окреслюють нові завдання щодо подальшого розроблення психометричного інструментарію для вивчення перспективи майбутнього. "Шкала врахування майбутніх наслідків" спирається на лінійну репрезентацію гомогенного плину часу, спрямованого з минулого в майбутнє, тоді як когнітивна система людини може генерувати багато інших репрезентацій плину часу [46, 47]. За своїми властивостями вони помітно різняться від конвенційного лінійного часу, але й також містять модус майбутнього. Відповідно, зазначена шкала не враховує репрезентації плину часу, що відхиляються від лінійної фізичної концепції, а тому її застосування в цьому сенсі є обмеженим. Як показали дослідження М. К. Чен [20] кодування модусів часу у

структурі мови також є визначальним для горизонту майбутнього та майбутньоцентрованої поведінки. Останнє вимагає врахування під час проведення міжкультурних досліджень у використанні "Шкали врахування майбутніх наслідків" на вибірках з різним мовним кодуванням майбутнього.

Подяка. Стаття підготовлена до друку завдяки підтримці проекту "Stand with Ukraine" від факультету гуманітарних, педагогічних і соціальних наук Люксембурзького університету.

Список використаних джерел

1. Головаха Е. И., Кроник А. А. Психологическое время личности. Київ : Наукова думка, 1984. 209 с.
2. Кроник А. А. LifeLine і другие новые методы психологии жизненного пути. Москва : Прогресс-Культура, 1993. 230 с.
3. Кроник А. А., Ахмеров Р. А. Каузометрия: Методы самопознания, психодиагностики и психотерапии в психологии жизненного пути. Москва : Смысл, 2003. 284 с.
4. Прихожан А. М., Толстых Н. Н. Психология сиротства. СПб : Питер, 2007. 416 с.
5. Сенік О. Адаптація опитувальника часової перспективи особистості Ф. Зімбардо (ZTP). *Соціальна психологія*. 2012. № 1-2 (51-52). С. 153–168.
6. Сенік О. М., Абрамов В. В., Гречкосій М. С. Опитувальник часової перспективи Ф. Зімбардо: результати валідизації російськомовної версії на російськомовних українцях та перегляду ключів української версії. *Гуманітарний вісник ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди"*. 2017. Т. 6 (дод. 1 до вип. 37). С. 428–449.
7. Сенік О., Різник Р., Горбаль І. Щоб кинути курити, розвивайте часову орієнтацію на майбутнє. *Психологія і суспільство : укр. теорет.-метод. соціогуманіт. часопис*. 2017. № 4 (70). С. 118–128.
8. Сенік О. М. Соціально-психологічні уявлення студентської молоді про часову перспективу : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05. Київ, 2016. 19 с.
9. Созонтов А. Е. Гедонистический и эвдемонистический подходы к проблеме психологического благополучия. *Вопросы психологии*. 2006. № 4. С. 105–114.
10. Acuña I., Zalazar-Jaime M. F., Michelini Y., Guzmán J. I., Godoy J. C., Galarce E., Joreman J. Argentine validation of the Consideration of Future Consequences Scale (CFC-14). *Acta Colombiana de Psicología*. 2020. № 23 (1). P. 346–356.
11. Adams J. Consideration of immediate and future consequences, smoking status, and body mass index. *Health psychology : official journal of the Division of Health Psychology, American Psychological Association*. 2012. № 31(2). P. 260–263.
12. Adams J., Nettle D. Time perspective, personality and smoking, body mass, and physical activity: an empirical study. *British journal of health psychology*. 2009. № 14 (Pt. 1). P. 83–105.
13. Adams J., White M. Time perspective in socioeconomic inequalities in smoking and body mass index. *Health psychology : official journal of the Division of Health Psychology, American Psychological Association*. 2009. № 28 (1). P. 83–90.
14. Agarwal A., Tripathi K.K., Srivastava M.K. Social roots and psychological implications of time perspective. *International Journal of Psychology*. 1983. № 18. P. 367–380.
15. Alvarez-Núñez L. S., Selma H., Vásquez-Echeverría A. The Consideration of Future Consequences: psychometric properties, geographical distribution and association with substance use in a representative sample of Montevideo, Uruguay. *Revista Interamericana De Psicología. Interamerican Journal of Psychology*. 2020. Vol.54 (1). P. e287.
16. Appleby P. R., Marks G., Ayala A., Miller L. C., Murphy S., Mansergh G. Consideration of future consequences and unprotected anal intercourse among men who have sex with men. *Journal of homosexuality*. 2005. № 50 (1). P. 119–133.
17. Barber L. K., Munz D. C., Bagsby P. G., Grawitch M. J. When does time perspective matter? Self-control as a moderator between time perspective and academic achievement. *Personality and Individual Differences*. 2009. № 46 (2). P. 250–253.
18. Baumeister R. F., Muraven M., Tice D. M. Ego depletion: A resource model of volition, self-regulation, and controlled processing. *Social Cognition*. 2000. 18 (2). P. 130–150.
19. Beaton D. E., Bombardier C., Guillemin F., Ferraz M. B. Guidelines for the process of cross-cultural adaptation of self-report measures. *Spine*. 2000. № 25 (24). P. 3186–3191.
20. Chen M. K. The effect of language on economic behavior: Evidence from savings rates, health behaviors, and retirement assets. *American Economic Review*. 2013. № 103 (2). P. 690–731.
21. Chishima Y., McKay M., Cole J. The generalizability of temporal focus profiles across cultures: a secondary analysis using data from Japan and the United Kingdom. *Personal Individ Differ*. 2017. № 111. P. 92–5. DOI:10.1016/j.paid.2017.02.011.
22. Corral-Verdugo V., Fraijo-Sing B., Pinheiro J. Q. Sustainable Behavior and Time Perspective: Present, Past, and Future Orientations and

- Their Relationship with Water Conservation Behavior. *Revista Interamericana de Psicología*. 2006. № 40 (2). P. 139–147.
23. Daugherty J.R., Brase G.L. Taking Time to be Healthy: Predicting Health Behaviors with Delay Discounting and Time Perspective. *Personality and Individual Differences*. 2010. № 48. P. 202–207.
24. Diotaiuti P., Valente G., Mancone S. Validation study of the Italian version of Temporal Focus Scale: psychometric properties and convergent validity. *BMC Psychol*. 2021. № 9,19. DOI: 10.1186/s40359-020-00510-5. PMID: 33522963; PMCID: PMC7851924.
25. Dorr N., Krueckeberg S., Strathman A., Wood M. D. Psychosocial correlates of voluntary HIV antibody testing in college students. *AIDS education and prevention : official publication of the International Society for AIDS Education*. 1999. № 11 (1). P. 14–27.
26. Echeverría A. V., Esteves C., Gomes C. V., Ortuño V. E. C. Portuguese Validation of the Consideration of Future Consequences Scale. *The Spanish Journal of Psychology*. 2015. № 18, E7. DOI:10.1017/sjp.2015.5.
27. Echeverría A. V., Martín A., Ortuño V. E. C., Esteves C., Joireman J. Adaptación y Validación Inicial al Castellano de la Escala de Consideración de las Consecuencias Futuras [Adaptation and initial validation to Spanish of the Consideration of Future Consequences Scale]. *Revista Iberoamericana de Diagnóstico y Evaluación Psicológica*. 2017. № 44 (2). P. 5–15.
28. Epel E.S., Bandura A., Zimbardo P.G. Escaping Homelessness: The Influences of Self-Efficacy and Time Perspective on Coping With Homelessness. *Journal of Applied Social Psychology*. 1999. № 29 (3). P. 575–596.
29. Fieulaine N., Apostolidis T. Precariousness as a time horizon: How poverty and social insecurity shape individuals' time perspectives. *Time perspective theory: Review, research and application: Essays in honor of Philip G. Zimbardo* / ed. by M. Stolarski, N. Fieulaine, W. van Beek. Springer International Publishing AG, 2015. P. 213–228.
30. Hall E.T. *Taniec życia: Inny wymiar czasu*. Warszawa: Muza SA, 1999. 272 s.
31. Heckman C. J., Wilson D. B., Ingersoll K. S. The influence of appearance, health, and future orientations on tanning behavior. *American journal of health behavior*. 2009. № 33 (3). P. 238–243.
32. Joireman J., Balliet D., Sprott D., Spangenberg E., Schultz J. Consideration of Future Consequences, Ego-Depletion, and Self-Control: Support for Distinguishing Between CFC-Immediate and CFC-Future Sub-Scales. *Personality and Individual Differences*. 2008. № 45. P. 15–21.
33. Joireman J., Liu R. Future-oriented Women Will Pay to Reduce Global Warming: Mediation Via Political Orientation, Environmental Values, and Belief in Global Warming. *Journal of Environmental Psychology*. 2014. P. 391–400.
34. Joireman J., Shaffer M., Balliet D., Strathman A. Promotion Orientation Explains Why Future-Oriented People Exercise and Eat Healthy. *Personality, social psychology bulletin*. 2012. № 38. P. 1272–87.
35. Klicperová-Baker M., Košťál J., Vinopal J. Time perspective in consumer behavior. *Time perspective theory: Review, research and application: Essays in honor of Philip G. Zimbardo* / ed. by M. Stolarski, N. Fieulaine, W. van Beek. Springer International Publishing AG, 2015. P. 353–369.
36. Loose T., Acier D., Pilet J. L., Deledalle A., El-Baalbaki G. Development and Validation of the Temporal Competency Test-5D. *Timing, Time Perception*. 2019. № 7 (3). P. 254–276.
37. Milfont T. L., Demarque C. Understanding environmental issues with temporal lenses: Issues of temporality and individual differences. *Time perspective theory: Review, research and application: Essays in honor of Philip G. Zimbardo* / ed. by M. Stolarski, N. Fieulaine, W. van Beek. Springer International Publishing AG, 2015. P. 371–383.
38. Milfont T. L., Wilson J., Diniz P. Time perspective and environmental engagement: a meta-analysis. *International journal of psychology : Journal international de psychologie*. 2012. № 47 (5), P. 325–334.
39. Milfont T., Gouveia V. Time perspective and values: An exploratory study of their relations to environmental attitudes. *Journal of Environmental Psychology*. 2006. № 26. P. 72–82.
40. Morison L. A., Cozzolino P. J., Orbell S. Temporal perspective and parental intention to accept the human papillomavirus vaccination for their daughter. *British journal of health psychology*. 2010. № 15(Pt 1). P. 151–165.
41. Nuttin J., Lens W. Future time perspective and motivation: Theory and research method. Leuven, Belgium: Leuven University Press and Lawrence Erlbaum Associate, 1985. 236 p.
42. Ouellette J. A., Hesselring R., Gibbons F. X., Reis-Bergan M., Gerrard M. Using images to increase exercise behavior: prototypes versus possible selves. *Personality, social psychology bulletin*. 2005. № 31(5). P. 610–620.
43. Peetsma T., Van der Veen I. Relations between the development of future time perspective in three life domains, investment in learning, and academic achievement. *Learning and Instruction*. 2011. № 21. P. 481–494.
44. Petrocelli J. V. Factor validation of the Consideration of Future Consequences Scale: evidence for a short version. *The Journal of social psychology*. 2003. № 143(4), P. 405–413.
45. Piko B. F., Brassai L. The role of individual and familial protective factors in adolescents' diet control. *Journal of health psychology*. 2009. № 14 (6). P. 810–819.
46. Polunin O. Cognitive representation of situational and propositional time flow as basis for temporal framing effect in future time mode. *Studia Psychologica*. 2015. № 57 (1). P. 5–20.
47. Polunin O. Time Flow in the Human Mind. *Searching for Identity. Personal Experiences and Methodological Reflections. Monography LIBAL, Tom IV Wydział „Artes Liberales” Uniwersytetu Warszawskiego*. / ed. by A. Zhanaev, A. Tkachenko. Warszawa, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. 2021. P. 307–340.
48. Rappange D. R., Brouwer W. B., van Exel N. J. Back to the Consideration of Future Consequences Scale: time to reconsider? *The Journal of social psychology*. 2009. № 149 (5). P. 562–584.
49. Senyk O., Kałużna-Wielobób A. Is the classical BTP-profile always the best one? Some insights from BTP measuring in Ukrainian and Polish student samples. *Applied Psychology of Time* / ed. by U. Tokarska. Warsaw: PWN, 2016. P. 71–92.
50. Senyk O., Abramov V., Bedan V., Bunas A., Hrechkosij M., Lutsenko O., Mandzyk T., Wittmann M. Differences in Time Perspectives Measured under the Dramatically Changing Socioeconomic Conditions during the Ukrainian Political Crises in 2014/2015. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2022. 19(12), 7465. DOI:10.3390/ijerph19127465.
51. Shipp A. J., Edwards J. R., Lambert L. S. Conceptualization and measurement of temporal focus: The subjective experience of the past, present, and future. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*. 2009. № 110 (1). P. 1–22.
52. Sircova A., van de Vijver F. J. R., Osin E., Milfont T. L., Fieulaine N., Kislali-Erginbilgic A., Zimbardo P. G. Time perspective profiles of cultures. *Time perspective theory: Review, research and application: Essays in honor of Philip G. Zimbardo* / ed. by M. Stolarski, N. Fieulaine, W. van Beek. Springer International Publishing AG, 2015. P. 169–187.
53. Strathman A., Gleicher F., Boninger D. S., Edwards C. S. The consideration of future consequences: Weighing immediate and distant outcomes of behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1994. № 66 (4). P. 742–752.
54. Thea T. D. Future Time Perspective as a Predictor of School Investment, Scandinavian Journal of Educational Research. 2000. № 44:2. P. 177–192.
55. Toepoel V. Is consideration of future consequences a changeable construct? *Personality and Individual Differences*. 2010. № 48. P. 951–956.
56. Zimbardo P. G., Boyd J. N. Putting time in perspective: A valid, reliable individual-differences metric. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1999. № 77(6). P. 1271–1288.
57. Zimbardo P., Boyd J. *The time paradox: The new psychology of time that will change your life*. New York: Free Press, 2008. 358 p.

References

1. Golovaha, E. I., & Kronik, A. A. (1984). *Psichologicheskoe vremja lichnosti*. K.: Naukova dumka. [in Russian].
2. Kronik, A. A. (1993). *LifeLine i drugie novye metody psichologii zhiznennogo puti*. Moskva, Progress. [in Russian].
3. Kronik, A. A., & Ahmerov, R. A. (2008). *Kauzometrija: Metody samopoznaniya, psichodiagnostiki i psichoterapii v psichologii zhiznennogo puti*. Moskva, Smysl. [in Russian].
4. Prihozhan, A. M. & Tolstyh, N. N. (2007). *Psichologija sirotstva*. SPb.: Piter. [in Russian].
5. Senyk, O. (2012). Adaptaciya opytuval'nyka chasovoyi perspektivy osobystosti F. Zimbardo (ZTPI). *Social'na psyholohiya*, 1-2 (51-52), 153-168. [in Ukrainian].
6. Senyk, O. M., Abramov, V. V. & Hrechkosij, M. S. (2017). Opytuval'nyk chasovoyi perspektivy F. Zimbardo: rezul'taty validyazacyi rosijs'komovnoyi versiyi na rosijs'komovnyx ukrajinycyax ta perehlyadu klyuchiv ukrajin's'koyi versiyi. *Humanitarnyj visnyk DVNZ "Pereyaslav-Xmel'nyk" derzhavnyj pedahohichnyj universytet imeni Hryhoriya Skovorody*, t.6 v.dod.1 do vyp.37, 428-449. [in Ukrainian].
7. Senyk, O., Riznyk, R. & Horbal, I. (2017). Shhob kynuty kuryty, rozvyvajte chasovu oriyentacyiu na majbutnye. *Psyholohiya i suspil'stvo : ukr. teret.-metod. sociohumanit. chasop.* Ternopil. derzh. ekon. un-t, In-t eksperyment. system osvity, 4 (70), 118-128. [in Ukrainian].
8. Senyk, O. M. (2016). Social'no-psyholohichni uyavlennya student's'koyi molodi pro chasovu perspektivu [Social and Psychological Factors of Students' Views of their Time Perspective.] (*Extended abstract of Candidate's thesis*) Kyiv. [in Ukrainian].
9. Sozontov, A. E. (2006). Gedonisticheskij i jevdemonisticheskij podhody k probleme psichologicheskogo blagopoluchija. *Voprosy psichologii*, 4, 105-114. [in Russian].
10. Acuña, I., Zalazar-Jaime, M.F., Michelini, Y., Guzmán, J.I., Godoy, J.C., Galarce, E. & Joireman, J. (2020). Argentine validation of the Consideration of Future Consequences Scale (CFC-14). *Acta Colombiana de Psicología*, 23(1), 346-356. <http://www.doi.org/10.14718/ACP.2020.23.1.16>
11. Adams J. (2012). Consideration of immediate and future consequences, smoking status, and body mass index. *Health psychology : official journal of the Division of Health Psychology, American Psychological Association*, 31(2), 260–263. <https://doi.org/10.1037/a0025790>
12. Adams, J., & Nettle, D. (2009). Time perspective, personality and smoking, body mass, and physical activity: an empirical study. *British journal of health psychology*, 14(Pt 1), 83–105. <https://doi.org/10.1348/135910708X299664>
13. Adams, J., & White, M. (2009). Time perspective in socioeconomic inequalities in smoking and body mass index. *Health psychology : official journal of the Division of Health Psychology, American Psychological Association*, 28(1), 83–90. <https://doi.org/10.1037/0278-6133.28.1.83>
14. Agarwal, A., Tripathi, K.K., & Srivastava, M.K. (1983). Social roots and psychological implications of time perspective. *International Journal of Psychology*, 18, 367-380.

15. Alvarez-Núñez, L. S., Selma, H., & Vásquez-Echeverría, A. (2020). The Consideration of Future Consequences: psychometric properties, geographical distribution and association with substance use in a representative sample of Montevideo, Uruguay. *Revista Interamericana De Psicología/Interamerican Journal of Psychology*, 54(1), e287. <https://doi.org/10.30849/ripij.v54i1.287>
16. Appleby, P. R., Marks, G., Ayala, A., Miller, L. C., Murphy, S., & Mansergh, G. (2005). Consideration of future consequences and unprotected anal intercourse among men who have sex with men. *Journal of homosexuality*, 50(1), 119–133. https://doi.org/10.1300/J082v50n01_06
17. Barber, L. K., Munz, D. C., Bagsby, P. G., & Grawitch, M. J. (2009). When does time perspective matter? Self-control as a moderator between time perspective and academic achievement. *Personality and Individual Differences*, 46(2), 250–253. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2008.10.007>
18. Baumeister, R. F., Muraven, M., & Tice, D. M. (2000). Ego depletion: A resource model of volition, self-regulation, and controlled processing. *Social Cognition*, 18(2), 130–150. <https://doi.org/10.1521/soco.2000.18.2.130>
19. Beaton, D. E., Bombardier, C., Guillemin, F., & Ferraz, M. B. (2000). Guidelines for the process of cross-cultural adaptation of self-report measures. *Spine*, 25(24), 3186–3191. <https://doi.org/10.1097/00007632-200012150-00014>
20. Chen, M. K. (2013). The effect of language on economic behavior: Evidence from savings rates, health behaviors, and retirement assets. *American Economic Review*, 103(2), 690–731. <http://dx.doi.org/10.1257/aer.103.2.690>
21. Chishima, Y., Mckay, M., Cole, J. (2017). The generalizability of temporal focus profiles across cultures: a secondary analysis using data from Japan and the United Kingdom. *Personal Individ Differ*. № 111. P. 92–5. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.02.011>
22. Corral-Verdugo, V., Fraijo-Sing, B., & Pinheiro, J. Q. (2006). Sustainable Behavior and Time Perspective: Present, Past, and Future Orientations and Their Relationship with Water Conservation Behavior. *Revista Interamericana de Psicología*, 40(2), 139–147.
23. Daugherty, J. R. & Brase, G. L. (2010). Taking Time to be Healthy: Predicting Health Behaviors with Delay Discounting and Time Perspective. *Personality and Individual Differences*, 48, 202–207. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2009.10.007>
24. Diotaiuti, P., Valente, G. & Mancone, S. Validation study of the Italian version of Temporal Focus Scale: psychometric properties and convergent validity. *BMC Psychol* 9, 19 (2021). <https://doi.org/10.1186/s40359-020-00510-5>
25. Dorr, N., Krueckeberg, S., Strathman, A., & Wood, M. D. (1999). Psychosocial correlates of voluntary HIV antibody testing in college students. *AIDS education and prevention : official publication of the International Society for AIDS Education*, 11(1), 14–27.
26. Echeverría, A. V., Esteves, C., Gomes, C. V., Ortuño, V. E. C. (2015). Portuguese Validation of the Consideration of Future Consequences Scale. *The Spanish Journal of Psychology*. № 18, E7. <https://doi.org/10.1017/sjp.2015.5>
27. Echeverría, A. V., Martín, A., Ortuño, V. E. C., Esteves, C., & Joireman, J. (2017). Adaptación y Validación Inicial al Castellano de la Escala de Consideración de las Consecuencias Futuras [Adaptation and initial validation to Spanish of the Consideration of Future Consequences Scale]. *Revista Iberoamericana de Diagnóstico y Evaluación Psicológica*, 44(2), 5–15. <https://doi.org/10.21865/RIDEP44.2.01>
28. Epel, E.S., Bandura, A., & Zimbardo, P.G. (1999). Escaping Homelessness: The Influences of Self-Efficacy and Time Perspective on Coping With Homelessness1. *Journal of Applied Social Psychology*, 29, 575–596.
29. Fiéulaine, N., & Apostolidis, T. (2015). Precariousness as a time horizon: How poverty and social insecurity shape individuals' time perspectives. In M. Stolarski, N. Fiéulaine, & W. van Beek (Eds.), *Time perspective theory: Review, research and application: Essays in honor of Philip G. Zimbardo* (pp. 213–228). Springer International Publishing AG. https://doi.org/10.1007/978-3-319-07368-2_14
30. Hall, E.T. (1999). *Taniec życia: Inny wymiar czasu*. Warszawa: Muza SA. [in Polish].
31. Heckman, C. J., Wilson, D. B., & Ingersoll, K. S. (2009). The influence of appearance, health, and future orientations on tanning behavior. *American journal of health behavior*, 33(3), 238–243. <https://doi.org/10.5993/ajhb.33.3.2>
32. Joireman, Jeff & Balliet, Daniel & Sprott, David & Spangenberg, Eric & Schultz, Jennifer. (2008). Consideration of Future Consequences, Ego-Depletion, and Self-Control: Support for Distinguishing Between CFC-Immediate and CFC-Future Sub-Scales. *Personality and Individual Differences*. 45. 15-21. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2008.02.011>
33. Joireman, J., & Liu, R. (2014). Future-oriented Women Will Pay to Reduce Global Warming: Mediation Via Political Orientation, Environmental Values, and Belief in Global Warming. *Journal of Environmental Psychology*. 40.10.1016/j.jenvp.2014.09.005.
34. Joireman, Jeff & Shaffer, Monte & Balliet, Daniel & Strathman, Alan. (2012). Promotion Orientation Explains Why Future-Oriented People Exercise and Eat Healthy. *Personality & social psychology bulletin*. 38. 1272-87. <https://doi.org/10.1177/0146167212449362>
35. Klicperová-Baker, M., Košťál, J., & Vinopal, J. (2015). Time perspective in consumer behavior. In M. Stolarski, N. Fiéulaine, & W. van Beek (Eds.), *Time perspective theory: Review, research and application: Essays in honor of Philip G. Zimbardo* (pp. 353–369). Springer International Publishing AG. https://doi.org/10.1007/978-3-319-07368-2_23
36. Loose, T., Acier, D., Pilet, J. L., Deledalle, A., & El-Baalbaki, G. (2019). Development and Validation of the Temporal Competency Test-5D. *Timing & Time Perception*, 7(3), 254–276. <https://doi.org/10.1163/22134468-20191157>
37. Milfont, T. L., & Demarque, C. (2015). Understanding environmental issues with temporal lenses: Issues of temporality and individual differences. In M. Stolarski, N. Fiéulaine, & W. van Beek (Eds.), *Time perspective theory: Review, research and application: Essays in honor of Philip G. Zimbardo* (pp. 371–383). Springer International Publishing AG. https://doi.org/10.1007/978-3-319-07368-2_24
38. Milfont, T. L., Wilson, J., & Diniz, P. (2012). Time perspective and environmental engagement: a meta-analysis. *International journal of psychology : Journal internationale de psychologie*, 47(5), 325–334. <https://doi.org/10.1080/00207594.2011.647029>
39. Milfont, T., & Gouveia, V. (2006). Time perspective and values: An exploratory study of their relations to environmental attitudes. *Journal of Environmental Psychology*. 26. 72-82. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2006.03.001>
40. Morison, L. A., Cozzolino, P. J., & Orbell, S. (2010). Temporal perspective and parental intention to accept the human papillomavirus vaccination for their daughter. *British journal of health psychology*, 15(Pt 1), 151–165. <https://doi.org/10.1348/135910709X437092>
41. Nuttin, J. & Lens, W. (1985). *Future time perspective and motivation: Theory and research method*. Leuven, Belgium: Leuven University Press and Lawrence Erlbaum Associates.
42. Ouellette, J. A., Hessling, R., Gibbons, F. X., Reis-Bergan, M., & Gerrard, M. (2005). Using images to increase exercise behavior: prototypes versus possible selves. *Personality & social psychology bulletin*, 31(5), 610–620. <https://doi.org/10.1177/0146167204271589>
43. Peetsma, Thea & Van der Veen, Ineke. (2011). Relations between the development of future time perspective in three life domains, investment in learning, and academic achievement. *Learning and Instruction*. 21. 481-494. <https://doi.org/10.1016/j.learninstruc.2010.08.001>
44. Petrocelli J. V. (2003). Factor validation of the Consideration of Future Consequences Scale: evidence for a short version. *The Journal of social psychology*, 143(4), 405–413. <https://doi.org/10.1080/00224540309598453>
45. Piko, B. F., & Brassai, L. (2009). The role of individual and familial protective factors in adolescents' diet control. *Journal of health psychology*, 14(6), 810–819. <https://doi.org/10.1177/1359105309338971>
46. Polunin, O. (2015). Cognitive representation of situational and propositional time flow as basis for temporal framing effect in future time mode. *Studia Psychologica*, 57(1), 5–20.
47. Polunin, O. (2021). Time Flow in the Human Mind. Zhanaev, A., Tkachenko, A. (eds.), Searching for Identity. Personal Experiences and Methodological Reflections. *Monography LIBAL, Tom IV, Wydział „Artes Liberales” Uniwersytetu Warszawskiego*. (pp. 307-340) Warszawa, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
48. Rappange, D. R., Brouwer, W. B., & van Exel, N. J. (2009). Back to the Consideration of Future Consequences Scale: time to reconsider?. *The Journal of social psychology*, 149(5), 562–584. <https://doi.org/10.1080/00224540903232324>
49. Senyk, O., Abramov, V., Bedan, V., Bunas, A., Hrechkosii, M., Lutsenko, O., Mandzyk, T., Wittmann, M. (2022). Differences in Time Perspectives Measured under the Dramatically Changing Socioeconomic Conditions during the Ukrainian Political Crises in 2014/2015. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 19(12), 7465. DOI:10.3390/ijerph19127465.
50. Senyk, O., Kalużna-Wielobóbb, A. (2016). Is the classical BTP-profile always the best one? Some insights from BTP measuring in Ukrainian and Polish student samples. *Applied Psychology of Time* / ed. by U. Tokarska. Warsaw: PWN. P. 71-92.
51. Shipp, A. J., Edwards, J. R., & Lambert, L. S. (2009). Conceptualization and measurement of temporal focus: The subjective experience of the past, present, and future. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 110(1), 1–22. <https://doi.org/10.1016/j.obhdp.2009.05.001>
52. Sircova, A., van de Vijver, F. J. R., Osin, E., Milfont, T. L., Fiéulaine, N., Kislali-Erginbilgic, A., & Zimbardo, P. G. (2015). Time perspective profiles of cultures. In M. Stolarski, N. Fiéulaine, & W. van Beek (Eds.), *Time perspective theory: Review, research and application: Essays in honor of Philip G. Zimbardo* (pp. 169–187). Springer International Publishing AG. https://doi.org/10.1007/978-3-319-07368-2_11
53. Strathman, A., Gleicher, F., Boninger, D. S., & Edwards, C. S. (1994). The consideration of future consequences: Weighing immediate and distant outcomes of behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 66(4), 742–752. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.66.4.742>
54. Thea T. D. Peetsma (2000) Future Time Perspective as a Predictor of School Investment, *Scandinavian Journal of Educational Research*, 44:2, 177-192. <https://doi.org/10.1080/0713696667>
55. Toepoel, V. (2010). Is consideration of future consequences a changeable construct?. *Personality and Individual Differences*. 48. 951-956. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2010.02.029>
56. Zimbardo, P. G., & Boyd, J. N. (1999). Putting time in perspective: A valid, reliable individual-differences metric. *Journal of Personality and Social Psychology*, 77(6), 1271–1288. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.77.6.1271>
57. Zimbardo, P., & Boyd, J. (2008). *The time paradox: The new psychology of time that will change your life*. Free Press.

Надійшла до редакції 11.02.22
Рекомендована до друку 15.05.22

Oksana Senyk, PhD (Psychology), Associate Prof.
ORCID: 0000-0003-1657-4490
Ukrainian Catholic University, Lviv, Ukraine

Oleksiy Polunin, Dr of Sci. (Psychology), Prof.
ORCID: 0000-0001-9058-3200
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Oleksandra Shatilova, PhD (Psychology), Assist.
ORCID: 0000-0002-3785-5606
Kyiv National University of Trade and Economics, Kyiv (Ukraine)

Volodymyr Abramov, PhD (Psychology), Assist.
ORCID: 0000-0003-1186-5272
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Iryna Kryvenko, PhD (Psychology), Associate Prof.
ORCID: 0000-0002-7558-5440
Ukrainian Catholic University, Lviv, Ukraine

MEASURING FUTURE PERSPECTIVE: CONSIDERATION OF FUTURE CONSEQUENCES SCALE REVALIDATION

Present behavior is influenced by its imaginary future consequences. However, it is known that the immediate and long-term consequences of the same behavior may have different effects on a person's well-being. Hence, when analyzing one's way of making decisions, it is important to take into account how far-reaching consequences of their behavior are considered.

Among the variety of methods to measure future time perspective and its motivational impact on one's decisions and behavior, special attention should be paid to the Consideration of Future Consequences Scale (CFC), which consists of two sub-scales – immediate future and distant future. The scale allows to assess how far-reaching consequences of one's own actions are taken into consideration when making decisions and acting in the present moment.

The first adaptation of the scale into Ukrainian language was conducted in 2017 (Senyk, Riznyk, Horbal), which resulted in good reliability and validity scores for both subscales. However, the question of the possibility of using the Ukrainian version of the CFC as a unidimensional scale remained open.

The present article is dedicated to reviewing the validity and reliability of the Ukrainian CFC in its one- and two-factor solutions. The sample comprised of 1137 participants ($M = 21,05$), residents of almost all Ukrainian regions and the Autonomous Republic of Crimea. The results have shown that the Ukrainian version of CFC has good validity and reliability in both two- and one-factor solutions, and therefore is recommended to be used for future research and in the field of individual practice.

Keywords: CFC-14, Consideration of future consequences scale, test adaptation.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Series "Psychology". № 1(15), pp. 56-60 (2022)
УДК 159.922
DOI: [https://doi.org/10.17721/BSP.2022.1\(15\).9](https://doi.org/10.17721/BSP.2022.1(15).9)

ISSN 1728-3817
© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University", 2022

Людмила Сердюк, д-р психол. наук, проф.
ORCID: 0000-0001-8301-4034

Ольга Купрєєва, д-р психол. наук, доц.
ORCID: 0000-0002-5429-1427

Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Київ, Україна

Світлана Отенко, д-р філософії у галузі психології
ORCID: 0000-0001-9066-0077

Відкритий міжнародний університет розвитку людини "Україна", Київ, Україна

САЛЮТОГЕНЕТИЧНІ ОСНОВИ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Здійснено аналіз салютогенетичного підходу у психології, розкрито роль салютогенетичних настанов особистості у протидії впливу стресу. Здійснено аналіз взаємозв'язку конструктивних салютогенезу та життєстійкості особистості. Визначено емпіричні показники зв'язку складових салютогенетичної спрямованості, життєстійкості, копінг-стратегій та часової перспективи. Встановлено, що ресурси загальної резистентності людини, які полегшують вплив факторів стресу і сприяють оптимальному її функціонуванню, пов'язані з розумінням й оцінкою ситуації, наявністю й усвідомленням життєвих цілей, здатністю впливати на життєві події, розумінням своїх можливостей, наявністю позитивних взаємин зі своїм оточенням.

Ключові слова: салютогенез, життєстійкість, особистісні ресурси, копінг-стратегії, часова перспектива.

Вступ. Зростання стресогенності в сучасному суспільстві докорінно впливають на життя людини та призводять до загального зниження почуття безпеки, захищеності, стимулюють розвиток стресу. Проте такі реалії життя потребують від людини стійкості, готовності та здатності протистояти новим викликам, долати повсякденні складнощі, ефективно функціонувати та взаємодіяти з іншими людьми. З огляду на це для сучасної психологічної науки особливо актуальними є дослідження, спрямовані на вивчення умов і процесів, що сприяють збереженню соматичного та психічного здоров'я людини, досягнення внутрішньої рівноваги, незважаючи на вплив щоденних стресорів. Особливої актуальності така проблематика набула нині в умовах агресії РФ проти України.

Найповніше цю дослідницьку проблематику розкривають роботи, виконані в салютогенетичній парадигмі, започаткованій А. Антоновськи. Згідно з ученим в успішному протистоянні стресу ключову роль відіграє почуття когерентності (**sense of coherence**), яке розуміється ним як особлива структура настанов (диспозиція), що зумовлюють здатність людини розуміти причинно-наслідкові зв'язки в життєвих подіях, і впевненість у наявності власних здібностей і ресурсів, навичок самодопомоги, що забезпечують контроль власного життя [4]. Ця диспозиція містить три взаємопов'язані компоненти:

- **зрозумілість** (*comprehensibility*) – впевненість у тому, що себе самого і світ можна зрозуміти і пізнати; людина, що володіє цією здібністю, не уникає ситуацій невизначеності, але має впевненість, що в них можна виявити порядок і сенс;

- **керуваність** (*manageability*) – віра у власну дієздатність і здатність будувати своє життя самостійно або у взаємодії зі своїм оточенням, зокрема, й бажання співпрацювати з іншими людьми, щоб досягти результату;

- **осмисленість** (*meaningfulness*) – здатність осягнути сенс у процесі перероблення життєвого досвіду, що визначається як виклики, які варті того, щоб вкладати в них свої ресурси; забезпечує розуміння того, що життя має глибший сенс, ніж "дрібниці" щоденного існування.

Ці три компоненти, стаючи здібностями людини, дають їй можливість стати здоровішою тілесно, душевно, духовно, соціально і не зламатися під тягарем життєвих випробувань. Проте, хоча почуття пов'язаності і веде до здоров'я, на думку А. Антоновського, воно не обов'язково корелює з тим, що ми можемо вважати здоровим або цінним [7].

Метою статті є теоретичний аналіз й емпіричне дослідження салютогенетичних чинників життєстійкості особистості.

Теоретичні основи дослідження. Закономірно, що в останні десятиліття дослідження впливу різноманітних стресорів і життєвих ситуацій на функціонування особистості здійснюються в контексті здоров'я, яке розглядають не як відсутність хвороби, а як спрямованість на досягнення психологічного благополуччя. Адже прагнення до психологічного благополуччя, позитивного функціонування є однією з рушійних сил саморозвитку особистості, важливою умовою якості її життя. Про різні аспекти позитивного функціонування людини йдеться в дослідженнях: життєстійкості та стресостійкості [10]; резилентності, психологічного благополуччя, щастя [9, 13]; самоактуалізації та самореалізації [11]; сенсу життя, самоідентифікації [2, 7, 12, 14] тощо.

Концепція салютогенезу свій відлік веде від праць А. Антоновського, у яких зроблено спробу конкретизувати підходи до розуміння чинників, завдяки яким особистість здатна залишатися соматично і психологічно здоровою, незважаючи на вплив стресорів [4, 6]. Ідеї А. Антоновського ґрунтувалися на попередніх концепціях, висвітлених А. Маслоу, якого він вважав "батьком салютогенезу", відповідно, сама концепція салютогенезу представлена в методологічній традиції гуманістичної психології [11].

На противагу патогенетичній парадигмі, що існувала в той час і відповідала на питання, яким чином вплив стресорів призводить до хворобливих наслідків, салютогенетична парадигма А. Антоновського акцентує увагу на пошуку факторів, що сприяють стійкості до стресів. Зазначені фактори можуть бути як психологічними (наприклад, оптимізм як особистісна риса), так і пов'язаними із соціальним оточенням (соціальна підтримка)

© Сердюк Людмила, Купрєєва Ольга, Отенко Світлана, 2022

або фізичним середовищем (наприклад, чистота питної води) [6]. Як зауважує вчений, сам по собі стрес не завжди є патогенним; за певних умов стрес може бути і салютогенним фактором, викликаючи напругу організму, здатну провокувати нові адаптивні реакції, та набуття позитивного досвіду [4].

Таку ж думку у свій час було висловлено В. Франклом. Формулюючи основу теорії логотерапії, В. Франкл керувався ідеєю Ф. Ніцше про таке: якщо у людини є "для чого жити", то вона витримає будь-яке "як жити" [2]. Спираючись на особистий досвід виживання в умовах табірної життя, В. Франкл висунув концепцію існування безумовного сенсу життя, який вище конкретних подій особистісного існування. У роботах А. Маслоу, який займався лікуванням людей, що пройшли через концетраційні табори, ідеться, що багато із його пацієнтів відрізнялись від інших не сильною статуєю, а своїми цінностями, поглядами і реакцією на стрес [11].

Сучасні трактування поняття **здоров'я** нараховують понад триста визначень. Аналіз значної частини із них починається з окреслення того, чим воно є – станом, процесом, рівновагою чи ще чимось іншим? Більшість наявних натеper тлумачень визначають здоров'я як стан. Насамперед, у цьому контексті його трактує Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ): "Здоров'я є станом повного фізичного, душевного і соціального добробуту, а не тільки відсутність хвороб і фізичних дефектів" [15]. У такому визначенні наголошується важливість не відсутності хвороби, а наявності здоров'я. У цьому сенсі воно має позитивну спрямованість, цілісне уявлення про те, що таке здоров'я, і перебуває в певній точці континууму: між психічним розладом і психологічним благополуччям.

Аналізуючи підходи до визначення поняття здоров'я, важливим є поєднання в ньому біологічної, психологічної та соціальної природи. Власне, поняття салютогенетичної орієнтації, запропоноване А. Антоновськи [4, 5], може бути застосоване як на рівні особистості, так і на рівні соціальної групи чи суспільства загалом і передбачає дослідницьку парадигму позитивної психології, що вивчає умови та процеси оптимального функціонування людей, груп або соціальних інститутів [12]. Відповіддю А. Антоновськи на це питання є те, що фактором збереження і зміцнення здоров'я є почуття когерентності (*sense of coherence*). Як наслідок, ресурси загальної опору надають імуностимулювальну дію, що полегшує розуміння значення стресових факторів та протидії їм [4].

Сучасна наука почуття когерентності трактує по-різному, як:

- глобальна орієнтація, яка здійснює вплив на рівень переконань особистості в тому, що вплив і зміни внутрішнього та зовнішнього середовища можливо спрогнозувати [6];
- центральна диспозиція життєвих орієнтацій та основний визначник психологічного здоров'я [1];
- конструкт, що є певним поєднанням когнітивних, поведінкових і мотиваційних компонентів [5] тощо.

У багатьох психологічних наукових концепціях почуття когерентності пов'язують із поняттям життєстійкості, уведеним у працях С. Кобейса і С. Мадді [10], як з функціонального погляду (в обох випадках ідеться про фактори, що дозволяють не тільки протистояти негативним ефектам стресорів, але й рухатися до психологічного благополуччя, незважаючи на них), так і з позиції структури. Осмисленість, за А. Антоновськи,

має приблизно ту ж функцію, що й поняття залученості, яке входить до структури життєстійкості. Проте механізми регулювання суттєво різняться: А. Антоновськи підкреслює роль емоцій, тоді як С. Мадді надає більшого значення когнітивним процесам. Як зазначає М. Селігман, керованість, за А. Антоновськи, схожа з компонентом контролю, що входить також у структуру життєстійкості, проте в першому випадку стосується більше результату ("що б не сталося, я впораюся"), а у другому – процесу ("завжди краще контролювати, ніж опускати руки") [12].

Отже, психічне здоров'я людини в сучасних підходах прийнято розглядати не як відсутність хвороби, а як стан, що займається нею в континуумі між психічним розладом і психологічним благополуччям; наслідки стресу – будуть вони негативними, нейтральними чи позитивними – залежать не так від характеру самого стресу, як від індивідуальних способів реагування на нього.

Методи дослідження. В емпіричному дослідженні використано шкалу психологічного благополуччя К. Ріфф; шкалу почуття пов'язаності А. Антоновськи, тест життєстійкості С. Мадді; опитувальник часової перспективи Ф. Зімбардо; опитувальник копінг-стратегій Р. Лазаруса та С. Фолкмана. Статистичну обробку даних і результатів дослідження здійснено з використанням пакету статистичних програм SPSS 21.0 for Windows.

Вибірку дослідження сформували 183 людини, зокрема 48 чоловіків та 135 жінок, віком від 19 до 62 років. Середній вік $37,7 \pm 11,1$. За родом діяльності: студенти ЗВО, студенти, що навчаються за програмою підвищення кваліфікації в методі Позитивної психотерапії, фахівці, що працюють (викладачі, інженери, менеджери різних рівнів, юристи, економісти, психологи, лікарі, соціальні працівники, реабілітологи та ін.).

Виклад основного матеріалу. У теоретичному аналізі ми зауважували, що почуття пов'язаності, яке є ключовим у салютогенетичній моделі А. Антоновськи багато в чому схоже з поняттям життєстійкості, уведеним С. Кобейса і С. Мадді [10]. Згідно з концепцією Антоновськи почуття пов'язаності впливає на психологічне здоров'я трьома шляхами:

- по-перше, через підтримання гомеостазу в організмі (психосоматичним шляхом);
- по-друге, за допомогою формування мотивації, спрямованої на уникнення загроз здоров'ю і активне підтримання його;
- по-третє, через вплив на процеси когнітивної оцінки стресу.

Саме цей потенціал людини є основою її протистояння стресовим подіям і кризам, як вважає С. Мадді, зокрема те, що саме життєстійкість є системою переконань про себе, про світ, про взаємини зі світом та містить три порівняно автономні компоненти: залучення, контроль і прийняття ризику [10].

У табл. 1 наведено кореляційні зв'язки складових салютогенетичної спрямованості особистості із характеристиками життєстійкості.

На основі отриманих даних можна стверджувати, що ресурси загальної резистентності людини, які полегшують вплив факторів стресу, пов'язані з розумінням й оцінкою ситуації, наявністю й усвідомленням життєвих цілей, розумінням своїх можливостей, наявністю позитивних взаємин зі своїм оточенням і здатністю впливати на життєві події.

Отже, почуття когерентності допомагає людині оцінити та зрозуміти ситуацію, у якій вона перебуває, зна-

ходити сенс для руху в напрямку зміцнення здоров'я і мати здатність робити це [8]. Саме тому життєстійкість і психологічне благополуччя трактують як ключові поняття салютогенезу, тобто індивідуальної здатності люди-

ни рухатися власним шляхом до ресурсів психічного здоров'я. Іншими словами, життєстійкість і психологічне благополуччя розглядають як ознаки здорового й соціально прийнятного функціонування особистості.

Таблиця 1

Кореляційні зв'язки показників салютогенетичної спрямованості з показниками життєстійкості особистості

		Показники салютогенетичної спрямованості			
		Зрозумілість	Керованість	Осмиленість	Когерентність
Життєстійкість	Залучення	,59**	0,19	,34**	,46**
	Контроль	,45**	0,14	,26**	0,21*
	Прийняття ризику	,44**	0,17	0,18	0,22*

Примітка. ** – кореляція значуща на рівні 0,01; * – кореляція значуща на рівні 0,05.

У наших дослідженнях було виявлено, що суб'єктивне відчуття психологічного благополуччя виникає внаслідок роботи свідомих допінг-стратегій, що є демонстрацією здатності особистості до постійного творчого пристосування та зростання [14]. Копінг-поведінка застосовується людиною не тільки у випадках, коли складність завдання перевищує її адаптаційні можливості і її нормативне пристосування вимагає нових ресурсів, але й за необхідності змінити поведінку у складних життєвих ситуаціях, за хроні-

чного впливу стресорів і за негативних повсякденних подій. Розглядаючи поняття салютогенезу та життєстійкості, ми чітко відрізняємо їх від поняття копінг-стратегій, що можуть набувати як продуктивної, так і непродуктивної форми, зокрема й призводити до регресу.

У табл. 2 наведено показники взаємозв'язку копінг-стратегій зі складовими салютогенетичної спрямованості та життєстійкості особистості.

Таблиця 2

Взаємозв'язок складових салютогенетичної спрямованості та життєстійкості з копінг-стратегіями

		Конфронтаційний копінг	Дистанціювання	Самоконтроль	Пошук соціальної підтримки	Прийняття відповідальності	Втеча – уникнення	Планування розв'язання проблеми	Позитивна переоцінка
Життєстійкість	Залучення	-,09	-,13	-,14	,07	-,27**	-,39**	,45**	,26**
	Контроль	-,05	-,13	-,16	-,07	-,28**	-,41**	,46**	,21**
	Виклик	,06	-,13	-,08	,08	-,28**	-,34**	,45**	,28**
Салютогенез	Зрозумілість	-,03	-,18*	,14	,27**	-,09	-,36**	,39**	,09
	Керованість	-,03	-,06	-,7	-,13	,08	,16	,17	-,08
	Осмиленість	-,04	-,15	-,15	,18	-,05	-,29**	,18	-,06
	Когерентність	-,04	-,17*	,09	,17	-,06	-,28**	,37**	,04

Примітка. ** – кореляція значуща на рівні 0,01; * – кореляція значуща на рівні 0,05.

З огляду на дані табл. 2 можна стверджувати, що практично з усіма компонентами салютогенетичної спрямованості та життєстійкості найбільше пов'язана стратегія планування розв'язання проблеми. Ця стратегія сприяє виробленню певного плану дій, що передбачає врегулювання проблемної ситуації і зниження тривожності, формуючи певну психологічну безпеку, допомагає усунути внутрішній емоційний дискомфорт.

Зворотні зв'язки виявлено зі стратегіями втеча – уникнення та прийняття відповідальності, що може бути свідченням складнощів щодо вияву гнучкості за зміни ситуації та в міжособистісних взаєминах, а також складнощів в оцінюванні свого психологічного стану, стану

свого оточення, актуального стану наслідків своїх дій відповідно до прогнозованих результатів.

Зважаючи на те, що оцінка людиною часової перспективи як репрезентації в її свідомості цілісності зв'язку минулого, теперішнього та майбутнього життя є індикатором її здатності реалізувати творчий потенціал, переконаності у власній життєстійкості, залученості в події власного життя та здатності ними керувати, ми визначили кореляційні зв'язки цих змінних. Результати кореляційного аналізу складових часової перспективи, салютогенетичної спрямованості та життєстійкості особистості представлено в табл. 3.

Таблиця 3

Взаємозв'язок складових часової перспективи, салютогенетичної спрямованості та життєстійкості

		Негативне минуле	Гедоністичне теперішнє	Майбутнє	Позитивне минуле	Фаталістичне теперішнє
Життєстійкість	Залученість	-,56**	,06	,26**	,26**	-,38**
	Контроль	-,57**	,06	,25**	,23**	-,46**
	Прийняття ризику	-,62**	,08	,09	,28**	-,38**
Салютогенез	Зрозумілість	-,57**	,05	,47**	,45**	-,19
	Керованість	,13	,07	-,11	,12	,36*
	Осмиленість	-,16	,04	,38*	,37*	,15
	Когерентність	-,18	,05	,43**	,39**	,14

Представлені в табл. 3 дані свідчать про те, що неприйняття власного минулого, що викликає розчарування, може негативно впливати на життєстійкість людини, а отже, і на можливість протидії негативним впливам середовища. Так само і гедоністичне та фаталістичне теперішнє, що сприймається людиною відірваним від минулого та майбутнього і незалежним від її волі. Сильними (ресурсними) сторонами особистості є такі, де переважає орієнтація на майбутнє, що виражає наявність цілей та планів, відкритість новому досвіду та пізнанню. Ресурсом особистості є також орієнтація на позитивне минуле, що виражає рівень прийняття власного минулого, за якого будь-який досвід є досвідом, що сприяє розвитку та спричинив сьогоdnішній стан. Орієнтація на позитивне минуле в поєднанні з усвідомленням майбутнього обумовлює цілеспрямованість й

успішність особистості. Така часова перспектива, що виражає уявлення про власне "Я" у просторі та часовому вимірі життя, дозволяє адекватно реагувати на його події, базуючись на балансі між уявленнями про майбутнє та бажаннями теперішнього.

Отже, за результатами кореляційного аналізу загалом, можна зауважити, що когерентність, яка у функціональному сенсі близька до розуміння життєстійкості особистості, пов'язана з наявністю й усвідомленням життєвих цілей, самоприйняттям, наявністю позитивних взаємин зі своїм оточенням, залученістю в активне життя та здатністю впливати на життєві події.

На основі результатів регресійного аналізу, представлених в табл. 4, можемо визначити параметри, що мають найбільший вплив на показник когерентності.

Таблиця 4

Регресійні моделі				
Модель	R	R ²	Скоректований R ²	Стандартна похибка оцінки
1	,445 ^a	,160	,155	16,9491
2	,683 ^b	,180	,170	16,8147

Примітка: а – предиктори: (конст.); залученість; b – предиктори: (конст.) залученість, самоприйняття; c – залежна змінна: когерентність

Отримані дані свідчать про наявність прямого позитивного зв'язку показників салютогенетичної спрямованості особистості із самоприйняттям, смисложиттєвими орієнтаціями та залученістю у значущу взаємодію. Іншими словами, результати регресійного аналізу показали, що салютогенетична спрямованість зумовлюється зазвичай значущими взаєминами особистості та розумінням і прийняттям себе.

Отже, салютогенез – це не просто зворотний бік патогенетично орієнтованого погляду на здоров'я. Салютогенетичний спосіб мислення необхідний, насамперед, для зміцнення здоров'я. Він розглядає здоров'я не як мету, а як засіб, що дозволяє людям позитивно впливати на своє індивідуальне та соціальне життя.

Висновки:

- Салютогенетичної спрямованості досягають шляхом актуалізації внутрішніх ресурсів особистості, що сприяють збереженню та зміцненню її здоров'я, резистентності до впливу факторів стресу та психологічному благополуччю.

- Ресурси загальної резистентності людини, які полегшують вплив факторів стресу і сприяють задоволеності життям, пов'язані з наявністю і усвідомленням життєвих цілей, самоприйняттям, наявністю позитивних взаємин зі своїм оточенням та здатністю впливати на життєві події.

- Предикторами когерентності (ресурси загальної резистентності людини) є самоприйняття, осмисленість життя та залученість у значущу взаємодію.

- Чим вищий рівень когерентності особистості, тим більше вона здатна усвідомлювати життєві цілі, приймати себе, встановлювати позитивні взаємини зі своїм оточенням, впливати на життєві події, що робить її щасливішою, полегшує вплив факторів стресу і сприяє задоволеності життям.

Перспективи подальших досліджень полягають у побудові цілісного уявлення про салютогенез особистості в онтогенезі, у поглибленому визначенні чинників ціннісного ставлення до здоров'я залежно від статевих та вікових відмінностей та у розробці ефективних психологічних технологій формування поведінки, націленої на збереження здоров'я.

Список використаних джерел

- Галецька І. Психологічні властивості компонентів відчуття когерентності. *Вісник Львівського університету*. 2005. Вип. 8. № 7. С. 273–281.
- Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог в концтаборі. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2020. 160 с.
- Чиксентмірай М. Потік. Психологія оптимального досвіду. Харків: КСД, 2017. 358 с.
- Antonovsky A. The Life Cycle, Mental Health and the Sense of Coherence. *Israeli Journal Psychiatry and Related Sciences*. 1985. Vol. 22. No. 4. P. 273–280.
- Antonovsky A., Bernstein J. Pathogenesis and salutogenesis in war and other crises: Who studies the successful copier? In Milgram, N.A. (Ed.). *Stress and coping in time of war: Generalizations from the Israeli experience* (pp. 52–65). New York: Brunner/Mazel, 1986.
- Antonovsky A. Unraveling the mystery of health: How people manage stress and stay well. San Francisco, CA: Jossey-Bass, 1987. 218 p.
- Gable S., Haidt J. What (and Why) Is Positive Psychology? *Review of General Psychology*. 2005. Vol. 9. No. 2. P. 103–110.
- Koltko-Rivera M. E. The psychology of worldviews. *Review of General Psychology*. 2004. Vol. 8. No. 1. P. 3–58.
- Lyubomirsky S., Sheldon K. M., & Schkade D. Pursuing happiness: The architecture of sustainable change. *Review of General Psychology*. 2005. No. 9. P. 111–131.
- Maddi S., & Khoshaba D. Hardiness and mental health. *Journal of Personality Assessment*. 1994. Vol. 63. No. 2. P. 265–274.
- Maslow A. *The Father Reaches of Human Nature*. New York: Viking Press, 1971. 423 p.
- Seligman M., Csikszentmihalyi, M. Positive psychology. *American psychologist*. 2000. Vol. 55. No. 1. P. 5–14.
- Serdiuk L., Danyliuk I., Chykhantsova O. Psychological factors of secondary school graduates' hardiness. *Social Welfare: Interdisciplinary Approach*. 2019. Vol. 9. No. 1. P.93–103. URL: <https://www.journals.vu.lt/social-welfare/issue/view/1997>.
- Serdiuk L., Otenko S. The ukrainian-language adaptation for the wiesbaden inventory for positive psychotherapy and family therapy (WIPPF). *The global psychotherapist*. 2021. Vol. 1. No. 1. P.11–14.
- World Health Organization. World health statistics 2018: monitoring health for the SDGs, sustainable development goals. URL: <https://apps.who.int/iris/handle/10665/272596>.

References

- Galec'ka, I. (2005). Psihologichni vlastivosti komponentiv vidchuttja kogerentnosti. *Visnik I'viv's'kogo universitetu*, 8(7), 273–281. [in Ukrainian].
- Frankl, V. (2020). *Ljudina v poshukah spravzhn'ogo sensu. Psiholog v konctabori*. Harkiv: Klub simejnogo dozvilja. [in Ukrainian].
- Chiksentimigai, M. (2017). *Potik. Psihologija optimal'nogo dosvidu*. Harkiv: KSD, [in Ukrainian].
- Antonovsky A. (1985). The Life Cycle, Mental Health and the Sense of Coherence. *Israeli Journal Psychiatry and Related Sciences*, 22(4), 273–280.
- Antonovsky, A., & Bernstein, J. (1986). Pathogenesis and salutogenesis in war and other crises: Who studies the successful copier? In Milgram, N.A. (Ed.), *Stress and coping in time of war: Generalizations from the Israeli experience* (pp. 52–65). New York: Brunner/Mazel.
- Antonovsky, A. (1987). *Unraveling the mystery of health: How people manage stress and stay well*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.

7. Gable S., & Haidt J. (2005). What (and Why) Is Positive Psychology? *Review of General Psychology*, 9(2), 103–110.
8. Koltko-Rivera, M. E. (2004). The psychology of worldviews. *Review of General Psychology*, 8(1), 3–58.
9. Lyubomirsky, S., Sheldon, K. M., & Schkade, D. (2005). Pursuing happiness: The architecture of sustainable change. *Review of General Psychology*, 9, 111–131.
10. Maddi, S., & Khoshaba, D. (1994). Hardiness and mental health. *Journal of Personality Assessment*, 63(2), 265–274.
11. Maslow, A. (1971). *The Father Reaches of Human Nature*. New York: Viking Press.
12. Seligman, M., & Csikszentmihalyi, M. (2000). Positive psychology. *American psychologist*, 55(1), 5–14.
13. Serdiuk L., Danyliuk I., & Chykhantsova O. (2019). Psychological factors of secondary school graduates' hardiness. *Social Welfare: Interdisciplinary Approach*, 9(1), 93–103. URL : <https://www.journals.vu.lt/social-welfare/issue/view/1997>.
14. Serdiuk L., & Otenko S. (2021). The ukrainian-language adaptation for the wiesbaden inventory for positive psychotherapy and family therapy (WIPPF). *The global psychotherapist*, 1(1), 11–14.
15. World Health Organization. (2018). World health statistics 2018: monitoring health for the SDGs, sustainable development goals. URL : <https://apps.who.int/iris/handle/10665/272596/>

Надійшла до редколегії 14.01.22
Рекомендована до друку 15.05.22

Liudmyla Serdiuk, Dr of Sci. (Psychology), Prof.
ORCID: 0000-0001-8301-4034

Olga Kuprieieva, Dr of Sci. (Psychology), Associate Prof.
ORCID: 0000-0002-5429-1427
Kostiuk Institute of Psychology, NAES of Ukraine

Svitlana Otenko, PhD (Psychology),
ORCID: 0000-0001-9066-0077
Open International University of Human Development "Ukraine"

THE SALUTOGENIC BASIS FOR PERSONAL HARDINESS

The article analyzes the salutogenic approach in psychology, reveals the role of an individual's salutogenic attitudes to help counteract stress impact. The relationship between the constructs of salutogenesis and an individual's hardiness are analyzed. An individual's salutogenic orientation is understood by us as his/her value attitude to his/her own psychological health; and health is considered not as an absent illness, but as a state in the continuum between mental disorder and psychological well-being. The integral indicator of a valuable attitude to health is a sense of coherence as a special structure of attitudes that includes three interrelated components: comprehensibility, manageability, meaningfulness.

The study purpose is to determine empirically the salutogenic factors of an individual's hardiness. The study used the following methods: C. Riff's Psychological Well-Being Scale; A. Antonovsky's sense of connectedness scale, S. Maddi's Hardiness Test; Zimbardo Time Perspective Inventory; Ways of Coping questionnaire by S. Folkman and R.S. Lazarus. The study sample consisted of 183 people, 48 men and 135 women; average age was 37.7 ± 11.1 years.

The correlations among the components of salutogenetic orientation, hardiness, coping strategies and time perspective were determined empirically. The resources of an individual's general resistance, which alleviate stress impact and contribute to the individual's optimal functioning, are related to understanding and assessment of a situation by the individual, existing acknowledged life goals, the ability to influence life events, one's own capabilities understood by the individual and existing positive relationships with others.

Keywords: salutogenesis, hardiness, personal resources, coping strategies, time perspective.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Series "Psychology". № 1(15), pp. 61-64 (2022)
УДК 159.9
DOI: [https://doi.org/10.17721/BSP.2022.1\(15\).10](https://doi.org/10.17721/BSP.2022.1(15).10)

ISSN 1728-3817
© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University", 2022

Хаміла Тан Тан Давані, асп.
ORCID: 0000-0002-2753-1915

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ВИНИКНЕННЯ ТА ЕМОЦІЙНЕ РЕГУЛЮВАННЯ РОЗЛАДІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ З УЖИВАННЯМ ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН

Розглянуто особливості регулювання емоцій і залежностей як провісників зловживання психоактивними речовинами, проаналізовано передумови їхнього виникнення та здійснено класифікацію емоційних проблем. Надано відповідь на проблематичне питання емоційної дисрегуляції та спричиненої нею травми між поколіннями в сім'ях із розладами, пов'язаними з уживанням психоактивних речовин (ПАР). Визначено, що залежність від згаданих наркотичних речовин є розладом, який характеризується порушенням регулювання емоційних процесів. Наголошено, що токсикоманія – це розлад, який характеризується порушенням регулювання емоційних процесів. Важливість емоційних навичок і посилення управління емоціями в контексті відновлення емоційної зрілості та психічного здоров'я досліджено як один із важливих інструментів для відновлення залежності та психічного здоров'я залежних від психоактивних речовин та їхніх дітей. У напрямі емоційної психотерапії було вивчено та порівняно дві класичні форми лікування залежності, а саме когнітивно-поведінкову терапію (КПТ) і діалектичну поведінкову терапію (ДБТ). У процесі аналізу специфічних емоційних розладів серед сімей, у яких уживають психоактивні речовини, були встановлені окреслені емоційні проблеми та здійснено їхню класифікацію, що надало змогу сформулювати висновки щодо того, що навички за допомогою терапії регулювання емоцій (ТРЕ) є життєво важливою частиною лікування залежності.

Ключові слова: регулювання емоцій, дисрегуляція емоцій, проблеми вживання психоактивних речовин, проблеми підлітків, ТРЕ, КПТ, ДБТ.

Залежність від психоактивних речовин (наркотиків) – це хронічне захворювання, що виявляється в неперервному бажанні вживати наркотичні речовини, незважаючи на негативні соціально-медичні наслідки. У зазначеному контексті нагальної потреби набуває дослідження особливостей регулювання емоцій і залежності як провісників зловживання психоактивними речовинами. Мета статті полягає у висвітленні проблематичного питання емоційної дисрегуляції у сім'ях із розладами, пов'язаними з уживанням ПАР.

Для речовин, що викликають залежність, характерним є ефект винагороди та здатність залучати шляхи винагороди в мозку. Водночас ці речовини також забезпечують швидке полегшення негативного впливу, а отже, таким чином є високо підсилювальними. Відповідно, негативна афективність й інші афективні вразливості (чинники, пов'язані з переживанням афекту) тісно пов'язані з проблематичним уживанням психоактивних речовин і викликаних цим розладами.

З 1990-х рр. регулювання емоцій було ключовою конструкцією в дослідженнях із соціальних наук. Регулювання емоцій визначають як процес управління та модифікації свого внутрішнього стану та/або зовнішньої поведінки в різних ситуаціях [2]. Регулювання емоцій підтримує саморегулювання, що сприяє змінам поведінки для досягнення цілей. Воно тісно переплітається з поведінковими реакціями людини та причетне до складнощів орієнтування в соціальних взаємодіях. Соціальний та емоційний розвиток є основою зростання та розвитку, життєво важливий для соціальної компетентності, якості життя та, зрештою, для добробуту людини.

У дійсності, регулювання емоцій – це здатність людини впливати на свої емоційні реакції за допомогою внутрішніх і зовнішніх стратегій. Емоційне регулювання стосується того, як люди реагують на ситуації, які емоційно стимулюють. Іноді здається, що наші емоції контролюють наші дії. Емоційне регулювання стосується різних методів, які використовуються, свідомо та підсвідомо, щоб тримати ці емоції під контролем. Згідно із процесною моделлю регулювання емоцій, емоцією мо-

жна регулювати на п'яти точках процесу її породження: вибір ситуації, модифікація ситуації, розгортання уваги, зміна пізнання та модуляція відповідей. Сфера регулювання емоцій обіцяє нове розуміння давніх питань про те, як люди керують своїми емоціями.

На протилежній точці регуляції емоцій розташовано дисрегуляцію емоцій, яка, як було встановлено, має вагоме значення у процесі виникнення та підтримки психічних розладів, серед яких розлади, пов'язані з уживанням психоактивних речовин. З огляду на це важливо знати, як складнощі в регулюванні емоцій різняться залежно від рівня вживання психоактивних речовин.

Коли людина не може належним чином емоційно себе регулювати, вона, найімовірніше, вдасться до певних методів, які є менш адаптивними або здоровими. Є багато причин, чому одні можуть долати це більше порівняно з іншими, зокрема Дж. П. Сігел із цього приводу зауважує: "у сім'ях, які зловживають психоактивними речовинами, урахувавши випадки батьківської напруги, конфліктів і можливого насильства, імовірно, що історія дитинства підлітків, які вживають психоактивні речовини, демонструє поведінкові показники попередніх проблем емоційної регуляції" [7].

Однією із причин є те, що діти із сімей, у яких є залежні від наркотичних речовин, не навчилися цих важливих навичок від своїх батьків або випадково дотримувалися неправильних методів своїх батьків. Ці діти мають глибокі особистісні та соціальні проблеми пізнання. Соціальне пізнання передбачає розумові операції, що забезпечують соціальну взаємодію. Для соціального пізнання та взаємодії потрібні здібності для емоційного регулювання (ЕР), що добре функціонують і (пізніше) неушкоджені здібності до теорії розуму (ТР). Новонароджені немовлята та діти навчаються ЕР через взаємодію зі своїми чутливими та надійними людьми [5].

Травма в дитинстві або зневага можуть вплинути на здатність людини до ЕР, а також спровокувати особливо високий рівень стресу.

Зловживання психоактивними речовинами – поширена реакція на емоційну стимуляцію, коли людина не

вміє регулювати ці емоції. У хронічній формі порушення регулювання емоцій пов'язане із симптоматикою психічного захворювання. Підлітки зі зниженим регулюванням емоцій відчують посилення симптомів депресії та проблемної поведінки.

Зловживання психоактивними речовинами гальмує емоційне зростання людини, оскільки пригнічує негативні думки й емоції людини. У підсумку цій людині більше не потрібно мати справу зі своїми негативними думками й емоціями. Уживання психоактивних речовин навіть обмежує здатність людини регулювати свої думки й емоції. Як наслідок, люди, які вживають психоактивні речовини та страждають від розладів, ніколи не удосконалюють свої навички регулювання емоцій, оскільки більшість із них потребують практичних навиків. Це очевидно з того факту, що споживачам психоактивних речовин важче справлятися з негативними думками й емоціями, тому вони звертаються до речовин, щоб впоратися з цим.

Наркотична залежність у батьків характеризується складнощами у власній емоційній регуляції та їхніх дітей, що вказує на важливість спеціальних і нових методологій лікування. Порушення регулювання в дитинстві, навіть до раннього вияву психіатричного розладу, підвищує ризик уживання психоактивних речовин у дорослому віці, суїцидальних думок і поведінки, а також загального погіршення функціонування [2]. На відміну від цього, позитивні емоційні та соціальні навички пов'язані з поліпшенням самоефективності в підлітковому віці [4].

Згідно з публікацією Стенфордського університету, терапія регулювання емоцій має бути спрямована на таке: ідентифікувати, диференціювати й описувати емоції; підвищити сприйнятливості й адаптацію; зменшити використання стратегій уникнення емоційних переживань; підвищити здатність використовувати емоційну інформацію для визначення потреб.

Керуючи власними міжособистісними стосунками й іншими контекстуальними потребами, досягаючи цілей регулювання емоцій, споживачі психоактивних речовин можуть навчитися використовувати свої емоції собі на користь, а не на шкоду. Це пояснюють тим, що терапія регулювання емоцій навчає людей визначати та приймати свої емоції таким чином, щоб вони могли зрозуміти себе, а не дозволяти своїм емоціям керувати собою.

Негативні емоції та нездатність керувати емоціями були названі важливим стимулом для відновлення зловживання психоактивними речовинами. Емпіричні дослідження у цьому напрямі показали, що споживачі, які використовують більш адаптивні стратегії регулювання емоцій, були успішнішими в курсах лікування. Навпаки, люди, які не в змозі контролювати свої емоції, найвірогідніше, стають постійними наркоманами. Отже, інформуючи людей про речовини, спокусу та пов'язані з ними позитивні та негативні емоції, а також, приймаючи й ефективно справляючись з ними, навчання регулюванню емоцій може сприяти психічному здоров'ю цих людей.

Фахівці вважають, що співзасновник "Анонімних алкоголіків" Б. Вілсон розробив теорію, яка лежить в основі ТРЕ. Зазначена теорія полягає в тому, що речовини забезпечують людям емоційне полегшення. З огляду на це люди, у яких розвиваються розлади від уживання психоактивних речовин, перестають вчитися самостійно керувати своїми емоціями. Й оскільки вони не досягли емоційної зрілості і не навчилися регулювати своїми емоціями, їхні діти не навчилися цього. Через цей брак знань про керування своїми емоціями і в майбутньому вони, найімовірніше, зловживатимуть речовинами протягом усього життя. Зважаючи на це, усі

прийоми та методи, які використовуються для відновлення навичок емоційного контролю, що призначені їхнім батькам, також охоплюватимуть стан цих дітей.

Щоб відновити відчуття емоційної зрілості, люди, які не вживають алкоголь і наркотики, також мають практикувати емоційну тверезість. Завдяки практиці емоційної тверезості люди, які приймають ТРЕ, більше не будуть залежати від речовин, що допомагають упоратися зі своїми емоціями. Натомість, вони навчаться дивитися в очі своїм емоціям і справлятися з ними. Отже, вони матимуть змогу перетворити свої емоції на потужний інструмент, який може їх зміцнити і надати самооцінку.

Під час ТРЕ люди також розвиватимуть навички регулювання емоцій, що допоможуть їм керувати своїми емоціями та використовувати їх собі на користь. Справитися з усіма емоціями, що колись були притуплені вживанням психоактивних речовин, може бути надзвичайно складно. Це, навіть, може змусити людей піддатися тригерам залежності та знову зловживати речовинами, щоб упоратися. Ось чому навчання навичкам регулювання емоцій за допомогою ТРЕ є важливою частиною лікування залежності.

Чим більше навичок людина засвоює під час терапії регулювання емоцій, тим менша ймовірність того, що вона піддається тригерам залежності та виникне рецидив. Водночас терапія регулювання емоцій може допомогти поліпшити психічне здоров'я людини. Це також дуже важливо в лікуванні й одужанні від залежності, оскільки психічні захворювання часто є причиною початку зловживання наркотичних речовин людьми.

Існують деякі інші форми терапії наркозалежності, що дають змогу навчити людей деяким тим самим навичкам регулювання емоцій, що й ТРЕ. Дві класичні форми терапії залежності, що можуть допомогти людям керувати своїми емоціями, це когнітивно-поведінкова терапія та діалектична поведінкова терапія.

Когнітивно-поведінкова терапія навчає людей, як змінити свої негативні думки, емоції та поведінку на позитивні. Отже, КПТ певним чином допомагає людям керувати своїми негативними емоціями. Існує дві основні частини когнітивно-поведінкової терапії залежності: функціональний аналіз і навчання.

Під час функціонального аналізу когнітивно-поведінкової терапії терапевти допомагають людям, які лікуються від залежності, визначити причину їхніх негативних думок й емоцій. Ця частина когнітивно-поведінкової терапії узгоджується з терапією регулювання емоцій, оскільки однією із цілей ТРЕ є ідентифікація, диференціація й опис емоцій.

Друга частина когнітивно-поведінкової терапії залежності – тренування навичок. Ця частина когнітивно-поведінкової терапії навчає людей позитивним механізмам подолання. Насправді, під час навчання навичок КПТ пацієнти, які лікують залежність, будуть активно практикувати, використовуючи засвоєні механізми подолання. Це пояснюють тим, що такі механізми подолання можуть бути використані, щоб допомогти людям упоратися із тригерами залежності.

Частина тренування навичок КПТ узгоджується із ціллю навичок регулювання емоцій, що вказує про зміни поведінки шляхом управління міжособистісними стосунками. Це також узгоджується з думкою, що навички регулювання емоцій розвиваються з часом під час практики.

Діалектична поведінкова терапія (ДПТ) навчає людей, як приймати свої негативні думки й емоції, щоб вони не спричинили розвиток негативної поведінки. ДПТ є,

можливо, найближчою формою терапії залежності до терапії регулювання емоцій. Це пояснюють тим, що ДПТ змушує людей досягати майже всіх цілей щодо навичок регулювання емоцій. ДПТ, наприклад, допомагає людям ідентифікувати, диференціювати й описувати свої емоції. Це також може допомогти підвищити сприйняття своїх емоцій, що, зі свого боку, підвищує їхню адаптивність.

Внаслідок першого переліку навичок регулювання емоцій ДПТ, що досягнуті, пацієнти, які проходять курс лікування залежності, також зменшують свої стратегії уникнення емоцій. Крім того, люди можуть збільшити свою здатність використовувати емоційну інформацію для визначення потреб. Нарешті, ДПТ дає змогу людям змінити свою поведінку так, щоб допомогти їм керувати тригерами залежності та стосунками. Той факт, що всі ці навички регулювання емоцій ДПТ також є цілями TPE, показує, що ДПТ є найкращою заміною TPE, а потім КПТ.

Зрештою, здатність регулювати свої емоції надає людям те, що їм потрібно для підтримання тверезості під час лікування від залежності. Це пояснюють тим, що навички регулювання емоцій допомагають людям приймати свої негативні емоції та змінювати їх на позитивні.

Навчившись керувати своїми негативними емоціями і, зрештою, причинами залежності без уживання речовин, люди, які виліковуються від залежності та пройшли TPE, також можуть емоційно дозріти. Це необхідно, оскільки хронічне вживання психоактивних речовин раніше гальмувало емоційну зрілість наркоманів.

Крім того, розвиток навичок регулювання емоцій під час лікування від залежності допомагає людям підтримувати здоровий психічний стан. У підсумку, це також допомагає запобігти рецидивам у людей, які лікуються від залежності. Зазначений факт пояснюють тим, що психічні захворювання у більшості випадків є основною причиною, чому люди починають уживати психоактивні речовини. Отже, люди можуть не тільки залучити TPE у свої програми лікування залежності, але вони також мають можливість долучити у свої програми лікування подвійної діагностики.

Висновки. Емоційне регулювання передбачає те, як люди вирішують, які емоції виражати, коли і як на них впливають емоції, а також спосіб, що вони обирають для вираження емоцій. Те, як людина ставиться до емоцій, прийняття, толерантності та доступу до стратегій регулювання емоцій, має вирішальне значення для позитивної взаємодії із життєвими обставинами й адаптації поведінки відповідно до своїх потреб. Існує чотири специфічні здібності, пов'язані з емоційним регулюванням: усвідомлення емоцій, ідентифікація та класифікація емоцій, інтерпретація емоцій та їхніх фізіологічних ефектів, а також прийняття та терпіння негативних емоцій. Емоційне регулювання – це те, що люди починають розвивати в дитинстві та продовжують це робити протягом усього життя.

Навички регулювання емоцій навчають пацієнтів керувати негативними та непереборними емоціями, одночасно посилюючи позитивні емоції. Цілі регулювання емоцій полягають у тому, щоб допомогти наркозалежним і їхнім дітям визначити та зрозуміти мету своїх емоцій, зменшити емоційну вразливість й емоційні страждання.

Емоційне регулювання є основною частиною поширених видів психотерапії, таких як КПТ і ДБТ. Емоційне регулювання особливо важливе в ДБТ, оскільки воно спочатку було розроблене для лікування залежних людей із межовим розладом особистості, що характеризується різкими перепадами настрою та сильними емоціями. Оскільки емоції важче регулювати з їхнім

посиленням, ДБТ також зосереджується на толерантності до дистресу або на тому, як витримати сильні емоції, не дозволяючи їм контролювати себе. Визначено, що ДБТ є ефективною у лікуванні багатьох важких станів, крім межового розладу особистості, зокрема й таких, як важка депресія та залежність.

Список використаних джерел

1. Cole P. M., Michel M. K., Teti L. O. The development of emotion regulation and dysregulation: A clinical perspective. *Monographs of the Society for Research in Child Development*. 1994. 59 (2-3), 73–100, 250–283. <https://doi.org/10.2307/1166139>.
2. Compas B. E., Jaser S. S., Dunbar J. P., Watson K. H., Bettis A. H., Gruhn M. A., Williams E. K. Coping and emotion regulation from childhood to early adulthood: Points of convergence and divergence. *Australian Journal of Psychology*. 2014. 66 (2):71–81. DOI: 10.1111/ajpy.12043.
3. Doran N., McChargue D., Cohen L. Impulsivity and the reinforcing value of cigarette smoking. *Addictive Behaviors*. 2007. P. 90–98; DOI:10.1016/j.addbeh.2006.03.023. URL: <https://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1282&context=psychfacpub>.
4. Gross J. J. The Emerging Field of Emotion Regulation: An Integrative Review. *Review of General Psychology*. 1998. 2(3), P. 271–299. URL: <https://doi.org/10.1037/1089-2680.2.3.271>.
5. Holtmann M., Buchmann A. F., Esser G., Schmidt M. H., Banaschewski T., Laucht M. The child behavior checklist-dysregulation profile predicts substance use, suicidality, and functional impairment: A longitudinal analysis. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. 2011. P. 139–147. DOI: 10.1111/j.1469-7610.2010.02309.x. Epub 2010 Sep 20. PMID: 20854363.
6. Paulus F. W., Ohmann S., Möhler E., Plener P., Popow C.. Emotional dysregulation in children and adolescents with psychiatric disorders. A narrative review. *Front Psychiatry*. 2021. DOI: 10.3389/fpsy.2021.628252. PMID: 34759846; PMCID: PMC8573252. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8573252>.
7. Salavera C., Usán P., Jarie L. Emotional intelligence and social skills on self-efficacy in secondary education students. Are there gender differences? *Journal of Adolescence*. 2017. 60: 39–46.
8. Siegel J. Emotional Regulation in Adolescent Substance Use Disorders: Rethinking Risk. *Journal of Child & Adolescent Substance Abuse*. 2014. 24. 67–79.
9. Silk J. S., Steinberg L., Morris A. S. Adolescents' emotion regulation in daily life: Links to depressive symptoms and problem behavior. *Child Development*. 2003 Nov-Dec; 74(6):1869–80. DOI: 10.1046/j.1467-8624.2003.00643.x. PMID: 14669901.

References

1. Cole, P. M., Michel, M. K., & Teti, L. O. (1994). The development of emotion regulation and dysregulation: A clinical perspective. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 59(2-3), 73-100, 250-283. <https://doi.org/10.2307/1166139>.
2. Compas, B. E., Jaser S. S., Dunbar J. P., Watson K. H., Bettis A. H., Gruhn M. A., Williams E. K. (2014). Coping and emotion regulation from childhood to early adulthood: Points of convergence and divergence. *Australian Journal of Psychology*, 66 (2):71-81. DOI: 10.1111/ajpy.12043.
3. Doran, N., McChargue D., Cohen L. (2007). Impulsivity and the reinforcing value of cigarette smoking. *Addictive Behaviors*, pp. 90-98; DOI:10.1016/j.addbeh.2006.03.023. Retrieved from <https://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1282&context=psychfacpub>.
4. Gross, J. J. (1998). The Emerging Field of Emotion Regulation: An Integrative Review. *Review of General Psychology*, 2(3), 271–299. <https://doi.org/10.1037/1089-2680.2.3.271>.
5. Holtmann, M., Buchmann, A.F., Esser, G., Schmidt, M.H., Banaschewski, T., Laucht, M. (2011). The child behavior checklist-dysregulation profile predicts substance use, suicidality, and functional impairment: A longitudinal analysis. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, pp. 139-147. DOI: 10.1111/j.1469-7610.2010.02309.x. Epub 2010 Sep 20. PMID: 20854363.
6. Paulus, F.W., Ohmann, S., Möhler, E., Plener, P., Popow, C. (2021). Emotional dysregulation in children and adolescents with psychiatric disorders. A narrative review. *Front Psychiatry*. DOI: 10.3389/fpsy.2021.628252. PMID: 34759846; PMCID: PMC8573252. Retrieved from <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8573252>.
7. Salavera C, Usán P, Jarie L (2017) Emotional intelligence and social skills on self-efficacy in secondary education students. Are there gender differences? *Journal of Adolescence* 60: 39–46.
8. Siegel J. (2014). Emotional Regulation in Adolescent Substance Use Disorders: Rethinking Risk. *Journal of Child & Adolescent Substance Abuse*. 24. 67–79.
9. Silk J.S., Steinberg L., Morris A.S. (2003). Adolescents' emotion regulation in daily life: Links to depressive symptoms and problem behavior. *Child Development* 2003 Nov-Dec; 74(6):1869–80. DOI: 10.1046/j.1467-8624.2003.00643.x. PMID: 14669901.

Надійшла до редколегії 26.02.22
Рекомендована до друку 15.05.22

Hamila Tan Tan Davani, PhD Student
ORCID: 0000-0002-2753-1915
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

EMOTIONAL REGULATION IN SUBSTANCE USES DISORDERS AND THEIR GENERATION

The present article focuses on emotion regulation as a predictors and treatment of substance addictions, the scope of this theoretical review is in response to the problematic issue of emotional dysregulation and its intergenerational trauma among families with substance use disorders. It is emphasized that substance dependence is a disorder characterized by a disturbance in the regulation of emotional processes. It has been found that the use of drugs in order to quickly relieve emotional pain acts as a very strong negative reinforcer and disrupts the foundations of the development of emotional management in the consumer. Of course, the children of these families do not learn emotional skills through modeling sick behavior and have difficulty in regulating and managing their emotions. Therefore, the importance of emotional skills and strengthening the management of emotions in the context of restoring emotional maturity and mental health has been investigated as one of the important tools for addiction recovery and the mental health of substance addictions and their children.

In the field of emotional management psychotherapy, two classic forms of addiction treatment, which are Cognitive-behavioral therapy (CBT) and Dialectical behavior therapy (DBT), have been examined and compared. The two main known components of CBT for addiction, cognitive-behavioral therapy and functional analysis and training, are generally known to be effective in managing negative emotions. The two main known components of CBT for addiction, cognitive-behavioral therapy and functional analysis and skill training, are generally known to be effective in managing negative emotions. By analyzing specific emotional disorders among substance users' families, these emotional problems have been identified and classified, and in this regard, investigated why skills through emotion regulation therapy (ERT) is a vital part of addiction treatment.

Keywords: emotion regulation, emotion dysregulation, substance use problems, adolescents' problems, ERT, CBT, DBT.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Series "Psychology". № 1(15), pp. 65-72 (2022)
УДК 316.614:343.148
DOI: [https://doi.org/10.17721/BSP.2022.1\(15\).11](https://doi.org/10.17721/BSP.2022.1(15).11)

ISSN 1728-3817
© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University", 2022

Юлія Чаплінська, канд. психол. наук, старш. наук. співроб.
ORCID: 0000-0002-8105-8954
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Київ, Україна

МЕДІАПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА АУДІОВІЗУАЛЬНОЇ ПРОДУКЦІЇ

Розкрито зміст наукового конструкту медіапсихологічної експертизи. На основі загальнонаукових методів обґрунтовано теоретичні та методологічні основи поняття, подано визначення, окреслено об'єкт і предмет дослідження, наведено перелік основних завдань і методів, описано процес проведення та написання експертного висновку, обґрунтовано вимоги до компетентності експерта.

Ключові слова: медіапсихологія, медіаризики, діти, безпека, аудіовізуальна продукція, психологічна шкода, психологічне благополуччя, медіапсихологічна експертиза.

Вступ. Медіа стали невід'ємною частиною життя дітей ХХІ ст. Цифрові медіа інтегровані в повсякденне життя як медіаняні, що притягують до себе увагу дітей, навчають їх основним правилам буття, як соціалізувальний фактор, що забезпечує моделями поведінки в соціумі – що є успішністю, а що – ні. Медіа поступають постійним тлом протягом усього періоду дорослішання та впливають на формування думок, цінностей і стереотипів. Проте далеко не вся інформація, яку демонструють засоби масової інформації (ЗМІ), є корисною або хоча б нейтральною для неповнолітніх дітей, у яких ще не сформоване критичне мислення. Наприклад, діти часто надають перевагу перегляду телевізійних програм, що демонструють незвичні ситуації та стимулюють їхні почуття – насильством, переконами, сценами жахів тощо [30]. Однак водночас діти не усвідомлюють наслідки таких переглядів і потенційних змін у своїй поведінці (формування толерантного ставлення до насильства, формування фобій або страждання від нічних кошмарів). Саме тому необхідно ретельно слідкувати за змістом програм, що переглядають діти. І не тільки їхнім батькам, але й формувати регулятори щодо медіа-контенту у прайм-тайм на державному рівні.

В українському суспільстві робота над створенням механізмів-регуляторів діяльності ЗМІ, які висвітлюють чутливі теми, що можуть негативно впливати на психологічний і моральний розвиток дітей, розпочалася ще 2016 р. Головною рушійною силою цього процесу стала Національна рада з питань телебачення та радіомовлення. Оскільки на той момент в Україні не було прописаних нормативних документів і законних регуляторів, як у більшості європейських країн і медійна спільнота не мала обмежень, викристалізувалась актуальна потреба у їхньому напрацюванні. Саме так в Україні з'явилися п'ять саморегулювальних актів:

- Спільний акт узгодження № 1. Захист дитини, яка зазнала сексуального насильства, за залучення до медіа-виробництва [10].

- Спільний акт узгодження № 2. Висвітлення засобами масової інформації теми суїциду [11].

- Спільний акт узгодження № 3. Висвітлення засобами масової інформації теми участі дітей у збройних конфліктах [12].

- Спільний акт узгодження № 4. Висвітлення засобами масової інформації випадків насильства і жорстокості [13].

- Спільний акт узгодження № 5. Висвітлення засобами масової інформації випадків булінгу/цькування [14].

Національна рада закликала всіх мовників долучатися до процесу не тільки вироблення правил висвітлення ЗМІ особливо важливих тем, але й їхнього провадження в редакційні політики і керуватися ними в роботі ЗМІ. Оскільки їх дотримання могло б допомогти зробити український ефір безпечнішим для дітей. Однак варто зауважити, що ці правила не є обов'язковими до впровадження, а лише рекомендованими, у зв'язку з чим, на нашу думку, існує необхідність у розробленні додаткових механізмів – регуляторів діяльності ЗМІ.

Дослідження лабораторії психології масової комунікації та медіаосвіти Інституту соціальної та політичної психології НАПН України свідчать про те, що більшість українських батьків не вважають безпечним для своїх неповнолітніх дітей перегляд телеконтенту, створеного українськими мовниками через наявність у ньому сцен насильства, поєднаних з еротичними епізодами, демонстрацією жахів, смерті, уживання наркотиків й інших небажаних для наслідування форм поведінки [6]. Оскільки немає чітко прописаних на державному рівні регуляторів, то кількість контенту, що може завдати психологічної шкоди неповнолітнім дітям, з кожним роком зростає, що може завдавати негативного впливу психологічному благополуччю дітей різного віку. Демократичні цінності регулювання медіаіндустрії та забезпечення свободи слова заходять у суперечність із бажанням батьків захистити своїх дітей навіть шляхом запровадження цензури. У судах батьки не можуть відстояти права їхніх дітей, оскільки досі немає методів доведення факту завдання шкоди суспільній верстві (неповнолітнім дітям) медіапродукцією. Українські інститути судово-медичних експертиз потребують науково-обґрунтованих методик, що матимуть чітко прописані критерії завдання психологічної шкоди аудіовізуальною продукцією дітям різного віку для захисту їхніх прав на безпеку в судовому порядку.

У зв'язку із цим актуальною стала потреба у формуванні такого напрямку в судовій експертизі як медіапсихологічна експертиза аудіовізуальної продукції. Захист дитини в інформаційному просторі потребує для своєї повної реалізації розроблення науково обґрунтованого конструкту із чітким визначенням методологічних основ зазначеного виду експертизи.

Метою статті є методологічне обґрунтування наукового конструкту медіапсихологічної експертизи аудіовізуальної продукції.

Огляд літератури. У світі накопичено суттєвий досвід досліджень впливу на психічне здоров'я і розвиток дитини як традиційних медіа [23, 24, 25], так і новітніх

інтернет-технологій [28, 29]. У роботах українських учених порушено питання проблем деструктивного впливу засобів масової інформації, насамперед телебачення, на розвиток особистості [8, 1, 19, 7 та ін.].

Імовірна психологічна шкода від негативного впливу медіа на дитину непокоїла батьків і педагогів ще з часів появи перших телевізорів. Західні вчені досить часто у своїх роботах порушували це питання. Експеримент, що проводила група американських учених на чолі з професором Дж. Джонсоном у 1975–2000 рр. виявила чіткий взаємозв'язок між агресивністю і телебаченням у молоді. Дослідники спостерігали за 700 нью-йоркськими сім'ями й констатували, що під час ефірного часу у проїм-тайм на екрані відбувається від 3 до 5 актів насильства, а під час демонстрації дитячих програм, зокрема й мультфільмів, ця цифра збільшується до 20–25. У кожній сім'ї, за якою спостерігали під час експерименту, на початковій його стадії була дитина віком від 1 року до 10 років, а на завершальній стадії дослідження 2000 р. учасники вже були повнолітніми молодими людьми (у середньому 30-річними). Учасників просили заповнити анкету, за даними якої намагалися виявити схильність опитуваних до агресії. Учені зробили такі висновки: 43 % тих, хто у віці 8–12 років дивився телевізор понад три години на добу, виявили схильність до насильства, а 20 % учасників експерименту становили загрозу для суспільства, тобто були готові коїти злочини. З тих, хто сидів перед телеекраном менше години на день, агресивність була виявлена всього у 9 %. За результатами експерименту вчені закликали батьків не дозволяти їхнім дітям дивитися телевізор більше 1 год на добу [26].

2001 р. група вчених на чолі з Д. Андерсоном проводили дослідження 570 підлітків. Основною метою дослідження було визначення довготривалих зв'язків між переглядом телевізійних програм у дошкільному віці та досягненнями, поведінкою і настановами в підлітковому. Використовуючи телефонне інтерв'ю та стенограми, вони оцінили рівень взаємодії зі ЗМІ, успішність у школі (оцінки з англійської мови, природознавства та математики), читання художньої літератури, творчість, агресія, уживанням алкоголю тощо. У кожній із зазначених сфер оцінювання вчені перевіряли вплив ролі телевізійного контенту (наприклад, соціальне навчання, обробка інформації). За результатами було виявлено, що перегляд освітніх програм у дошкільному віці корелювався з вищими оцінками, читанням більшої кількості книг, підвищенням цінності досягнень, більшою креативністю та меншою агресією серед опитаних. Зазначені кореляції були більш постійними для хлопчиків, ніж для дівчат. Натомість опитані, які частіше у дошкільному віці переглядали програми про насильство, мали набагато нижчі оцінки ніж ті, які такі програми не дивилися взагалі [22].

Учені новозеландського Університету Отаго на чолі з К. Лендх'юсом спостерігали за понад 1000 дітей віком від 5 до 15 років і з'ясували, що у досліджуваних, які проводили понад 2 год на добу перед телевізором, розвивалося порушення уваги у 40 % випадків. Ба більше, ризик виникнення проблем із концентрацією уваги не зменшувався навіть тоді, коли вже у дорослому віці досліджувані взагалі припиняли користуватися телевізором. Це є свідченням того, що шкідливий ефект від перегляду телевізійних програм може зберігатися тривалий час. Дослідники пов'язують проблеми, що виникають з концентрацією, із частотою зміни сюжетів, що є типовим для більшості телевізійних програм. Зазначений аспект телебачення є серйозним подразником для мозку дитини, що перебуває у фазі інтенсивно розвит-

ку, а також зменшенням часу на інші дозвілєві практики, що поліпшують концентрацію уваги (читання, ігри, заняття спортом) у житті дитини [27].

Для створення загальної картини впливу медіапродукції на дітей різного віку в Україні, вважаємо за необхідне спиратися на актуальні статистичні дані всеукраїнських масових досліджень, які проводилися лабораторією психології масової комунікації та медіаосвіти Інституту соціальної та політичної психології НАПН України з 2007 по 2021 рр. у всіх регіонах України.

2007 р. медіакультура особистості характеризується частотою і тривалістю контактів з медіа. Щодня дивилися телепередачі 66,5% дорослого населення, учнів – 61,6 студентів – 40,9 %. Чоловіки дивилися телепередачі дещо менше (65,3 %), ніж жінки (68,1 %). Зовсім не дивляться телевізор 8,4 % опитаних студентів – це вдвічі більше, ніж серед дорослих (3,7) і старшокласників (3,5 %). Щобудня витрачали на перегляд телепередач зазвичай від години до двох: дорослі – 42,2 %, студенти – 42,4, учні – 41,7 %. У вихідні, природно, зростали витрати часу на "сидіння біля ящика" серед усіх категорій опитаних – зазвичай від двох до трьох годин: дорослі – 43,5 %, студенти – 32,3, учні – 39,9 %. Менше за інших витрачають часу на перегляд телепередач студенти (щодня дивляться телевізор 40,9 % опитаних, тоді як дорослих – 66,5 й учнів 61,6 %) [2].

У попередньому масовому опитуванні респонденти щобудня витрачали на перегляд телепередач від години до двох, 2010 р. така тривалість перегляду стала властивою для 36,9 % дорослих, 37,8 студентів та 39,9 % учнів. У вихідні також зростали витрати часу на "сидіння біля ящика" серед усіх категорій опитаних зазвичай від двох до трьох годин: дорослі – 38,5 %, це на 5 % менше, ніж два роки тому, студенти – 35,4 %, на 3 % більше, учнів було 39,9 %, стало менше на 0,3 %. Менше за інших витрачали часу на перегляд телепередач студенти (щодня дивляться телевізор 30,7 % опитаних або на десять відсотків менше проти 2007 р., тоді як дорослих – 67,3 %, показник зріс на 1 %. У попередньому дослідженні щодня дивилися телевізор 61,6 % учнів, тепер – 46,1 % [4].

Перегляд телевізійних програм у 2012 р. вважали нормальною дитячою практикою. Діти, які не мали практики щоденного перегляду телебачення, перебували в меншості: тільки кожний шостий із дітей, на думку батьків, дивиться телевізор 1–2 рази на тиждень. Лише 4,2 % дітей контактують з телепростором щомісяця і рідше, 2,5 % батьків важко відповісти на запитання. Середня тривалість контакту дитини із телепростором, на думку батьків, становить 2 год 14 хв у будні і 3 год 2 хв у вихідні дні. Більшість дітей протягом 2–3 год щоденно перебували під впливом телебачення, який батьки не вважали безпечним для них. У зону особливого ризику завдання шкоди здоров'ю і розвитку потрапляли 11 % дітей, які, за оцінками батьків, дивилися телевізор понад 4 год на добу. Щоденно витрачають на перегляд телепередач:

- діти дошкільного віку (3–5 років) – 1 год 46 хв;
- школярі молодших класів (6–9 років) – 2 год 33 хв;
- підлітки (10–15 років) – 2 год 44 хв;
- старшокласники (16–18 років) – 2 год 35 хв.

Серед усіх сімей лише 11 % мали правила, що поширюються на всіх членів родини; у 34 % сімей правила діяли тільки для дітей. Майже половина (46 %) опитаних батьків повідомили, що в родині немає правил перегляду телепрограм. Важко відповісти на це запитання 5 % батьків [6].

2018 р. щодня дивилися телевизор менше третини старшокласників. Кожна четверта дівчинка і кожен третій хлопчик не дивилися зовсім, або менше, ніж один раз на тиждень. За останні десять років кількість телеглядачів серед старшокласників невпинно зменшується: щоденні телевізійні практики зменшилися у два рази, а кількість тих, хто не дивиться зовсім, зросла втричі чотири рази. 2018 р. кіберпрактики молоді поступово почали витісняти телепрактики. Кіберпрактики старшокласників, наприклад, на їхню думку, розпочиналися в дошкільному дитинстві (зважаючи на те, що ранні дитячі спогади можуть бути достатньо викривленими і не чіткими). До 6 років лише близько 10 % нинішніх старшокласників були користувачами інтернету, до 9 років майже половина (47 %) користувалася інтернетом, а до 12 років – переважна більшість (92 %). Порівняння початку кіберпрактик учнів 10 і 8 класів демонструє змодованість користувачів інтернету: серед десятикласників у 9-річному віці користувачами були 32 %, а серед 8-класників вже майже в два рази більша кількість (60 %). Десятикласники 2018 р. перевищили 60-відсотковий поріг обсягу користувачів між 10 і 11 роками. Умовно кажучи, кожна наступна вікова когорта старшокласників демонструє змодованість кіберпрактик на 1 рік [3].

Спираючись на результати попередніх досліджень, які свідчать, що діти менше часу проводять перед телевизором, а більше використовують гаджети для перегляду медіаконтенту, ми вирішили дізнатися думку батьків із приводу цього питання 2021 р. Дослідження переважно мало пошуковий характер для визначення загальних тенденцій. Опитування проводили за принципом "снігової кулі" (*snow-ball*). Вибірка складалася зі 106 респондентів (102 – жінки і 4 – чоловіки), віком від 24 до 54 років, із різних макрорегіонів України (Центр – 60,5 %, Захід – 11,8, Схід – 7,8, Південь – 9,2 %). Як показали результати дослідження, на думку батьків, 35,8 % дітей дивляться телевизор щодня, 19,8 – кілька разів на тиждень, 7,5 – менше кількох разів на тиждень, 5,7 – не більше одного разу на тиждень, 26,4 % уже не дивляться телевизор зовсім. Що в принципі підтвердило загальну тенденцію, але важливо зауважити, що діти переглядають медіаконтент не тільки за допомогою телевизора, але й через персональні гаджети. І за даними цього ж дослідження, на думку батьків 19,8 % їхні діти переглядають медіаконтент у гаджетах кілька разів на годину, а 51,9 % кілька разів на день.

Цікавим фактом є те, що останнім часом у зв'язку зі збільшенням активності молоді в інтернет-просторі у світі актуалізувалася потреба у криміналістичній експертизі, пов'язаній із соціальними медіа. Самір Аль-Хатіб та Нітін Агарвал, наприклад, аналізували поведінку дев'ятих груп у соціальних мережах, охоплюючи кіберкомпанії "Новоросії" та ІДІЛ, й описали перелік інструментів і методологій для проведення аналізу соціальних мереж та соціальної кіберкриміналістики [21].

Проте, незважаючи на ці наукові досягнення, ми не можемо стверджувати, що переорієнтація дітей із перегляду аудіовізуального по телевизору на взаємодію з медіаконтентом у гаджетах якось змінює зазначену нами на початку статті проблему. Вона залишається такою ж актуальною і залежить не від пристрою перегляду (телеекран чи Youtube-канал), а від медіавиробників контенту й державного регулювання безпеки дитини в інформаційному просторі.

Методологія. Одним з основних методологічних стовпів медіапсихологічної експертизи ми вважаємо дослідження Л. Найдьонової, а саме: *розроблена нею*

вікова періодизація медіаризиків та сформовані командою фахівців на чолі з ученою критерії заподіяння медіапродукцією негативного впливу на психологічне благополуччя дітей.

Поняття *медіаризиків* Л. Найдьонова розглядала як певний конструкт, що поєднує уявлення про специфіку небажаного медіаконтенту і можливі негативні наслідки його впливу на дитину. Іншими словами, для того, щоб "сконструювати" медіаризик, потрібно виявити зв'язок між характеристикою того, що подивилася дитина, і тією шкодою, яку спричинив цей перегляд [5]. У своєму дослідженні 2013 р. вона ставила за мету дізнатися ставлення українських батьків до регулювання споживання телепродукції їхніми дітьми різного віку з метою захисту від потенційно негативних впливів телебачення на здоров'я і розвиток дитини. Ученою було проведено понад 15 фокус-груп (за участі понад 140 осіб). Узагальнюючи результати дослідження, Л. Найдьонова описала специфічні ризики для різних вікових категорій дітей: до 4 років, від 4 до 7 років, від 7 до 9 років, від 9 до 12 років, від 12 до 16 років. Більшість ризиків для неповнолітніх дітей пов'язані із: некритичністю сприймання телевізійної реальності; надмірною візуальною вразливістю, невідповідним сприйманню певної продукції рівнем морального розвитку; викривленням етичних норм і правил, страхом, що показані телевізійні сюжети можуть статися із самою дитиною; експлуатацією поточкових і сугестивних станів, які сприймаються споживачами-батьками як отупіння; інтелектуальна деградація, через нав'язування медіа спрощеного, примітивного розуміння подій, що демонструються; технологічним підсиленням парасоціальних взаємин із медіаперсонажами та знаменитостями через копіювання висловів, моделей поведінки, моделей стосунків із перекрученими людськими цінностями (на кшталт кідалтизму, гламуризації, споживацтва тощо) [5].

2014 р., працюючи над темою забезпечення дружності телепростору для дітей, командою фахівців на чолі з Л. Найдьоновою було розроблено національну систему упереджувальних знаків "розумні телепозначки". У її межах були описані групи шкідливого контенту: секс, насильство (зокрема й кримінал), жахи (серед яких страждання від природних катаклізмів), наркотики, брутальна мова, дискримінація [6]. Зазначені напрацювання лягли в основу критеріїв заподіяння медіапродукцією негативного впливу психологічному благополуччю дітей, що були розроблені командою інших дослідників за керівництва Л. Найдьонової 2021 р.:

Критерій "насильство" відповідає контенту, що створений і поширений засобами масової інформації, та містить сцени насильства й жорстокості як фізично, так і психологічного характеру.

Критерій "жахи" відповідає контенту, що створений і поширений засобами масової інформації та містить будь-які сцени (кадри), здатні викликати страх або огиду у глядача (зокрема й неповнолітніх осіб).

Критерій "еротика, секс" відповідає контенту, що створений і поширений засобами масової інформації та містить сцени з елементами сексуального контексту й оголеної тілесності.

Критерій "психотропні речовини" (наркотики, алкоголь, тютюн) відповідає контенту, що створений і поширений засобами масової інформації та містить сцени, де демонструють або згадують споживання, виготовлення чи розповсюдження наркотиків, уживання алкоголю чи тютюнокуріння.

Критерій "лайка" відповідає контенту, що створений і поширений засобами масової інформації та містить сцени з нецензурною лексикою на адресу іншої особи.

Критерій "дискримінація" відповідає контенту, що створений і поширений засобами масової інформації та містить сцени психологічного насильства для демонстрації влади і приниження гідності іншої особи.

Іншим аналітичним стовпом можна назвати виділені Ю. Чаплінською п'ять площини фільманалізу, на яких можна здійснювати глибокий і всебічний аналіз певного медіапродукту задля розуміння його впливу на споживача. А саме:

- *Символіко-міфологічна площина* – охоплює міфи, легенди, казки, символи або архетипи, що лежать в основі медіапродукту, який підлягає фільманалізу. Образи, які закладають у символіко-міфологічній площині, зазвичай мають вплив на споживачську аудиторію на рівні колективного несвідомого (тобто в більшості випадків не усвідомлюються глядачами).

- *Особистісна площина* – розкривається через внутрішній світ головних і другорядних персонажів, з якими спостерігач може себе ідентифікувати як на свідомому, так і на несвідомому рівнях. Аналізуються не тільки особистісні якості персонажів, але й можливі психологічні та поведінкові трансформації глядача під впливом медіагероя (наскільки герої прості та зрозумілі глядачу, наскільки він приймає їх або ні, прагне бути схожим на них, інтеріоризує їхні слова, цінності та настанови у свій внутрішній світ).

- *Соціальна площина або площина стосунків*, що відображає психологічні закономірності побудови соціального життя, взаємин між людьми, загальних правил і моделей поведінки, що формують когнітивну карту світу того медіапродукту, що підлягає фільманалізу. Аналіз соціальної площини зазвичай утворює певну дієву складову, тобто аналізує, на які вчинки героїв медіапродукту глядач реагує позитивно, а на які негативно, що задає ціннісно-дієвий рівень.

- *Контекстуальна площина* охоплює комплекс історичних або культурних аспектів, у яких відбуваються події фільму. В аналіз також залучено музичний супровід картини і паралелі із творами художнього мистецтва.

- *Творча площина*, наповненням якої є комплекс супутніх медіапродукту товарів: саундтреків, комп'ютерних та відеоігор, побутових товарів (одягу, подушок, рушників, наклеїв, брелків з відповідною до медіапродукту тематикою), фанатські комікси, твори фанарту чи фанфікшену, фестивалів чи рольових ігор за мотивами медіапродукту тощо. Аналіз цієї площини дає можливість визначити рівень популярності медіапродукту, попиту його супутніх товарів в аудиторії, елементи які "заходять" фанатам найкраще і бажані варіанти розвитку подій "після", тобто прогнози альтернативних кінцівок, а також визначити економічну доцільність виходу продовження або сиквелу пропонованого конкретного медіапродукту [17].

Третім методологічним стовпом є праці Н. Череповської з її концептом візуальної медіакультури через призму розвитку критичного мислення і творчого сприймання. Учена розглядала типологію провідних видів візуальних, аудіовізуальних засобів масової комунікації й алгоритми дослідження візуальних медіатекстів [19]. Також важливими напрацюваннями, на які спирається медіапсихологічна експертиза, є розроблена Н. Череповською класифікація інформаційних деструктивних впливів медіа, які є потенційними

психологічними ризиками. Деструктивні інформаційні впливи авторка умовно розподіляє на:

- об'єктивно небезпечні впливи медіа;
- суб'єктивно значущі впливи медіа;
- впливи медіа, організовані або створені за допомогою спеціальних інформаційних технологій [20].

Четвертим методологічним стовпом можна вважати праці представників російської медіапсихологічної школи А. Федоров та Н. Хілько. А. Федоров надавав детальний опис різних типів аналізу медіатекстів: структурний і сюжетний, аналіз культурної міфології, герменевтичний, аналіз медійних стереотипів, ідеологічний, аналіз елітарних медіатекстів, аналіз медіатексту, що містить сцени насильства [15]. Н. Хілько презентував розгорнуту типологію аудіовізуального медіасприйняття, виокремлюючи такі його рівні:

- рекреативно-гедоністичний (обмежений розважально-рекреативною мотивацією);
- побутовий (побутова, утилітарна мотивація);
- естетичний (особистісна мотивація, естетичне розуміння образу);
- інтерпретаційний (виявлення особистісного сенсу та духовного змісту твору);
- мікросоціальний (зв'язок із мікросередовищем, розуміння психологічних мотивів персонажів);
- макросоціальний, проблемний (передбачає критичний аналіз проблеми та її розгортання у часовому просторі, спрямованість на соціум);
- рівень усвідомлення художнього образу (докладна характеристика екранного образу, його складових, виділення смислових одиниць оповіді);
- рівень розуміння авторської концепції (уміння робити висновки в тому, яку ідею хотів висловити автор, з системи художньої образності твори);
- рівень виникнення власної концепції (автономний) і формування свого бачення: власні висновки з приводу проблеми, що торкається автором, та полемічного діалогу з авторською концепцією екранного твору [16, с. 196].

На наш погляд, зазначені рівні аудіовізуального сприйняття є важливим елементом під час аналізу медіапродуктів.

Ще одним стовпом треба назвати широку практику проведення судово-психологічної експертизи, саме український досвід і конкретно наукові напрацювання українських експертів "Методика психологічного дослідження у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди" (Т. Савкіна, Т. Єгорова, О. Сліпець та ін.), розроблену у Харківському науково-дослідному інституті судових експертиз імені заслуженого професора М. С. Бокаріуса 2017 р. [9].

Результати дослідження. Як ми вже зазначали, в Україні практика психологічного аналізу аудіовізуальних текстів щодо нанесення ними шкоди психологічному благополуччю та здоров'ю неповнолітніх дітей лише починає своє становлення. У зв'язку із чим вважаємо доцільним дати визначення науковому апарату.

Медіапсихологічна експертиза – це система психологічного дослідження медіатвору для визначення його загальних характеристик, опису медіавпливів на глядацьку аудиторію, виявлення потенційних медіаризиків, які він має для неповнолітніх осіб за допомогою чіткої процедури на основі професійних знань експерта-медіапсихолога.

Основною *метою* медіапсихологічної експертизи є написання експертного висновку щодо наявності або

відсутності в медіапродукції впливу негативного характеру на психологічне благополуччя неповнолітніх осіб.

Об'єктом медіапсихологічного дослідження є медіа-твори / медіапродукти, зазвичай, розважального жанру.

Предмет медіапсихологічного дослідження – сукупність фактичних характеристик медіапродукту, описаних із використанням спеціальних знань у галузі психології та медіапсихології, що відображають специфіку діяльності неповнолітніх медіаспоживачів, на яких здійснюється негативний медіавплив.

Завдання, що може розв'язувати медіапсихологічна експертиза:

- опис загальної характеристики медіапродукту аудіовізуального твору, наявності або відсутності у ньому ознак порушення законодавства щодо захисту дитини в медіапросторі тощо;
- опис медіаризиків аудіовізуального твору, на основі критеріїв заподіяння аудіовізуальною продукцією негативного впливу на психічне, моральне здоров'я та розвиток дитини;
- психологічний аналіз сюжету з описом медіаприйомів і медіаефектів впливу на аудиторію, що є представленими у аудіовізуальному творі;
- встановлення відповідності змісту медіапродукту цільовій аудиторії, зокрема з урахуванням її віку;
- психологічна характеристика й аналіз поведінкових моделей і патернів героїв (дійових осіб), що представлені в аудіовізуальному творі (як певних моделей для наслідування);
- фіксація символів або архетипів і стереотипів, які представлено в аудіовізуальному творі та опис їхнього психологічного впливу на глядацьку аудиторію.

До компетенції експерта під час медіапсихологічного дослідження не належить розв'язання питань етичного, філософського, медичного (зокрема й психіатричного), правового характеру.

Методи медіапсихологічної експертизи поділяють на загальнонаукові й окремі методи психології. До загальнонаукових належать діалектичний метод і методи логіки, спостереження, опис, порівняльний аналіз, системний аналіз, інтерпретація, індукція, дедукція, синтез тощо. Окремими методами психології є (орієнтовний перелік):

- спрямоване спостереження; спрямована бесіда; контент-аналіз;
- психологічний аналіз матеріалів справи / провадження;
- методи психологічного анамнезу;
- змістовий психологічний аналіз відеопроодукції, у якому виокремлено такі види робіт: аналіз відеоряду, аудіоряду, аудіовізуальної взаємодії як складових психологічного впливу, символіко-міфологічний, релігійно-ціннісний аналіз впливу на аудиторію, аналіз агресивних тенденцій впливу, когнітивної складової впливу (зокрема і формування стереотипів), аналіз психологічних маніпуляцій, особистостей, моделей і патернів поведінки героїв медіатвору, медіаефектів і медіаризиків, аналіз змісту медіапродукту цільовій аудиторії тощо;
- медіапсихологічний експеримент (вивчення реакцій представників цільової аудиторії на медіапродукцію).

Порядок виконання медіапсихологічної експертизи має такі етапи:

1. **Попереднє** (підготовче) дослідження. Основними завданнями, що мають бути вирішеними на стадії попереднього дослідження є: з'ясування мети дослідження та зрозумілості переліку завдань, що були поставлені перед експертом оцінювання наданих матеріалів з позиції їхньої достатності для виконання поставлених за-

вдань, формування первинного уявлення щодо досліджуваних об'єктів, побудова гіпотез, планування експертного дослідження.

2. **Аналітичне дослідження.** Метою цього етапу є виявлення у наданих медіаматеріалах визначених критеріїв, що можуть завдати негативного впливу (шкоди) психологічному благополуччю дітей. Експерти проводять психологічний аналіз матеріалів, наданих для експертизи та, за потреби, додаткових матеріалів.

3. На етапі **медіапсихологічного аналізу аудіовізуальної продукції** вивчення матеріалів з'ясовують фабулу події, конкретизують додаткові завдання відповідно до інформативних можливостей наданих матеріалів, визначають психологічні медіа впливи / медіа ефекти / медіаризики, що відповідають завданням, поставленим перед експертом, та дозволяють їх розв'язати.

4. **Комплексне оцінювання результатів дослідження.** На цьому етапі моделюють потенційні (можливі) психологічні наслідки (прогнози) після перегляду медіа-твору для неповнолітніх осіб. За потреби надають рекомендації експерта та формулюють один із варіантів висновків – категорично позитивний висновок про наявність негативних впливів, категорично негативний висновок про наявність негативних впливів, ймовірний (або умовно-ймовірний) висновок про наявність негативних впливів або висновок про неможливість розв'язання поставлених на експертизу питань [18].

Написання експертного висновку. Висновок складається із вступної частини, де зазначено усі реквізити (дата надходження та найменування документа про призначення експертизи, перелік об'єктів, що підлягають дослідженню і додаткових матеріалів, ПІБ експерта, його науковий ступінь і вчене звання, перелік питань до експерта тощо). Дослідницька частина відповідає чотирьом алгоритмам дослідження, описаним вище. У заключній частині викладено конкретні висновки у вигляді відповідей на поставлені питання в послідовності, що визначена у вступній частині.

Формулювання висновків медіапсихологічної експертизи має бути зрозумілим, повним, конкретним, таким, щоб не допускати двозначних тлумачень. У разі неможливості надати відповідь вказують причину.

Також нами був розроблений стандартний бланк написання експертного висновку для спрощення роботи експерта [18].

Компетентність експерта. Діяльність експерта є ключовою складовою системи захисту дитини від телепродукції, що може нанести шкоди психологічному благополуччю та розвитку дитини. Експерт відповідає на запитання, що можуть входити до його компетенції (перераховані вище).

Нині в Україні немає спеціалізованих програм або курсів підвищення кваліфікації для експертів відповідного профілю. Це пов'язано з тим, що зазначена галузь експертизи лише починає своє становлення на теренах України.

На нашу думку, питання фахової підготовки експертів є досить актуальним. Оскільки натеper (на час свого зародження) проведення зазначеної експертизи можуть виконувати фахівці, що мають сформоване професійне мислення, досвід психологічної діагностики, зокрема і з урахуванням вікових особливостей та критеріїв заподіяння медіапродукцією негативного впливу психологічному благополуччю та здоров'ю дітей. Використання цих критеріїв у кожному окремому випадку потребує складного процесу ухвалення рішення експертом. Оголени натурі, наприклад, у звичайному медіастворі легко констатувати як еротичний контекст, але якщо це нату-

ра напівоголена у витворі художнього мистецтва й автор таким прийомом намагався підкреслити певний задум – визначення наявності чи відсутності негативного впливу може бути ускладненим і потребує супервізії. Також у деяких медіатворах окремі сцени можуть мати елементи кількох критеріїв і це ускладнює їхню класифікацію. Зважаючи на це, проведення такого виду експертизи молодим фахівцем однозначно потребує попереднього спеціалізованого навчання, а подальша робота – супервізованого супроводу з досвідченим ментором.

Необхідний процес навчання має базуватися не тільки на теоретичних основах та загальному розумінні критеріїв, уміння приймати правильні рішення має формуватися лише через практичний досвід аналізу медіапродуктів та виконання спеціалізованих вправ у процесі навчання (зі стандартним набором відеофрагментів). Уміння аналізувати медіатексти має бути сформоване, застосування методики відбувається спочатку саме в навчальному середовищі, де є можливість обговорити складні кейси та знайти найадекватніше виконання поставлених завдань.

Згідно з нашим розумінням, фахівці з медіапсихологічної експертизи будуть поділятися на: *експерт-початківець*, що тільки проходить навчання за визначеною спеціальністю і протягом першого часу потребує менторського супроводу та супервізії і *досвідченого експерта*, який має відповідних для виконання роботи багаж як теоретичних знань, так і практичних навичок.

Нині досвідченим експертом ми можемо вважати фахівця, який має вищу психологічну освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, вивчав курс "Медіапсихології" та отримав за результатами екзаменаційного оцінювання не нижче 95 балів; який практикує наукові дослідження або викладання курсів, пов'язаних із медіапсихологією та медіаосвітою не менше трьох років та має відповідне підтвердження (публікації із зазначеної тематики у фахових журналах); ознайомлений зі "Стандартним протоколом проведення медіапсихологічної експертизи" та методичними рекомендаціями до нього, розробленими лабораторією психології масової комунікації та медіаосвіти Інституту соціальної та політичної психології НАПН України; має рекомендації від асоціації медіапсихологічного профілю.

Експерт-початківець, на нашу думку, отримує право здійснювати свою діяльність після відповідного навчання й отримання персонального сертифікату. Сертифікат підтверджує компетентність експерта і його здатність чітко відповідати на запитання щодо характеристик телепродукції, необхідних для виявлення ризиків нанесення шкоди під час перегляду для дитини певного віку.

Висновки та перспективи дослідження. У зв'язку з особливостями зазначеної у нашому дослідженні теми, варто зауважити, що напрацювання в галузі аналізу художніх медіатекстів становлять інтерес для вчених уже досить значний час, але до цього моменту в Україні вони не були викристалізовані в окремий напрямок професійної діяльності, хоча така потреба в суспільстві, безсумнівно, існує. Формування і становлення медіапсихологічної експертизи буде потребувати, крім, визначеного нами наукового апарату, також уточнення і доповнення процедури, формування психодіагностичного мінімуму, розроблення навчальних програм за визначеним напрямком, а може і формування окремої навчальної дисципліни.

Ми вважаємо, що ця наукову розробку в тому вигляді, який зараз є, можна успішно використовувати для регулювання медіаіндустрії, наприклад, проведення до-

показового аналізу медіапродукції щодо можливості нанесення психологічної шкоди дітям. Використання її в практиці судової експертизи, на нашу думку, потребує певного допрацювання. Об'єктом дослідження медіапсихологічної експертизи є медіатвір, а експерти судово-психологічних досліджень звикли до того, що об'єктом судово-психологічної експертизи зазвичай постають певні характеристики особистості й поведінка учасників процесуальної діяльності. У зв'язку із чим ми бачимо необхідність у розробленні типових протоколів для аналізу медіапродукції різних типів (анімаційних фільмів, телепередач та телесеріалів тощо) для забезпечення процесу медіапсихологічної експертизи в межах досудових досліджень неповнолітніх дітей для визначення наявності або відсутності негативного (психотравмального) впливу на їхнє психологічне благополуччя після перегляду аудіовізуальної продукції.

Подяка. Наукове дослідження було виконано в межах Конкурсної теми прикладних наукових досліджень щодо підтримки молодих вчених, які працюють (навчаються) у підвідомчих установах НАПН України у 2021 р.

Список використаних джерел

1. Баришпольцев О. Т. Брехня в інформаційному просторі та міжособовій комунікації: монографія. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. 648 с.
2. Медіакультура населення України: Інформаційний бюлетень / ред.: Л. А. Найдьоновой, О. Т. Баришпольцев; упоряд. Л. П. Черниш. Київ: ІСПП НАПН України, 2008. 52 с.
3. Медіаграмотність та інформаційна безпека: Інформаційний бюлетень / Л. А. Найдьоновой, Н. Л. Дятел, О. Л. Вознесенська, Н. І. Череповська, Н. О. Обухова, Ю. С. Чаплинська, Н. І. Дідик; за наук. ред. Л. А. Найдьоновой; упоряд. О. О. Кришовська. Київ: ІСПП НАПН України, 2018. 128 с.
4. Моніторинг медіакультури населення України: інформаційний бюлетень / за ред. Л. А. Найдьоновой, О. Т. Баришпольцев; упоряд. Л. П. Черниш. Київ: ІСПП НАПН України, 2010. 48 с.
5. Найдьоновой Л. А. Вікова періодизація медіаризиків: бачення батьками впливу телебачення на дитину. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2013. № 32. С. 285–293. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2013_32_29 (дата звернення: 12.12.2021).
6. Найдьоновой Л. А. Кодування медіаризиків у національній системі захисту дитини від потенційно шкідливого телеконтенту: посіб. для тренера. Київ: Міленіум, 2014. 80 с.
7. Найдьоновой Л. А. Запобігання підлітковому суїциду: вплив медіа. *Справи сімейні*: газета. 2017. Вип. 11 (248). С. 28–30.
8. Петрунько О. Діти і медіа: соціалізація в агресивному медіа середовищі: монографія. Полтава: ТОВ НВП "Укрпромторгсервіс", 2010. 480 с.
9. Савкіна Т. В., Єгорова Т. М., Слінець О. О. та ін. Методика психологічного дослідження у справах щодо заповідання моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди. Харків: ХНДІСЕ, 2017. 62 с.
10. Спільний акт узгодження № 1 "Захист дитини, яка зазнала сексуального насильства, при залученні до медіа-виробництва" / Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення від 04.11.2016 р. URL: <https://www.nrada.gov.ua/spilnyj-akt-uzgodzhennya-1-zahyst-dytnynyaka-zaznala-seksualnogo-nasylstva-pry-zaluchenni-do-mediyavrobnytstva/?fbclid=IwAR0jQ1yFVCwNGtLZGXRSGDoHst31-TvMbDWyF8P65kLYXbZpvnBSPxvlzc> (дата звернення: 10.12.2021).
11. Спільний акт узгодження № 2 "Висвітлення засобами масової інформації теми суїциду" / Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення від 22.11.2017 р. URL: <https://www.nrada.gov.ua/spilnyj-akt-uzgodzhennya-2-vysvitlennya-zasobamy-masovoyi-informatsiyi-temy-suyitsydu/?fbclid=IwAR0i30K9rCKFW1tVnN24d6-s-FmMvHVKVVPAXJm-a8M917QhXZbn4Jel1u8> (дата звернення: 10.12.2021).
12. Спільний акт узгодження № 3 "Висвітлення засобами масової інформації теми участі дітей у збройних конфліктах" / Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення від 19.11.2018 р. URL: <https://www.nrada.gov.ua/spilnyj-akt-uzgodzhennya-3-vysvitlennya-zasobamy-masovoyi-informatsiyi-temy-uchasti-ditej-u-zbrojnyh-konfliktah/> (дата звернення: 10.12.2021).
13. Спільний акт узгодження № 4 "Висвітлення засобами масової інформації випадків насильства і жорстокості" / Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення від 12.02.2020 р. URL: <https://www.nrada.gov.ua/spilnyj-akt-uzgodzhennya-4-vysvitlennya-zasobamy-masovoyi-informatsiyi-vypadkiv-nasylstva-zhorstokosti/?fbclid=IwAR3iPpuJ4l8BJ38ftgzUSIZ1l6qU7eEaQI3QmH1R056l2BgBf-yaGr6ghg> (дата звернення: 10.12.2021).
14. Спільний акт узгодження № 5 "Висвітлення засобами масової інформації випадків булінгу (цькування)" / Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення від 21.04.2021 р. URL:

https://www.nrada.gov.ua/spilnyj-akt-uzgodzhennya-5-vysvitlennya-zasobamy-masovoyi-informatsiyi-vypadkiv-bulingu-tskuvannya/?fbclid=IwAR2r6l8WJj3D9c26_1L6iLgevNCb9ukmwZKd3i27Uy5enfHKKvxW1tCCZV8 (дата звернення: 10.12.2021).

15. Федоров А. В. Анализ аудиовизуальных медиатекстов. Москва : МОО "Информация для всех", 2012. 182 с.

16. Хилько Н. Ф. Роль аудиовизуальной культуры в творческом самоосуществлении личности : монография. Омск : Изд-во Сибирского филиала Российского ин-та культурологии, 2001. 446 с.

17. Чаплінська Ю. С. Фільманаліз в роботі психолога : практ. посіб. / Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2019. 96 с.

18. Чаплінська Ю. С., Найдюнова Л. А., Тамакова Т. А. та ін. Стандартний протокол проведення медіапсихологічної експертизи аудіовізуальної продукції. Київ : ІСПП НАПН України, 2021. 34 с.

19. Череповська Н. І. Візуальна медіакультура: розвиток критичного мислення та творчого сприймання : метод. рекомендації до медіаосвітнього курсу "Медіакультура" для старшокл. загальноосвіт. навч. закл. Київ : МІЛЕНІУМ, 2014. 16 с.

20. Череповська Н. І. Медіапсихологічні ресурси соціально-психологічної реабілітації постраждалих від воєнних дій / Академія української преси. 2016. URL: http://www.aup.com.ua/ml/Zbirnuk_konf_2016.pdf (дата звернення: 10.12.2021).

21. Al-khateeb S., Agarwal N. Deviance in Social Media and Social Cyber Forensics. Cham : Springer International Publishing, 2019. URL: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-13690-1> (date of access: 15.01.2022).

22. Early childhood television viewing and adolescent behavior: The recontact study. / D. R. Anderson, A. C. Huston, K. L. Schmitt, D. L. Linebarger & J. C. Wright. Monographs of the Society for Research in Child Development. 66(1), I-VIII. 2001. P. 1–147. DOI: 10.1111/1540-5834.00120

23. Arnett J. J. Emerging adulthood: What it is, and what is it good for. *Child Development Perspectives*. 2007. No. 1. P. 68–73. DOI: 10.1111/j.1750-8606.2007.00016.x.

24. The handbook of children, media, and development / ed. by S. L. Calvert, B. J. Wilson. Blackwell Publishing, 2008. 640 p. DOI: 10.1002/9781444302752.

25. Media and the Make-Believe Worlds of Children: When Harry Potter meets Pokemon in Disneyland / M. Gotz, D. Lemish, A. Aidman & H. Moon. New Jersey : Lawrence Erlbaum Associates, 2005. 244 p.

26. Johnson J. & Cohen P. & Smailes E. & Kasen S. & Brook J. Television Viewing and Aggressive Behavior During Adolescence and Adulthood. New York : Science. 2002. No. 295. P. 2468–71. DOI: 10.1126/science.1062929.

27. Landhuis C. E., Poulton R., Welch D., Hancox R. J. Does Childhood Television Viewing Lead to Attention Problems in Adolescence? Results From a Prospective Longitudinal Study. *Pediatrics*. 2007. 120 (3). P. 532–537. DOI: 10.1542/peds.2007-0978.

28. Livingstone S., O'Neill B. Children's Rights Online: Challenges, Dilemmas and Emerging Directions. *Information Technology and Law Series*. The Hague, 2014. P. 19–38. URL: https://doi.org/10.1007/978-94-6265-005-3_2 (date of access: 10.12.2021).

29. Milosevic T., Livingstone S. Protecting Children Online? Cyberbullying Policies Of Social Media Companies. The MIT Press Publishing. 2017. 297 p.

30. Wilson B. J. Media Violence and Aggression in Youth. *The Handbook of Children, Media, and Development*. Oxford, UK. P. 235–267. URL: <https://doi.org/10.1002/9781444302752.ch11> (дата звернення: 10.12.2021).

References

1. Baryshpolets, O. T. (2013). *Brekhnnya v informatsiyomu prostori ta mizhosoboviyi komunikatsiyi: monohrafiya*. Natsionalna akademiya pedahohichnykh nauk Ukrainy, Instytut sotsialnoyi ta politychnoyi psykholohiyi, Kirovohrad : Imeks-LTD, 648. (in Ukraine).

2. *Media-kultura naselennya Ukrainy: Informatsiynyy byuleten* (2008). Za red. L. A. Naydonovoyi, O. T. Baryshpoltsya; Uporyad. L. P. Chernysh. – K.: ISPP NAPN Ukrainy, 52. (in Ukraine).

3. *Mediahramotnist ta informatsiyna bezpeka: Informatsiynyy byuleten* (2018). Za nauk. red. L. A. Naydonovoyi, uporyad. O. O. Kryshovska [Naydonova L. A., Dyatel N. L., Voznesenska O. L., Cherepovska N. I., Obukhova N. O., Chaplynska Iu. S., Didyk N. I.]. K.: IISPP NAPN Ukrainy, 128. (in Ukraine).

4. *Monitorynh media-kultury naselennya Ukrainy: Informatsiynyy byuleten* (2010). Za red. L. A. Naydonovoyi, O. T. Baryshpoltsya; Uporyad. L. P. Chernysh. K.: ISPP NAPN Ukrainy, 48. (in Ukraine).

5. Naydonova, L. A. (2013). *Vikova periodyzatsiya mediarizykyv: bachennya batkamy vplyvu telebachennya na dytnu. Naukovy studiyi iz sotsialnoyi ta politychnoyi psykholohiyi*. Vyp. 32, 285–293. [Elektronnyy resurs]. Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2013_32_29 [data zvernennya: 12.12.2021]. (in Ukraine).

6. Naydonova, L. A. (2014). *Koduvannya mediarizykyv u natsionalniy systemi zakhystu dytny vid potentsiyno shkidlyvoho telekontentu: posibnyk dlya trenera*. K.: Milenium, 80. (in Ukraine).

7. Naydonova, L. A. (2017). Zapobihannya pidlitkovomu suyitsydu: vplyv media. *Hazeta "Spravy simeyni"*, 11 (248), 28–30. (in Ukraine).

8. Petrunko, O. (2010). *Dity i media: sotsializatsiya v ahresyvnomu media seredovyschi: monohrafiya*. Poltava: TOV NVP "Ukrpromtorhservis", 480. (in Ukraine).

9. Savkina, T. V., Yehorova, T. M., Slipets, O. O. ta in. (2017). *Metodyka psykholohichnoho doslidzhennya u spravakh shchodo zapodiynnya moralnykh strazhdan osobi ta vidshkoduvannya moralnoyi shkody*. KH.: KHNISE, 62. (in Ukraine).

10. *Spilnyy akt uzgodzhennya № 1 Zakhyst dytny, yaka zaznala seksualnogo nasyistva, pry zaluchenni do media-vyrobnystva* (2016). Natsionalna Rada ukraiyiny z pytan telebachennya i radiomovlennya. [online]. Available at: <https://www.nrada.gov.ua/spilnyj-akt-uzgodzhennya-1-zahyst-dytny-yaka-zaznala-seksualnogo-nasyistva-pry-zaluchenni-do-media-vyrobnystva/?fbclid=IwAR0i30K9rCKFW1tVnN24d6-s-FmMvHVKVpAXJm-a8M917QhXZbn4Jel1u8> [Accessed 10 Dec. 2021]. (in Ukraine).

11. *Spilnyy akt uzgodzhennya № 2 Vysvitlennya zasobamy masovoyi informatsiyi temy suyitsydu* (2017). Natsionalna Rada ukraiyiny z pytan telebachennya i radiomovlennya. [online]. Available at: <https://www.nrada.gov.ua/spilnyj-akt-uzgodzhennya-2-vysvitlennya-zasobamy-masovoyi-informatsiyi-temy-suyitsydu/?fbclid=IwAR0i30K9rCKFW1tVnN24d6-s-FmMvHVKVpAXJm-a8M917QhXZbn4Jel1u8> [Accessed 10 Dec. 2021]. (in Ukraine).

12. *Spilnyy akt uzgodzhennya № 3 Vysvitlennya zasobamy masovoyi informatsiyi temy uchasti ditey u zbroynnykh konfliktakh* (2018). Natsionalna Rada ukraiyiny z pytan telebachennya i radiomovlennya. [online]. Available at: <https://www.nrada.gov.ua/spilnyj-akt-uzgodzhennya-3-vysvitlennya-zasobamy-masovoyi-informatsiyi-temy-uchasti-ditey-u-zbroynnykh-konfliktakh/> [Accessed 10 Dec. 2021]. (in Ukraine).

13. *Spilnyy akt uzgodzhennya № 4 Vysvitlennya zasobamy masovoyi informatsiyi vypadkiv nasyistva i zhorstokosti* (2020). Natsionalna Rada ukraiyiny z pytan telebachennya i radiomovlennya. [online]. Available at: <https://www.nrada.gov.ua/spilnyj-akt-uzgodzhennya-4-vysvitlennya-zasobamy-masovoyi-informatsiyi-vypadkiv-nasyistva-zhorstokosti/?fbclid=IwAR3iPpuPJ4L8Bj38fzgzUSiZ1i6qU7EaQi3Qm1R056l2BgBf-yGr6ghg> [Accessed 10 Dec. 2021]. (in Ukraine).

14. *Spilnyy akt uzgodzhennya № 5 Vysvitlennya zasobamy masovoyi informatsiyi vypadkiv bulinhu (tskuvannya)* (2021). Natsionalna Rada ukraiyiny z pytan telebachennya i radiomovlennya. [online]. Available at: https://www.nrada.gov.ua/spilnyj-akt-uzgodzhennya-5-vysvitlennya-zasobamy-masovoyi-informatsiyi-vypadkiv-bulingu-tskuvannya/?fbclid=IwAR2r6l8WJj3D9c26_1L6iLgevNCb9ukmwZKd3i27Uy5enfHKKvxW1tCCZV8 [Accessed 10 Dec. 2021]. (in Ukraine).

15. Fedorov, A.V. (2012). *Analiz audyovizualnykh medyatekstov*. M.: MOO "Ynformatsyya dlya vsekh", 182. (in Russian).

16. Khylyko, N.F. (2001). *Rol audyovizualnoy kultury v tvorcheskomo samoosushchestvleniy lychnosty. Monohrafiya*. Omsk: Yzd-vo Sybyskoho fityala Rossyyskoho yn-ta kulturolohyi, 446. (in Russian).

17. Chaplinska, Iu. S. (2019). *Filmanaliz v roboti psykholoha: praktychnyy posibnyk*. Natsionalna akademiya pedahohichnykh nauk Ukrainy, Instytut sotsialnoyi ta politychnoyi psykholohiyi. Kropyvnytskyi : Imeks-LTD, 96. (in Ukraine).

18. Chaplinskaya, Iu. S., Naidenova, L. A., Tamakova, T. A. etc. (2021). *Standartnyy protokol provedennya mediapsykholohichnoyi ekspertyzy audyovizualnoy produktsiyi*. K.: ISPP NAPN Ukrainy, 2021. 34. (in Ukraine).

19. Cherepovska, N. I. (2014). *Vizualna mediakultura: rozvytok krytychnoho myslennya ta tvorchoho sprymannya*. Metodychni rekomendatsiyi do mediaosvitnogo kursu "Mediakultura" dlya starshoklasnykh zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv, K.: MILENIUM, 16. (in Ukraine).

20. Cherepovska, N. I. (2016). *Mediapsykholohichni resursy sotsialno-psykholohichnoyi reabilitatsiyi postrazhdalyykh vid voyennyykh diy*. Akademiya ukraiyinskoyi presy. [online]. Available at: http://www.aup.com.ua/ml/Zbirnuk_konf_2016.pdf [Accessed 10 Dec. 2021].

21. Al-khateeb, S. & Agarwal, N. (2019). *Deviance in Social Media and Social Cyber Forensics: Uncovering Hidden Relations Using Open Source Information (OSINF)*. Springer Publishing. DOI: 10.1007/978-3-030-13690-1. (in English).

22. Anderson, D. R., Huston, A. C., Schmitt, K. L., Linebarger, D. L., & Wright, J. C. (2001). Early childhood television viewing and adolescent behavior: The recontact study. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 66(1), I-VIII, 1–147. DOI: 10.1111/1540-5834.00120. (in English).

23. Arnett, J. J. (2007). Emerging adulthood: What it is, and what is it good for. *Child Development Perspectives*, 1, 68–73. DOI: 10.1111/j.1750-8606.2007.00016.x. (in English).

24. Calvert, S. L., & Wilson, B. J. (Eds.). (2008). *The handbook of children, media, and development*. Blackwell Publishing. <https://doi.org/10.1002/9781444302752>. (in English).

25. Gotz, M., Lemish, D., Aidman, A. & Moon, H. (2005). *Media and the Make-Believe Worlds of Children: When Harry Potter meets Pokemon in Disneyland*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates. (in English).

26. Johnson, J. & Cohen, P. & Smailes, E. & Kasen, S. & Brook, J. (2002). Television Viewing and Aggressive Behavior During Adolescence and Adulthood. *Science* (New York), 295, 2468–71. DOI: 10.1126/science.1062929. (in English).

27. Landhuis, C. E., Poulton, R., Welch, D., Hancox, R. J. (2007). Does Childhood Television Viewing Lead to Attention Problems in Adolescence? Results From a Prospective Longitudinal Study. *Pediatrics*, 120 (3), 532–537. DOI: 10.1542/peds.2007-0978 (in English).

28. Livingstone, S. & O'Neill, B. (2014). *Children's Rights Online: Challenges. Dilemmas and Emerging Directions*. 10.1007/978-94-6265-005-3_2. (in English).

29. Milosevic, T., Livingstone, S. (2017). *Protecting Children Online? Cyberbullying Policies Of Social Media Companies*. The MIT Press Publishing, 297. (in English).

30. Wilson, B. J. (2008). Media violence and aggression in youth. In S. L. Calvert & B. J. Wilson (Eds.), *The handbook of children, media, and*

development (pp. 237–267). Malden, MA: Wiley-Blackwell. DOI: 10.1002/9781444302752.ch11 (in English).

Надійшла до редколегії 23.02.22
Рекомендована до друку 15.05.22

Iuliia Chaplinska, PhD (Psychology), Senior Researcher
ORCID: 0000-0002-8105-8954
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine

MEDIA PSYCHOLOGICAL EXPERTISE AUDIO-VISUAL PRODUCTS

The article raises the current problem for Ukrainian society as the mechanisms of media regulators, which cover sensitive topics that may adversely affect the psychological and moral development of children. The author reviews scientific research related to the negative impact of television programs on child development and justifies the need for media psychological expertise to protect children in the information space and the ability to defend this right in court.

The main purpose of the article is to substantiate the scientific construct of media psychological expertise. In connection with this purpose the author presents its methodological principles: typology of leading types of visual, audiovisual mass media and algorithms of visual media texts research, classification of information destructive influences of media (Cherepovska), five planes of film analysis (Chaplinskaya), different types of analysis of media texts (Fedorov) and detailed typology of audiovisual media perception (Hilko), age periodization of media risks and criteria for harming the psychological well-being of children with media products (Naidenova), as well as methods of psychological research in cases of moral suffering to the person (Savkina et al.).

The author defines the scientific construct of media psychological examination, describes its object, subject, list of main tasks, methods, process and substantiates the requirements for the competence of the expert.

Prospects for research on this topic were outlined in the form of supplementing the procedure of media psychological examination, formation of a psychodiagnostic minimum for the examination of minors, development of curricula for experts, and perhaps the formation of a separate discipline for higher education.

Keywords: media psychology, media risks, children, security, audiovisual products, psychological harm, psychological well-being, media psychological expertise.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Series "Psychology". № 1(15), pp. 73-78 (2022)
УДК 159.9:616.988
DOI: [https://doi.org/10.17721/BSP.2022.1\(15\).12](https://doi.org/10.17721/BSP.2022.1(15).12)

ISSN 1728-3817
© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University", 2022

Олена Чиханцова, д-р психол. наук, провід. наук. співроб.
ORCID: 0000-0002-2661-3265
Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Київ, Україна

МЕДИЧНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ ЯК ЧИННИК ЗАДОВОЛЕНІСТІ ЖИТТЯМ ТА ЯКІСТЮ ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ У ПЕРІОД ПАНДЕМІЇ COVID-19

Проаналізовано проблеми якості надання медичних послуг і їхній вплив на задоволеність життям та якість життя під час пандемії. Метою дослідження є оцінка впливу факторів на стан здоров'я і задоволеність життям. Використано авторську анкету для вивчення оцінки задоволеності та якості життя. Результати засвідчують, що якість життя людей під час пандемії знизилася. Фінансовий стан і стан здоров'я вплинули на задоволеність життям. Виявлено взаємозв'язки між шкалами щастя, якістю життя та задоволеністю життям.

Ключові слова: задоволеність життям, медичні послуги, COVID-19, якість життя.

Вступ. Стреси в соціальному житті людини пов'язані не тільки з технологічними змінами й економічними кризами, але й гострими питаннями соціального розшарування суспільства, професійними кризами, якістю надання населенню послуг у різних сферах тощо. Одним із головних сучасних викликів системи охорони здоров'я в Україні та світі є пандемія COVID-19. Пандемія коронавірусної хвороби та карантинні обмеження загострили системні проблеми у багатьох галузях, зокрема й у соціальній сфері та сфері охорони здоров'я. Упровадження заходів карантину щодо COVID-19 та соціального дистанціювання зменшило доступ до усіх сфер життєдіяльності громадян. Ці процеси позначаються на особистісних змінах людей та їхній міжособистісній взаємодії. Добробут населення й розвиток країни залежать від правильної соціальної політики держави, націленої на підвищення якості життя [5].

Ураховуючи результати попередніх досліджень [2, 3], актуальність проблеми визначається особливою значущістю задоволеності життям, а також запитом з боку суспільства, що обумовлене бажанням кожної людини бути щасливою, необхідністю поліпшення психічного та фізичного здоров'я і якості життя. Ба більше, своєчасне та якісне отримання медичних послуг ускладнилося під час пандемії COVID-19 унаслідок перенавантаження системи охорони здоров'я й істотного зміщення вектора уваги медичної спільноти та суспільства загалом з інших соціально значущих проблем у напрямку COVID-19.

Мета дослідження – визначити вплив факторів на задоволеність життям громадян України під час пандемії COVID-19, що охоплюють якість медичних послуг і задоволеності наданням медичних послуг людям.

Методологія. Ми розробили авторський опитувальник, що містить 19 запитань для діагностики показників якості та задоволеності життям, оцінювання якості життя населення України, вивчення факторів задоволеності їхнім життям, рівня медичного обслуговування, рівня задоволення надання послуг медичним персоналом і добробуту. Опитування проводили онлайн за допомогою Google-форми із червня по вересень 2021 р. Відповіді громадян щодо задоволеності життям під час пандемії COVID-19 оцінювали за 7-бальною шкалою, коливаючись від 1 до 7, де 1 – низький рівень, 7 – високий. Ми також використали шкалу суб'єктивного щастя С. Любомирського та Х. Леппера [17] для дослідження оцінки щастя. За допомогою цієї шкали ми визначали внутрішню узгодженість, що дозволило спрогнозувати

задоволеність людей у деяких сферах життя, таких як здоров'я, потреби, стани.

Статистичне аналізування. Статистичну обробку емпіричних даних і графічну презентацію результатів здійснено за допомогою статистичних програм SPSS v. 21.0 та MS Excel.

Вибірка. Вибірку сформували 385 людей із різних частин України, із яких 43,4 % – чоловіки та 56,1 % – жінки, різних за освітою, фахом та віком від 16 до 65 років. За способом відбору – вибірка випадкова, оскільки ми намагалися уникнути ненавмисного або свідомого спотворення фактів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нині існує багато визначень якості життя. Проте, на нашу думку, якість життя є сприйняттям людиною своєї позиції в суспільстві, а також фізичного та психічного станів, залежно від умов оточення, у якому людина живе, і рівня задоволення життям й іншими складовими психологічного благополуччя. Вважаємо, що для вивчення феномена *якості життя* як психологічної категорії доцільно також звернутися до поняття *задоволеність життям*.

Задоволеність життям пов'язують із такими характеристиками, як якість життя, рівень задоволення потреб [4, 5, 9], відчуття щастя [1], психологічне благополуччя [5]. На нашу думку, задоволеність якістю життя слід розглядати як одну з головних умов розвитку особистості. Результати всеукраїнського опитування громадської думки, що провів Київський міжнародний інститут соціології (KMIC) 16–22 квітня 2021 р., засвідчують, що оцінка суспільного благополуччя населенням України негативна, індекс дорівнює –32 (його значення може змінюватися від –100 до +100) [7].

На думку Д. Немчека [19], на задоволеність життям сильно впливає життєвий досвід і стосунки, особливо міжособистісні та стан здоров'я. Багато людей мають поганий загальний стан здоров'я, обмежену участь у громаді, а це є результатом низької якості життя [11, 15].

Зауважимо, що задоволеність життям людей є когнітивною складовою психологічного благополуччя, охоплюючи стан здоров'я, якість медичної допомоги, міжособистісної взаємодії, якість життя, фінансовий стан тощо [14]. Іншими словами, задоволеність життям вимірює те, як люди оцінюють своє життя загалом, а не свої почуття в певний момент [10]. Психологічна література розглядає зв'язок фізичного стану людини з якістю життя та задоволеністю життям [16, 18, 20]. Як і якість більшості послуг, якість медичної допомоги важко виміряти через її невідчутність. Якість медичних послуг мо-

© Чиханцова Олена, 2022

жна назвати одним з основних факторів, що впливають на задоволеність життям людей [13].

Зарубіжні соціологи й економісти, які займаються вивченням проблем задоволеності та якості життя окремих громадян та суспільства загалом, визначають якість життя як загальне поняття [6], хоча багато аспектів і досі залишаються дискусійними. На Заході якість життя на теоретичному й емпіричному рівні досліджують в умовах розвинутого вільного ринку, високого рівня життя, стабільного соціального середовища, на перший план виходять загальноцивілізаційні фактори не тільки її формування, а й забезпечення [6].

Нині вчені увагу приділяють вивченню й операціоналізації психологічних факторів якості життя, що характеризуються нами як інтегральна властивість життєдіяльності людини. Як зазначається, поняття "якість життя" має багато напрямків розвитку і залежить від впливу різних чинників, не обмежується однією дисципліною та є актуальним для нинішньої ситуації, що сформувалася через пандемію [9]. У зв'язку зі складністю та новизною проблеми, важливою й актуальною є оцінка впливу епідемії COVID-19 на якість медичних послуг.

Ми вважаємо, що одним із найточніших визначень якості життя є таке: якість життя – це сприйняття людиною своєї життєвої позиції та переконань, а також психологічного благополуччя, залежно від умов оточення, у якому людина перебуває й рівня задоволення життям та іншими складовими благополуччя. Слід наголосити, що на особливості якості життя людей можуть впливати вікові зміни, соціальний статус, гендерні відмінності, освіченість людини та її фінансовий стан. Однак, урахувавши всі ці параметри, ми можемо стверджувати, що головним для забезпечення задоволеності життя людини є система цінностей, що є вирішальним чинником задоволення базових потреб людини, її ефективної життєдіяльності, професійної й особистісної самореалізації, міжособистісних взаємин і насичення життя змістом та позитивним світосприйняттям [8].

Відповідно, якість життя ми розглядаємо як комплексну й інтегральну категорію різних чинників, таких як

екологічні, соціальні, політичні та культурні, що визначають основу та становище людини в соціальному оточенні й керують людською життєдіяльністю. Зауважимо, що розуміння якості життя відображається в суб'єктивних відчуттях людей, що формуються на основі певного матеріального становища, соціальних умов життя, психоемоційного стану тощо. Це може вказувати на те, що якість життя визначається загальним соціальним самопочуттям населення, яке створюється відповідністю умов життєдіяльності, змісту життєвих можливостей людей їхнім потребам, інтересам і цінностям, а також якістю благ і послуг, що споживаються, рівнем життя загалом [6]. На нашу думку, під задоволеністю життя слід розуміти такий стан людини, що характеризується задоволенням своїх найважливіших потреб, відповідністю результатів дійсним можливостям і вимогам до себе, а також очікувань від життя [12]. Отже, одним із компонентів якості життя людини є рівень життя, що охоплює: стан здоров'я, вільний час, харчування, послуги, житлові умови, рівень освіченості, суспільна безпека, безпека пересування, а також умови життя: санітарні умови, умови для проведення дозвілля, охорона здоров'я, екологія, психічний стан [12].

Важливим компонентом системи якості життя є конфігурація середовища й умов, за яких реалізуються цінності особистості, формується людський і соціальний капітал. На думку М. Аргайла [1], значущими для задоволення життям є такі фактори, як наявність значущих соціальних контактів, оцінка соціального стану, власного здоров'я та матеріального стану, можливість виявляти творчість, задоволеність професійною діяльністю, власні перспективи, наявність дозвілля, особистісне зростання, наявність сім'ї.

Результати дослідження. Із результатів, представлених на рис. 1, ми бачимо, що більша частина представників нашої вибірки задоволена своїм життям. Проте слід підкреслити, що жінки (71,6 %) задоволені саме своїм життям загалом, на відміну від чоловіків. Хоча більшість чоловіків (72,8 %) вказали, що задоволені станом свого здоров'я, на відміну від жінок.

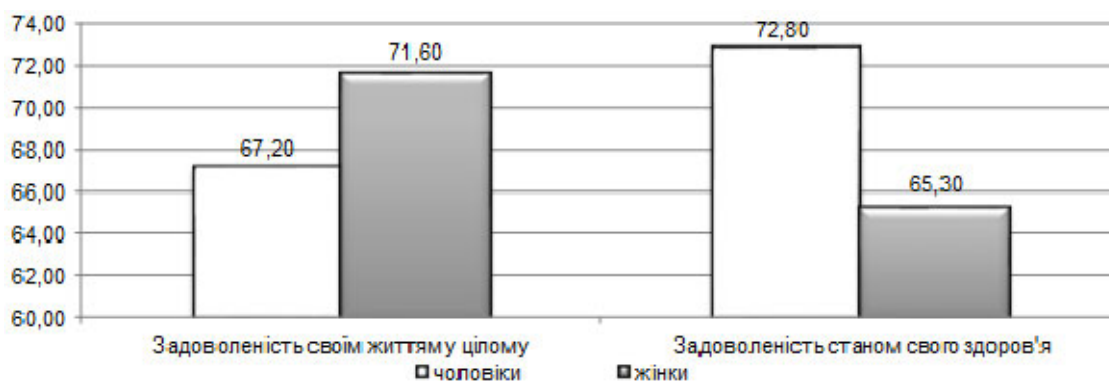

Рис. 1. Задоволеність життям людей у період пандемії COVID-19, %

Зауважимо, що загальні показники задоволеності життям людей, які перебувають другий рік поспіль у карантинних умовах, вказують на низький рівень – близько 27,4 % опитуваних, 49,8 опитуваних мають середній рівень і 22,8 % – високий. Іншими словами, можна зробити висновок, що протягом пандемії COVID-19 рівень якості життя серед населення України залишається середнім. Проте можемо спостерігати деякі особливості у взаємозв'язку задоволеності життя

із показниками здоров'я. Звернемо увагу, що за загального високого показника задоволеності здоров'ям і медичним обслуговуванням, люди мають дещо нижчі показники задоволеності лікарями та медичним персоналом. Виявлено, що якістю медицини не задоволені майже 60 % опитуваних. Досліджуванам було запропоновано оцінити за 7-бальною шкалою задоволеність якістю надання медичної допомоги. Результати представлено на рис. 2.

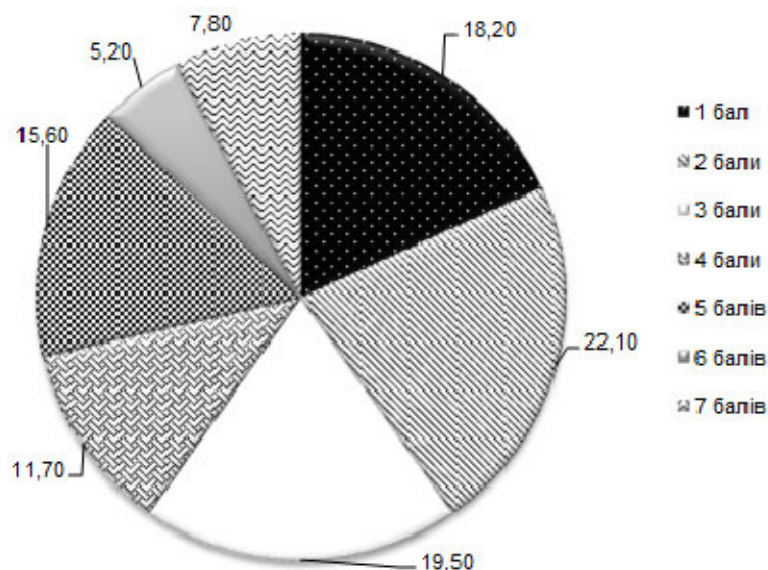

Рис. 2. Задоволеність якістю надання медичної допомоги населення у період пандемії COVID-19, %

Серед причин незадоволеності якістю медичного обслуговування були вказані такі: необізнаність лікарів, непоінформованість і ненадання відповідного алгоритму дій у разі захворювання на COVID-19 та перебування на карантині, неспроможність купувати дорогі ліки, перебування в медичних закладах (загальні коридори, черги) разом хворих і здорових пацієнтів. Майже кожен третій учасник дослідження висловив своє незадоволення якістю надання медичних послуг. Якість медичної допомоги за середніми показниками оцінюють 27,3 % досліджуваних. Лише 13 % опитаних залишаються задоволеними якістю медичних послуг, зазначаючи, що

користуються державними медичними закладами не часто, тому вважати їхню оцінку об'єктивною було б недоречно.

Незадоволеність якістю надання медичного обслуговування сімейним лікарем (терапевтом) виявилася майже в половині досліджуваних (рис. 3). Незадоволеніми якістю надання медичної допомоги сімейними лікарями є 41,6 % опитаних із нашої вибірки. Особливо це виявилось у період пандемії COVID-19. Іншими словами, майже половина досліджуваних вважають, що сімейні лікарі недостатньо кваліфіковані й обізнані, недостатньо уважні та непривітні.

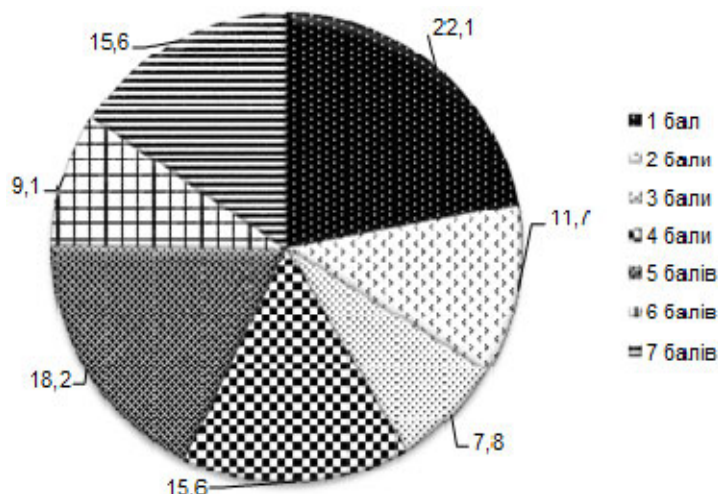

Рис. 3. Задоволеність населення якістю надання медичної допомоги сімейним лікарем (терапевтом) у період пандемії COVID-19, %

Досліджуючи питання задоволеності якістю надання медичної допомоги молодшим медичним персоналом (медсестрами, масажистами та ін.) населенню України в період пандемії було з'ясовано, що 46,8 % населення є невдоволеними. Проте зауважимо, що половина досліджуваних виявилась задоволеною. Результати представлено на рис. 4.

Розглянемо також результати дослідження взаємозв'язку фінансового стану людей і задоволеності життям, охоплюючи медичні послуги, що представлено на рис. 5. Карантин обвалив споживчі настрої, майже

зупинив кілька галузей – роздрібну торгівлю, готельний і ресторанний бізнес, авіаперевезення. Внаслідок уведення карантину українські компанії заморозили інвестиції та виробничі ланцюжки. З огляду на це майже 56 % досліджуваних виявилися незадоволеними своїм фінансовим станом через пандемію коронавірусу. Лише 13 % задоволені та почувають себе фінансово забезпеченими і можуть дозволити собі якісне медичне обслуговування.

Отримані нами результати свідчать, що фінансовий стан корелює з якістю надання медичних послуг

($r = 0,642$; $p \leq .01$), якість життя ($r = 0,536$; $p \leq .01$) і задоволеність життям ($r = 0,504$; $p \leq .01$). Це приводить до висновку про недостатнє фінансове забезпечення населення України. Досліджувані вказали, що визначальними причинами незадоволеності є недостатня якість медичного обслуговування та необізнаність лікарів.

Наголосимо, що чинники, які мають вплив на якість життя, змінюються відповідно до особистих уподобань. Зазначені чинники досить часто передбачають матеріальну забезпеченість, задоволеність у різних сферах життєдіяльності, стан здоров'я й особистісну безпеку. Зауважимо, що соціальні й екологічні чинники відіграють

не меншу роль, а іноді є базовими для матеріальних. З огляду на це оцінка якості життя не обмежується суто економічними чинниками, а має охоплювати показники, що традиційно належать до якісних характеристик.

Застосовувавши кореляційний аналіз, ми визначили закономірні взаємозв'язки між зазначеними показниками. Нами, зокрема, виділено позитивний взаємозв'язок між шкалами щастя, якістю життя та задоволеністю життям, оскільки задоволеність є важливим показником якості медичної допомоги. Кореляційні зв'язки між усіма досліджуваними змінними представлено в табл. 1.

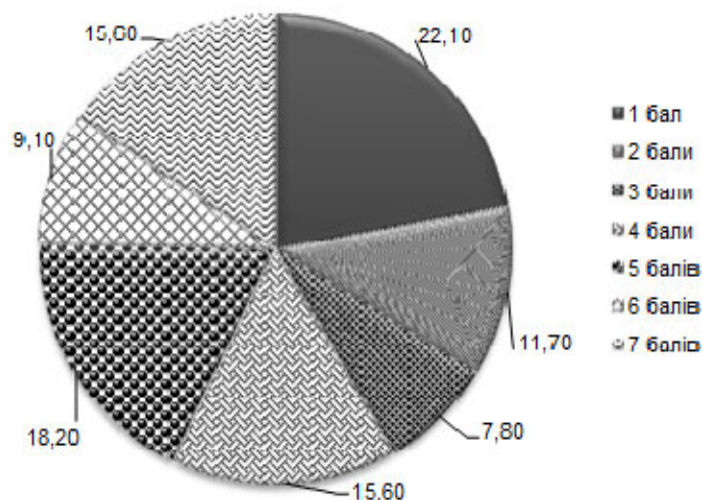

Рис. 4. Задоволеність населення якістю надання медичної допомоги молодшим медичним персоналом, %

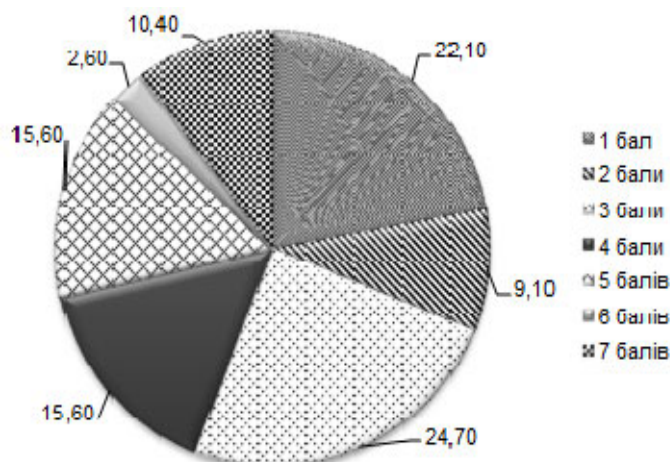

Рис. 5. Задоволеність населення фінансовим станом у період пандемії COVID-19, %

Таблиця 1

Взаємозв'язок факторів, що впливають на задоволеність життям людей в Україні в період пандемії COVID-19

	Задоволеність станом свого здоров'я	Задоволеність наданням медичних послуг	Задоволеність послугами сімейного лікаря	Задоволеність профільними лікарями-спеціалістами	Задоволеність обслуговуванням молодшого медичного персоналу
Якість життя	,689**	,599**	,394*	,505**	,510**
Задоволеність життям	,611**	,483**	,367*	,425*	,477**
Суб'єктивне щастя	,452**	,406**	,321	,318	,493**

Примітки: ** – кореляція значуща на рівні 0,01; * – кореляція значуща на рівні 0,05.

Аналізуючи кореляційні зв'язки, ми бачимо, що задоволеність станом свого здоров'я має міцний взаємозв'язок із якістю життя ($r = 0,689$; $p \leq .01$), задоволеністю життям ($r = 0,611$; $p \leq .01$) та щастям ($r = 0,452$; $p \leq .01$). Також міцні взаємозв'язки виявлено між задоволеністю

надання медичних послуг та якістю життя ($r = 0,599$; $p \leq .01$), задоволеністю життям ($r = 0,483$; $p \leq .01$) та щастям ($r = 0,404$; $p \leq .01$). Не менш міцні кореляційні зв'язки виявлено між задоволеністю обслуговуванням молодшого медичного персоналу та якістю життя

($r = 0,510$; $p \leq .01$), задоволеністю життям ($r = 0,477$; $p \leq .01$) та щастям ($r = 0,493$; $p \leq .01$).

Як видно з табл. 1, вплив різних факторів, зокрема й надання якісних медичних послуг і задоволеність життям, сприяють поліпшенню здоров'я, самопочуття (щастя) та впливають на якість життя. Результати дослідження підтверджують, що чим вища у людей якість життя (за їхнім власним оцінюванням), то тим вони є більш задоволені медичними послугами.

Крім того, за допомогою опитування було виявлено, що задоволеність життям, медичні послуги та фінансовий стан людей в Україні до карантину безпосередньо вплинули на задоволеність і якість життя під час пандемії COVID-19. Зауважимо, що рівень матеріального становища людей не входить до проблем, які виникли через карантин, і не впливає на їхню задоволеність життям. З отриманих даних ми виявили, що достатній фінансовий стан сприяє задоволенню життям. Крім того, фінансовий стан сприяє задоволенню життям через ще більш непряму змінну – це хороша та кваліфікована медична допомога.

Відповіді досліджуваних дозволяють нам підсумувати, що протягом багатьох місяців від початку пандемії люди мали мало або взагалі не мали інформації від сімейних лікарів про симптоми вірусу та способи захисту, наприклад, до яких послуг звертатися та як поводитися в разі самоізоляції. Досі існує проблема зв'язку із сімейним лікарем і способом запису на медичне обстеження. Половина досліджуваних, тобто кожен другий, зауважили, що загалом є незадоволеними якістю надання медичних послуг. Було виявлено низькі показники в задоволеності фінансовим становищем, що має значний вплив на якість життя як серед чоловіків, так і жінок. Згідно із проведеним аналізом, 46,8 % жінок, тобто майже кожна друга, виявилися дещо більш незадоволеними своїм матеріальним становищем у період карантину, порівняно із чоловіками (35,48 %). Отже, підкреслимо, що якість життя населення під час карантину дещо знизилася.

Проте, урахувавши неоднозначність визначення якості життя та задоволеності життям, їхнього аналізу й оцінки, бачимо, що оцінювання якості надання медичних послуг може бути відносним. Людина сама визначає рівень своїх потреб, що базуються на її життєвому досвіді та психо-фізіологічному розвитку. Однак у системі чинників, що впливають на задоволеність отримання медичних послуг, домінує орієнтація на стан здоров'я. Зазначимо, що поступовий перехід до платних медичних послуг дещо ускладнює досягнення достатньої якості життя для деяких верств населення. Очевидно, що хороший стан здоров'я є передумовою задоволеності добробуту населення. Щодо доступу до медичних послуг, досліджувані, які прийняли участь в опитуванні, відзначили, що він дещо погіршився за час пандемії COVID-19. Наприклад, 9,8 % досліджуваних зауважили, що доступ до медичних послуг поліпшився, але більшість учасників опитування (90,2 %) вважають, що він погіршився за період пандемії. Також досліджувані звертають увагу, що сімейні лікарі не проводили системних профілактичних заходів з інформування й уникали консультацій засобами зв'язку.

Наукова дискусія та висновки. Вивчення підходів до визначення поняття *задоволеність життям та якість життя* вказує на те, що досі не існує точного визначення цих інтегрованих категорій. Отже, питання якості життя та задоволеності життям у період пандемії COVID-19 залишається неоднозначним і складним.

Оцінка якості медичної допомоги дуже індивідуальна, залежить від самопочуття, стану здоров'я, матеріального стану і може відображати лише частину реакцій системи охорони здоров'я. Якість життя охоплює умови людського існування, а також рівень розвитку і задоволення різних потреб та інтересів людей.

Отримані результати опитування доводять, що якість життя людей у період пандемії є комплексною характеристикою задоволення базових потреб й особистісного розвитку. Виявлено закономірні взаємозв'язки між шкалами щастя, якістю життя та задоволеністю життям, оскільки задоволеність є важливим показником якості медичної допомоги. Доведено, що вплив таких чинників, як надання якісних медичних послуг і задоволеності життям, сприяють поліпшенню здоров'я, самопочуття та впливають на якість життя. Результати опитування підтверджують: чим вища у людей якість життя, тим більш задоволені вони медичними послугами.

Виявлено, що задоволеність життям, медичні послуги та фінансовий стан людей в Україні до карантину безпосередньо вплинули на задоволеність і якість життя під час пандемії COVID-19. Це дослідження дало додаткові відповіді на питання про те, як робота закладів охорони здоров'я і медичного персоналу впливає на якість життя та задоволеність життям громадян в Україні. Кожна людина має право на високопрофесійну, негайну та коректну інформацію під час пандемії COVID-19.

Список використаних джерел

1. Апрайл М. Психологія щасття. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 271 с. URL: <http://padaread.com/?book=16715&pg=2>
2. Никифорова В. Г. Якість життя населення регіону: аналіз, прогнозування, соціальна політика: монографія. Одеса: Одес. нац. екон. ун-т, 2012. 316 с. URL: <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/174/1/Quality%20of%20life%20in%20the%20region.pdf>
3. Пальчук О. І. Якість життя населення: грані проблем у фокусі перетворень. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2018. № 21. С. 96–102. URL: <http://global-national.in.ua/archive/21-2018/20.pdf>
4. Сердюк Л. З. Психологічні технології самодетермінації розвитку особистості: монографія. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. 2018. 192 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/712878>
5. Сердюк Л. З. Самодетермінація психологічного благополуччя особистості: монографія. Київ; Львів: Вікторія Кундельська. 2021. 237 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/729023>
6. Татаревська М. С. Сутність і еволюція формування поняття "якість життя" населення. Якість життя населення регіону: аналіз, прогнозування, соціальна політика: розд. монограф. / за ред. В. Г. Никифорова. Одеса: Одес. нац. екон. ун-т. 2012. С. 6–30. URL: <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/174/1/Quality%20of%20life%20in%20the%20region.pdf>
7. Власним життям українці задоволені набагато більше, ніж життям країни / Укрінформ. 2021. 10.06.2021. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3262673-vlasnim-zittam-ukrainci-zadovoleni-nabagato-bilse-niz-zittam-kraini.html>
8. Чабан О. С. Якість життя пацієнта з позицій медичної психології. *Мускетер лікування*. 2008. № 5 (51). С. 40–43. URL: <https://www.health-medic.com/articles/mistestvo/2008-06-15/40-43.pdf>
9. Чиханцова О. А. Якість життя як фактор розвитку життєстійкості особистості. *Актуальні проблеми психології*. 2020. № 17 (6). С. 234–241. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/722838>
10. Bakula M., Kovačević D., Sarilar M., Palijan T., Kovač, M. Quality of life in people with physical disabilities. *Collegium antropologicum*. 2011. № 35 (2). P. 247–253. URL: https://www.researchgate.net/publication/221725286_Quality_of_life_in_people_with_physical_disabilities
11. Chao-YinLi, DaTsung-ChiCheng. Health status and life satisfaction among people with disabilities: Evidence from Taiwan. *Disability and Health Journal*. 2019. № 12(2). P. 249–256. <https://doi.org/10.1016/j.dhjo.2018.10.008>
12. Chykhantsova O. A person's quality of life and features of its measurement. *Insight: the psychological dimensions of society*. 2020. № 4, P. 11–28. DOI: <https://doi.org/10.32999/2663-970X/2020-4-1>
13. Dassah E., Aldersey H. M., McColl M. A., Davison C. Healthcare providers' perspectives of providing primary healthcare services to persons with physical disabilities in rural Ghana. *Primary Health Care Research & Development*. 2019. № 20. e108. <https://doi.org/10.1017/S1463423619000495>
14. Freedman V., Stafford F., Conrad F., Schwarz N., Cornman J. Assessing Time Diary Quality for Older Couples: An Analysis of the Panel Study of Income Dynamics' Disability and Use of Time (DUST) Supplement. *Annals of economics and statistics*. 2012. P. 105–106, P. 271–289. URL: <http://www.jstor.org/stable/23646465>
15. Kuprieva O., Traverse T., Serdiuk L., Chykhantsova O., & Shamykh O. Fundamental assumptions as predictors of psychological hardness of

students with disabilities. *Social welfare: Interdisciplinary approach*. 2020. № 1 (10). P. 96–105. <http://doi.org/10.21277/sw.v1i10.566>.

16. Lucas-Carrasco R., Salvador-Carulla L. Life satisfaction in persons with Intellectual Disabilities. *Research in developmental disabilities*. 2012. № 33 (4). P. 1103–1109. <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2012.02.002>

17. Lyubomirsky S., Lepper H. S. A measure of subjective happiness: Preliminary reliability and construct validation. *Social Indicators Research*. 1999. № 46 (2). P. 137–155. <https://doi.org/10.1023/A:1006824100041>

18. Morisse F., Vandemaele E., Claes C., Claes L., Vandeveld S. Quality of life in persons with intellectual disabilities and mental health problems: an explorative study. *The Scientific World Journal*. 2013. Article ID 491918. <https://doi.org/10.1155/2013/491918>.

19. Nemček D. (2016). Life satisfaction of people with disabilities: A comparison between active and sedentary individuals. *Journal of Physical Education and Sport*. 2013. № 16. P. 1084–1088. <https://doi.org/10.7752/jpes.2016.s2173>.

20. Wang M., Schalock R. L., Verdugo M. A., Jenaro C. Examining the factor structure and hierarchical nature of the quality of life construct. *American Journal on Intellectual and Developmental Disabilities*. 2010. № 115 (3). P. 218–233. <https://doi.org/10.1352/1944-7558-115.3.218>.

References

1. Arhail M. Psykholohyia schastia. Sankt-Peterburh: Pyter, 2003. 271 s. URL: <http://padaread.com/?book=16715&pg=2>.

2. Nykyforenko V. H. Yakist zhyttia naselennia rehionu: analiz, prohozuvannia, sotsialna polityka : monohrafiia. Odesa: Odeskyi natsionalnyi ekonomichnyi universytet, 2012. 316 s. URL: <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/174/1/Quality%20of%20life%20in%20the%20region.pdf>.

3. Palchuk O. I. Yakist zhyttia naselennia: hrani problem u fokusi peretvoren. *Hlobalni ta natsionalni problemy ekonomiky*. 2018. № 21. S. 96–102. URL: <http://global-national.in.ua/archive/21-2018/20.pdf>.

4. Serdiuk L. Z. Psykholohichni tekhnolohii samodeterminatsii rozvytku osobystosti : monohrafiia. Kyiv: Instytut psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy. 2018. 192 s. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/712878>.

5. Serdiuk L. Z. Samodeterminatsiia psykholohichnoho blahopoluchchia osobystosti : monohrafiia. Kyiv Lviv: Viktoriia Kundelska. 2021. 237 s. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/729023>.

6. Tatarevska M. S. Sutnist i evoliutsiia formuvannia poniattia "iakist zhyttia" naselennia. Yakist zhyttia naselennia rehionu: analiz, prohozuvannia, sotsialna polityka : rozdil monohrafiy / pid red. Nykyforenka V.H. Odesa: Odeskyi natsionalnyi ekonomichnyi universytet. 2012. S. 6–30. URL: <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/174/1/Quality%20of%20life%20in%20the%20region.pdf>.

7. Ukrinform. Vlasnym zhyttiam ukrainci zadovoleni nabahato bilshe, nizh zhyttiam krainy. (2021, 10.06.2021). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3262673-vlasnim-zittam-ukrainci-zadovoleni-nabagato-bilse-niz-zittam-kraini.html>.

8. Chaban O. S. Yakist zhyttia patsienta z pozytsii medychnoi psykholohii. *Mystetstvo likuvannia*. 2008. № 5 (51). S. 40–43. URL: <https://www.health-medic.com/articles/mistetzvo/2008-06-15/40-43.pdf>.

9. Chykhantsova O. A. Yakist zhyttia yak faktor rozvytku zhyttiistykosti osobystosti. Aktualni problemy psykholohii. 2020. № 17(6). S. 234–241. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/722838>.

10. Bakula M., Kovačević D., Sarilar M., Palijan T., Kovač, M. Quality of life in people with physical disabilities. *Collegium antropologicum*. 2011. № 35(2). P. 247–253. URL: https://www.researchgate.net/publication/221725286_Quality_of_life_in_people_with_physical_disabilities.

11. Chao-YinLi, DaTsung-ChiCheng. Health status and life satisfaction among people with disabilities: Evidence from Taiwan. *Disability and Health Journal*. 2019. № 12 (2). P. 249–256. <https://doi.org/10.1016/j.dhjo.2018.10.008>.

12. Chykhantsova O. A person's quality of life and features of its measurement. *Insight: the psychological dimensions of society*. 2020. № 4. P. 11–28. DOI: <https://doi.org/10.32999/2663-970X/2020-4-1>.

13. Dassah E., Aldersey H. M., McColl M. A., Davison, C. Healthcare providers' perspectives of providing primary healthcare services to persons with physical disabilities in rural Ghana. *Primary Health Care Research & Development*. 2019. № 20. e108. <https://doi.org/10.1017/S1463423619000495>.

14. Freedman V., Stafford F., Conrad F., Schwarz N., Cornman J. Assessing Time Diary Quality for Older Couples: An Analysis of the Panel Study of Income Dynamics' Disability and Use of Time (DUST) Supplement. *Annals of economics and statistics*. 2012. P. 105–106, P. 271–289. URL: <http://www.jstor.org/stable/23646465>.

15. Kuprieieva O., Traverse T., Serdiuk L., Chykhantsova O., & Shamych O. Fundamental assumptions as predictors of psychological hardness of students with disabilities. *Social welfare: Interdisciplinary approach*. 2020. № 1 (10). P. 96–105. <http://doi.org/10.21277/sw.v1i10.566>.

16. Lucas-Carrasco R., Salvador-Carulla L. Life satisfaction in persons with Intellectual Disabilities. *Research in developmental disabilities*. 2012. № 33 (4). P. 1103–1109. <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2012.02.002>.

17. Lyubomirsky S., Lepper H. S. A measure of subjective happiness: Preliminary reliability and construct validation. *Social Indicators Research*. 1999. № 46 (2). P. 137–155. <https://doi.org/10.1023/A:1006824100041>

18. Morisse F., Vandemaele E., Claes C., Claes L., Vandeveld S. Quality of life in persons with intellectual disabilities and mental health problems: an explorative study. *The Scientific World Journal*. 2013. Article ID 491918. <https://doi.org/10.1155/2013/491918>.

19. Nemček D. (2016). Life satisfaction of people with disabilities: A comparison between active and sedentary individuals. *Journal of Physical Education and Sport*. 2013. № 16. P. 1084–1088. <https://doi.org/10.7752/jpes.2016.s2173>.

20. Wang M., Schalock R. L., Verdugo M. A., Jenaro C. Examining the factor structure and hierarchical nature of the quality of life construct. *American Journal on Intellectual and Developmental Disabilities*. 2010. № 115 (3). P. 218–233. <https://doi.org/10.1352/1944-7558-115.3.218>.

Надійшла до редколегії 29.01.22
Рекомендована до друку 15.05.22

Olena Chykhantsova, Dr of Sci., Senior Researcher

ORCID: 0000-0002-2661-3265

Kostiuk Institute of Psychology, NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine

HEALTH CARE AS A FACTOR OF LIFE SATISFACTION AND QUALITY OF LIFE OF UKRAINIANS DURING THE COVID-19 PANDEMIC

The article presents an analysis of the problem of medical services and the quality of medical care to the population of Ukraine and their impact on life satisfaction and quality of life during the COVID-19 pandemic. The main aim of the study is to quantify the impact of various factors on health and life satisfaction, as well as satisfaction with medical services. The respondents completed an author's questionnaire, which includes assessment of life satisfaction and assessment of subjective quality of life. Data were collected from 385 people from different regions of Ukraine, different in profession, in age between 16 to 65. The results of the study present that the quality of life during quarantine among Ukrainians has decreased. It was found that the majority of Ukrainians surveyed are also dissatisfied with the quality of care for junior medical staff. It has been studied that people's financial and health conditions before quarantine directly affected satisfaction and quality of life during the COVID-19 pandemic. Relationships between scales of happiness, quality of life and life satisfaction have been identified. Satisfaction is an important indicator of the quality of health care. The results suggest that Ukrainians need more medical care, ranging from prevention, treatment, referral and rehabilitation during the COVID-19 pandemic. It was found that timely and high-quality medical services were complicated during the pandemic. In order to provide quality medical services, it is also necessary to take into account such factors as the method of providing medical care, as well as factors that are part of the health care system.

Keywords: life satisfaction, medical services, COVID-19, quality of life.

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ПСИХОЛОГІЯ

Випуск 1(15)

Статті подано в авторській редакції

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та електронні носії не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 9,2. Наклад 300. Зам. № 222-10500
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № Пс3.
Підписано до друку 12.12.22

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет"

Б-р Тараса Шевченка 14, м. Київ, 01601, Україна
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; тел./факс (38044) 239 31 28
e-mail: vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua
http: vpc.knu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02